

Б. ТҰЙЧИБОВ

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ

*Олий ўқув юртлари филология факультети
талабалари ва тил-адабиёт ўқитувчилари
учун қўлланма*

*Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими
вазирлигининг Республика таълим маркази
нашрга тавсия этган*

ТОШКЕНТ „ЎҚИТУВЧИ“ 1996

Транскрипция

А — тил орқа, лабланмаган кенг унли.

ʼə (ə) — тил олди, лабланмаган кенг унли.

Э — тил олди, лабланмаган, ўрта кенг унли.

И — тил олди, лабланмаган тор унли.

Ы — тил орқа, лабланмаган, тор унли.

У — тил орқа, лабланмаган, тор унли.

ÿ (ÿ) — тил олди, лабланган, тор унли.

О — тил орқа, лабланган, ўрта кенг унли.

Ɔ — лаблашишга мойил унли.

Ө — тил олди, лабланган, ўрта кенг унли.

ң — нг бурун ундоши.

1. „Аттуффатуз“. — „Аттуффатуз фил луғотит Туркия“

2. Гулх. — Гулханий

3. Длт. — „Девону луғотит турк“

4. Замах. — Замахшарий

5. Келурн. — „Келурнома“

6. Мажл. — Мажлисий

7. Ми. — „Муҳаббатнома“

8. Муқ. — Муқимий

9. Рабг. — Рабғузий

10. С.С. — Сайфи Сароий

11. Сак. — Саккокий

12. Таф. — „Тафсир“

13. Х.Ш. — „Хисрав ва Ширин“

14. Ш.Н. — „Шайбонийнома“

15. Ш. Турк. — „Шажараи турк“

16. Қ.Б. — „Қутадғу билик“

17. Ҳ.Ҳ. — „Ҳибатул ҳақойиқ“

460200000—130

Т _____ 134—96

353 (04)—96

© „Ўқитувчи“ нашриёти, 1996

ISBN 5-645-02597-0

МУҚАДДИМА

Тил—бу тарих. Тил—бу халқ. Зеро, тилга шу нуқтаи назардан қарамогимиз даркор. Тилидан ажралган халқ тарихидан ажралади, демакдир. Тил жамиятга хизмат қилади. Жамиятда, ижтимоий ҳаётда бўладиган ўзгариш эса тилда у ёки бу даражада ўз аксини топади. Бироқ, тилда бўладиган ўзгариш жамиятда бўладиган ўзгаришлардан фарқли ўлароқ, жуда секинлик билан содир бўлади. Тилдаги бу икки ҳолат, яъни б а р қ а р о р л и к в а и ж т и м о и й л и к халқ тили ва тарих бирга ўрганилгандагина ўзининг тўғри ифодасини топади. Худди шундай кузатиш усули, хусусан, ўзбек тили учун бугунги кунда жуда зарурдир. Бу заруриятни яна шундай изоҳлаш, асослаш ўринли бўлади:

1. Собиқ иттифоқ даврида „Миллий тилларнинг даврлар ўтиши билан бир-бирига сингишиб, бир умумий тил бўлиши“ ҳақидаги гоё устивор бўлди. Аммо барча жумҳуриятлар ажралиб, мустақил бўлиб кетган бугунги кунда тилга зўрлик сиёсатини ўтказиш мутлақо мумкин эмаслиги исботланди. Ўзбек тили мустақил Ўзбекистоннинг давлат тили сифатида хизмат қилмоғи учун унинг озиқланиш манбаи, бойиш манбаи тўғри белгиланмоғи керак.

2. Ўзбек тили атайин жуда узоқ вақт ўз тарихидан узиб қўйилди. Тарихдан ажратиш айни пайтда илдири қирқилган дарахтни эслатади. Ваҳоланки, ўзбек тили нафақат узоқ тарихга, балки жуда ҳам бой манбага эга. Тил барқарор ҳодиса бўлганлиги сабабли тарихий шакллар ҳозир ҳам ўзбек тилида жуда кўп қўлланилади. Дунёдаги кўп тиллар ва уларнинг лаҳжалари муносабатини дарахт ва унинг бутоқларига ўхшатиш мумкин бўлса, ўзбек тили ва унинг лаҳжалари ўртасидаги муносабатларни ҳам ўзаро узвий боғлиқ ҳолда кўриш мумкин.

Ўзбек тили турли мустақил лаҳжаларнинг тадрижий бирижуви натижасида пайдо бўлган. Дунё тиллари орасида кўп лаҳжалилиги билан ажралиб турувчи ўзбек тилининг бу хусусияти унинг туганмас бойлиги манбаидир. Афсуски, бизнинг тилишунослигимизда тилнинг та-

раққиётини сунъий тарзда тезлаштиришга интилиш натижасида адабий тил маҳаллий лаҳжалардан ажралиб қолди. Аксар ҳолларда, адабий тил лаҳжаларга, айрим маҳаллий лаҳжалар бир-бирларига қарама-қарши қўйилди. Бу ҳол, ўз навбатида, адабий тилни ҳар жиҳатдан камбағаллаштирди, шеваларнинг кишилик хотира-сидан унут бўлишига сабаб бўлди. Ҳазрат Алишер Навоий ўзидан V—VI аср сўнг тилнинг шундай аянчли аҳволга тушиб қолишини пайғамбарона сезгандек башорат қилганга ўхшайди: „махзане учради, дурлари кавокиб гавҳарларидин рахшандароқ, ва гулшане йўлуқти, гуллари сипеҳр ахтаридин дурахшандароқ; ҳарими атрофи эл оёғи етмақдин масун ва ажноси ғаройиби ғайр илги тегмақдин маъмун. Аммо махзанининг йилони хунхор ва гулшанининг тикани беҳад ва шумор. Хаёлға келдиким, ҳамоноки, бу йилонлар неши нашитаридин таъь аҳли хирадмандлари бу махзандин баҳра топмай ўтуптурлар; ва кўнгулга андоқ эврүлдиким, гўё бу тиканлар сарзаниши зараридин назм хайли гулдастабандлари бу гулшандин базм тузгуча гул иликлай олмай йўл тутуптурлар“.

3. Туронзамин ҳудудидаги халқларнинг минтақа (регионал) федерациясини тузиш, минтақада яшовчи миллатларнинг иқтисоди, ижтимоий турмуши, маданий ҳаётини яқинлаштиришга уринишлар ҳақиқатга айланаётган айти фурсатда Туркистон минтақаси учун умуммуомала тили масаласи келиб чиқиши аниқ. Шу боис туркий тилларни бир-бири билан кесишмайдиган, бегоналикка олиб борадиган ғайриилмий йўлларга бошқариш эмас, балки имкони борича бир-бирига яқинлаштиришга интилиш зарур. Тилларни яқинлаштириш барча туркий тилларнинг алифболарини бир хиллаштириши, туркий тилларнинг умумий жиҳатларини акс эттирувчи грамматик қоидаларни яратиш, умумтурк тили тараққиётига асос бўлган лексик қатламларни аниқлаш сингарги йўллар билан амалга оширилади.

4. Тилни шу йўналишда кузатишни нафақат назария, балки амалиёт ҳам тақозо этади. Дарҳақиқат агар тил шу усулда кузатилганда эди, олийгоҳ ва мактабларда ўқитувчилар ўқувчи ва талабалар нутқидаги маҳаллий тил тафовутларини тугатиш, бошқача қилиб айтганда, „диалектал хато устида ишлаш ва уларни баргараф этиш“ борасида эмас, балки шу тафовут, фарқнинг бўлиши сабабини тарихийлик нуқтаи назардан изоҳлаган бўларди. Шунингдек, грамматикадаги айрим бир ёқлама изоҳлар

ҳам барҳам топарди. Афсуски, бундай бир ёқлама изоҳлар тилшуносликнинг барча бўлимида — фонетика, лексикология, морфология ва ҳатто, синтаксисда ҳам учрайди. Масалан, учинчи шахс ва айрим кўрсатиш олмошлари келишик қўшимчалари билан турланган пайтда ўртадаги „и“ товуши дарслик ва қўлланмаларда ўз изоҳини тўғри толмаган. Ёки *мен, сен* олмошлари қаратқич ва тушум келишиги билан турланган пайтдаги товуш жараёни ҳам минончли талқин этилмайди.

Дарҳақиқат халқ тилини қиёсий-тарихий усулда кулгиш, тадқиқ этиш ҳаётий эҳтиёж, тилнинг ўз талаби, тадқиқотчиларнинг эса муҳим вазифаси.

Таъкидланганидек, ўзбек тили бир қанча мустақил лаҳжаларнинг тадрижий бирикувидан шакллانган экан, улар ўртасидаги муносабат ҳақида туркий тиллар грамматикасининг билимдони, профессор Е.Д. Поливанов ўз вақтида шундай ёзган эди: „Ўзбек тили (ўзбек диалектларининг бир бутун йиғиндиси сифатида) ягона системанинг, ҳеч қачон амалда бўлмаган ўзбек бобо тилининг диалектологик парчаланиши йўли билан эмас, балки тил системаларининг бирлашуви йўли билан пайдо бўлган“¹. Ҳақиқатан ҳам шевашуносларимизнинг кўп йиллик тадқиқотлари ўзбек умумхалқ тили уч йirik мустақил лаҳжанинг бирикувидан ташкил топганлигини тасдиқлайди:

1. Қарлуқ-чигил ёки ўрта ўзбек лаҳжаси.

2. Қипчоқ ёки соф ўзбек (Е.Д. Поливанов атамаси) лаҳжаси.

3. Ўғуз лаҳжаси.²

Табиийки, ҳар бир лаҳжанинг номлавиши ўша лаҳжа эгаси бўлмиш уруғлар ва уларнинг йиғиндиси ҳисобланмиш қабила номлари ҳамда, шубҳасиз, уларнинг тарихи билан алоқадор. Жумладан, тарихий манбаларда, Туронзаминнинг кечмишини тасвирловчи қадимий қўлёзмаларда Дашти қипчоқ ўзбеклар диёри деб юритилганлиги, Дашти қипчоқ фуқаролари ўзбеклар деб аталганлиги бугунги тарихчиларимиз томонидан ҳам

1

Поливанов Е.Д. Говор кишлака Кият-Конград Шаватского района (в Хорезме). УзНИКС, сб. научных трудов, 1 вып, 2, Ташкент, 1934.

2

Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. Ташкент, 1933.

таъкидланмоқда¹. Аини пайтда, бир қатор олимлар тасав-
вувнинг Турондаги асосчиларидан бўлмиш Хўжа Аҳмад
Яссавий асарларини ва бадий сўз жозибасининг гўзал на-
мунаси бўлмиш „Муҳаббатнома“ дostonини қипчоқ
лаҳжасига нисбат бериб изоҳлайдилар. Бундай маълумот-
лар, бир жиҳатдан, қипчоқ лаҳжасининг жуда қадимий
ва кенг тарқалганлигини кўрсатса, иккинчидан, унинг ўз-
бек умумхалқ тилини шакллантиришдаги ҳақиқий ўрнини
белгилашга ёрдам беради, учинчидан, бу қадимийлик
лаҳжанинг ўзида ўша давр тил хусусиятларини тўлиқроқ
сақлаб қолиш имконияти ҳам кенгроқ бўлганлигини
белгилайди. Бундай фикрни бошқа лаҳжаларга ҳам нисбат
бериш мумкин.

Тил барқарор ҳодиса бўлганлиги сабабли қадимги
туркий тилда истъмолда бўлган товушлар эски туркий
ва эски ўзбек тилида ҳам қўлланади. Эски ўзбек тилидан
эса табиийки, ҳозирги ўзбек тилига ўтган. Бундай ху-
сусият, яъни узоқ яшашлик тилнинг фақат товушлар
тизимидагина хос бўлмасдан, унинг грамматик қурили-
шига, яъни ҳар бир гуруҳдаги сўзларга ҳам тегишлидир.
Бошқача қилиб айтганда, тил далилларига тарих изи му-
жассамлашиб қолади. Бу мужассамлашувни фақат ҳозирги
ўзбек адабий тилидангина излаш унчалик тўғри бўлмайди.
Бу ҳолат ўзбек шеваларининг бирида ёки бирор туркий
тилда мавжуд бўлиши ҳам мумкин. Шунинг учун зарур
ўринларда уларга ҳам муурожаат этиш табиий эҳтиёждир.

Мантқдан келиб чиққан ҳолда, иш муқаддимадан
ташқари икки асосий бобдан иборат бўлиб, нутқ товуш-
ларида тарих изининг мужассамлашуви ва сўз гу-
руҳларида тарих изининг мужассамлашуви ҳақида баҳс
этади. Хотимада умумий хулосалар баён этилади.

¹
Аҳмедов Б. Ўзбекларнинг келиб чиқиши. Тошкент, "Фан" нашриёти,
1961.

І Б О Б

НУТҚ ТОВУШЛАРИДА ТАРИХИЙ ҲЗГАРИШЛАРНИНГ АКС ЭТИШИ

Ўзбек халқи ҳам бошқа туркий халқлар сингари узоқ тарихга эга. Юнон манбаларида Ўрта Осиёнинг энг қадимги уруғларини скифлар, Эрон манбаларида улар сиклар деб кўрсатилади. Шу билан бирга, бу ҳудудда айни шу пайтда массагетлар ҳам яшаганлиги аниқ.

Ўрта Осиё ҳам бу вақтда бир қанча ҳудудларга — илоятларга бўлинган эди. Чунончи, ҳозирги Зарафшон водийси, яъни Бухоро, Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё воҳаси — Суғдия; Фарғона водийси — Парикан; Амударёнинг ўнг томони — Бақтрия ва бошқалар. Бу қабилаларнинг, яъни сак ва массагетларнинг ўз ёзуви мавжуд эди.

Милодгача III асрларда бу уруғларга йўйё-чжи ва хунн уруғлари келиб қўшилди.

Ўрта Осиёда милодгача II асрда Қангуй давлати бўлиб, ксйинчалик бу йўйё-чжи уруғлари томонидан бирлаштирилиб, кушонлар (I—IV асрлар) давлати номи билан ҳукмронлик қилди. Кейин кушонлар давлати эфталитлар (V—VI) давлати билан алмашди. Бу давлатга хунлар таъсири кучли бўлиб, тиллари ҳам туркий эди. VI аср ўрталаридан бошлаб, турк хоқонлиги тузилиб, X аср охирига келиб Еттисув ва Қашқарда Қорахонийлар давлати вужудга келди. Унинг асосини эса қарлуқ ва чигиллар ташкил этади. Айни пайтда қипчоқлар ҳам жуда қадимий туркий қабилалардан бири бўлиб, Хитой ёдно-маларида Кюше, куча, кинча, хибиса; араб, форс манбаларида қимақ, қипчоқ; Византия манбаларида қуман деб юретишган.

Қипчоқларнинг эрадан аввалги III асрнинг охириларидан VI аср ўрталарига қадар Шимоли-Ғарбий Олтойда истиқомат қилганлиги тарихий-этнографик асарларда қайд этилган¹. Кейинчалик, яъни XI асрларга келиб, улар Сирдарёнинг ўрта оқимидаги ҳудудларда, Хоразм, Урол, Волга дарёлари ўртасидаги жойларда, Шимолий Кавказда ҳаёт кечира бошладилар. Қипчоқларнинг катта-катта гуруҳлари XV—XVIII асрларда Мовароуннаҳрда (асосан, Фарғона водийси, Зарафшон воҳасида) ва Хоразмда ўт-

¹ Бартольд В.В. Кипчаки. Соч. т. У, 550—551- бетлар.

роқлашиб, ўзбекларнинг каттагина қисмини ташкил эта бошлади. Айни пайтда қипчоқлар нафақат ўзбек халқининг, балки Ўрта Осиё, Қозоғистон, Олтой, Ғарбий Оврўпо ва Шимолий Кавказдаги жуда кўп туркий халқларнинг шаклланишида қатнашган. Шу тарихий сабабларга асосланиб қозоқ, қорақалпоқ, нўғай, татар, бошқирд, қараим, қумиқ, қорачой-балқар, қрим-татарлари ҳамда ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжаси туркий тилларнинг қипчоқ гуруҳи деб юритилади.

Кўринадики, ўзбек халқининг шаклланишида турли уруғ ва қабилаларнинг таъсири бор. Бу ҳолат унинг тилида ҳам ўз ифодасини топганлиги шубҳасиз. Демак, ўзбек тилининг шева ва лаҳжаларида ўзига хосликларнинг бўлиши табиий.

Туркий тиллар тарихига назар ташлайдиган бўлсак, товушлар тизимида бир томондан ҳозирги туркий, жумладан, ҳозирги ўзбек адабий тили билан умумийлик, иккинчи томондан жамият тараққиёти билан боғлиқ равишда нутқ товушларида ҳам айрим ўзига хосликларнинг юзага келиши табиийдир.

Унли товушларда тарихий ўзгаришлар

Туркий тиллар тарихида энг қадимги адабий мерос - Ўрхун-Энасой ёдномалари ҳисобланиб, бу ёзувда, асосан, 41 белги бўлган. Улар бир-бирига боғланмасдан ўнгдан чапга қараб ёзилган ва шундай ўқилган.

Бу алифбода унли товушларни ифодалаш учун тўрттагина белги бўлган, холос. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, қадимги туркий тилда, шунингдек, Ўрхун-Энасой ёдгорликлари тилида оҳангдошликнинг (сингармонизмнинг) ҳам танглай, ҳам лаб уйғунлиги мавжуд бўлган. Шунга кўра гарчи ёзувда тўрттагина белги орқали унли товушлар ифодаланса-да, нутқ товуши сифатида, уларнинг сони кўпроқ бўлган, яъни, қадимги туркий тилда саккизта унли товуш бўлиб, улар бир-биридан қатори, тор-кенглиги, лабланган-лабланмаганлигига кўра фарқланади¹. Товушлардаги бундай хусусиятнинг эски туркий тил даврида ҳам мавжудлигини Маҳмуд Кошғарий алоҳида таъкидлаган эди².

1

Абдураҳмонов Ғ.А., Рустамов А. „Қадимги туркий тил“. Тошкент, „Ўқитувчи“, 1982, 7- бет.

2

Қаранг: Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, уч жилдлик, 1-жилд, Тошкент, 1960, 50- бет.

Эски ўзбек тилига оид обидалар, асосан, араб алифбосида битилганлиги сабабли, жами унлилар учун уртагина белги ишлатилган, колос. Аммо унли товушлар ҳақида турли олимлар турлича фикр билдирганлар. Жумладан, К.К. Юдахин эски ўзбек тили даврида ижод қилган шоирлар тили сингармонизмсиз тил бўлиб, уларнинг тилида олти унли товуш мавжуд бўлган, деган хулосага келади¹. Профессор А.К. Боровков Алишер Навоий асарлари тилининг унлилар тизими ҳақида гапирар экан, шоир тилида 8 унли товуш мавжудлигини уқтиради². А.М.Щербак умуман эски ўзбек тилида, жумладан, Алишер Навоий асарлари тилида унлиларнинг қаттиқ ва юмшоқликда фарқланганлигини таъкидлайди. Шунингдек, тил олди ва тил орқа „и“ унлисининг фарқланганлигини кўрсатиб, бу давр тилида 8 унли товуш (э, а, ы, и, ө, е, у, ў) истемолда бўлган, деган хулосага келади. Алишер Навоий ва Бобур диалектлари бир-бирига яқин, буни Бобур ўз „Бобурнома“ сида ҳам кўрсатади, деб ёзади³.

Профессор Х.Д. Дониёров Алишер Навоий асарлари тили ва эски адабий тилдаги унлилар тизимини кузатар экан, бу давр тилида унлилар жами 11 товуш бўлиб, шундан 9 таси фонема, деган хулосага келади.⁴

Профессор А. Рустамов эски ўзбек адабий тили даврининг унлилар тизимини махсус тадқиқ этиб, бу давр тилида айрим ҳолатларда чўзиқ ва қисқа и унлисининг маъно фарқлаш хусусиятига ҳам эга бўлиб қолганлигини алоҳида кўрсатади. Бу давр тилида 9 унлилик тизим истемолда бўлганлигини таъкидлаб, уларни мисоллар асосида изоҳлайди. Булар: и, и:, э, а, э, о, ө, у, ў⁵.

Умуман олганда, эски ўзбек адабий тили даврида оҳангдошликнинг ҳам танглай, ҳам лаб уйғунлиги истем-

1

Юдахин К.К. Материалы к вопросу о звуковом составе чагатайского языка. Культура и письменность востока, кн. IV. Баку, 1929, 67- бет.

2

Боровков А.К. Алишер Навои — как основоположник узбекского литературного языка. Сб. „Алишер Навои“, М.-Л.: 1946: 106- бет.

3

Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М.-Л.: 1962, 77—72-бетлар.

4

Дониёров Х. Эски ўзбек адабий тили ва қипчоқ диалектлари. Тошкент, 1976, 64- бет

5

Рустамов А. XV аср ўзбек адабий тилининг вокализми. „Ўзбек тили ва адабиёти масалалари“ журнали, 6- сон, 66—68- бетлар.

молда бўлиб, тўққиз унлилик тизими мавжуд бўлган. Бироқ тил ижтимоий ҳодиса бўлганлиги сабабли эски ўзбек тилига араб, форс, тожик тилининг маълум даражада таъсири бўлди. Натижада бу ҳолат, аввало, эски ўзбек тилида узоқ вақтдан буён қўлланиб келаётган асрий оҳангдошликка қисман таъсир этди. Шубҳасиз, ўша тиллардан ўзлашган сўзларга, қўшимчаларга бу талабни қўйиб бўлмас эди. Иккинчидан, ўша тилларнинг таъсирида айрим унли товушларда ҳам қисман ўзгаришлар бўлади¹.

а) лаблашмаган унли товушларда тархий ўзгаришлар:

А қадимги туркий, эски туркий ва эски ўзбек тилида махсус белгилар билан ифодаланган бўлиб, тил орқа, лаблашмаган, кенг унли. Туркий тиллар тарихининг дастлабки пайтидан бошлаб қўлланган. Сўзнинг ҳар уч ҳолатида ҳам учрайди. Масалан, адағ, қаран, ара, қара каби. Бу товуш эски туркий тил, яъни қорахонийлар даври адабий тилида ҳам шу шаклда истемолда бўлган. Айни пайтда эски ўзбек адабий тилида ҳам шу ҳолат сақланган.

Қолни шафталу учун сундум зәнәхдән алмаға,
Қашу көзу кәлдиләр ҳәр гушәдин жан алмаға.

(Лутфий)

Қадимги туркий а унлиси Тошкент шеvasидан тапқари ўзбек шеваларининг барчасида мустақил нутқ товуши сифатида ишлатилади. Тошкент шаҳар ва шу тип шеваларда а мустақил товуш эмас, балки вариант сифатида учрайди². Ҳозирги ўзбек адабий тили материалларига мурожаат этсак, бу товушнинг қўлланилишида, талаффузида ўзгариш деярли кўзга ташланмайди. Бироқ шу ўринда бир изоҳталаб масала мавжуд. Баъзи олимлар о товушининг эски ўзбек тили давридаёқ маълум даражада лаблашишга мойиллиги бор эди, дейишади³. Шунга кўра ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам у лаблашган, деган фикрни

¹ Тўйчибоев В. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. Тошкент, „Ўқитувчи“, 1990, 10- бет.

² Қаранг: Решетов В.В. Узбекский язык, часть I. Введение, Фонетика, 1959, 202- бет; Тошкент вилоят ўзбек шевалари, „Фан“ нашриёти, Тошкент, 1976, 8- бет.

³

Қаранг: Шчербак А.М. Юқоридаги асар. 70- бет.

билдирадилар. Аммо бу ўринда бир нарсани ара-лаштирмаслик керак. Маълумки, тил ижтимоий ҳодиса. Шунинг учун жамиятда бўладиган ўзгариш, шубҳасиз, тилга шу жумладан, унинг товуш тизимига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Ўзбек халқи тарихда араблар, форслар, тожиклар билан ўзаро муносабатда бўлган. Натижада бу тиллар бир-бирига ўз таъсирини ўтказган. Ўзбек тилига лаблашишга мойил бўлган э товуши иштирок этган сўзлар (масалан, Раъно, Барно, гулзор каби) ҳам анчагина кириб кела бошлади. Шубҳасиз, унинг артикуляциясида эрон гуруҳ тилларига хос бўлган ҳолат сақланиши табиий эди. Шунинг учун бу товушни тил орқа, лабланмаган, қадимги туркий а унлиси билан чалкаштирмаслик лозим.

Қадимги туркий тил ёдномалари тилида лаблашишга мойил бўлган э товуши учрамайди. Бу товуш эски ўзбек тили даврига келиб, юқорида қайд этилганидек, тожик тилидан кирган сўзлар таъсирида шаклланганлигини профессор А. Рустамов алоҳида таъкидлаб кўрсатади: „Бу фонема XV аср ўзбек адабий тилида... тожик тилидан ўтган сўзлар туфайли пайдо бўлди. Бу даврда баъзи туркий сўзлардаги а нинг о га томон силжий бошлаганини кўрамиз“¹. Дарҳақиқат, далиллар бу товушнинг ўзбек тили унлилар тарихий тараққиётида кейинги ҳодиса эканлигини исботлайди. Аслида ўзбек тилшунослигидаги мунозара шу товуш атрофида бўлиши лозим².

Ҳозирги пайтда бу товушнинг қўлланилиши аксарият қарлуқ-чигил-уйғур гуруҳ шеваларига хос. Қиёсланг: бешмэлдэг, қишлэг, тарэг ва б. Қипчоқ шеваларининг асосий қисмида (қозоқ-найман ва қурама шеваларидан

1

Рустамов А. Навоий тилининг фонетик хусусиятлари. „Навоий ва адабий таъсир масалалари“. „Фан“ нашриёти, Тошкент, 1968, 262- бет.

2

Изоҳ: бир гуруҳ олимлар о товушини лабланган, деган фикрни билдирадилар. Бу ҳақда қаранг: Севортян Э.В. Материал к сравнительно фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского литературных языков, I, Фонетика, М., 1965, 1- бет; Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков, изд. „Наука“, Л., 1970, 39- бет; Атамирзаева С. Экспериментально-фонетическое исследование Наманганского говора узбекского языка. Ташкент, изд. „Фан“, 1974, 37- бет. Иккинчи гуруҳ олимлар о товушини лабланмаган, деган фикрда. Бу ҳақда қаранг: Решетов В.В. Юқоридаги асар, 143- бет; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, 16—18- бетлар; Шобдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. „Фан“ нашриёти, Тошкент, 1962, 57- бет.

бошқа), шунингдек, қардош туркий тилларнинг асариятида (татар, ёқут, чуваш) бу товуш мустақил фонема сифатида учрамайди¹.

ә (ä) унлиси тил олди, кенг, лабланмаган товуш. Қадимги туркий тил давридан бошлаб мустақил нутқ товуши сифатида қўлланган. Бу давр тилида тил орқа а ва тил олди ʼ унлиси учун ёзувда битта белги олинган. Унинг қайси пайтда орқа қатор, қайси пайтда олд қатор эканлиги ундошларнинг хусусиятига қараб белгиланган. Яъни тил орқа ундошлари билан а унлиси, тил олди ундошлари билан ә унлиси қўлланилган. Сўзнинг ҳар уч ҳолатида — сўз боши, сўз ўртаси ва охирида кела олган: әдгү — яхши (эзгу), әб — уй, тәр — тар, сәкиз — саккиз, билгә — олим, нә — нима.

Эски ўзбек тили даврида ҳам бу товушдаги шу ҳолат давом этди. Қиёс қилинг:

Иса фаләккә ашгты чўн болды ләбиң жан бәргүчи,
Шәрмәндәликтиң кәтмәсә көктә әңә нә бар эрур.

(Лутфий)

Өзгәләр ҳўснўн тамаша әйләсәм чықсун көзўм,
Өзгә бир көз ҳәмки ҳўснўнни тамаша әйләсә.

(Навоий)

Ҳозирги имлода эса бу икки унли товушни ифодалаш учун унинг ҳар бирига алоҳида белгилар қабул қилинган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам бу товуш сўзнинг боши, ўртаси ва охирида кела олади².

ә унлиси ҳозирги кўпгина туркий тилларда³, шунингдек, ўзбек шеваларининг деярли барчасида фаол ишлатилади. Қиёсланг: ёдгорликларда: биләк, шеваларда: биләк; ёдгорликларда: билә⁴, шеваларда: билә каби. Бироқ бу

1 Поливанов Е.Д. Материалы по грамматике узбекского языка. Ташкент, 1935; Боровков А.К. Вопросы классификации узбекских говоров. Известия, АН УзССР, 1953, №5, 70- бет; Решетов В.В. Юқоридаги асар, 206- бет.

2

Жамоа: Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1- қисм. Тошкент, „Ўқитувчи“, 1980, 51- бет.

3

Толипов Т. Гласные звуки уйгурского и казахского языков. Изд. „Наука“, Алма-Ата, 1968, 41- бет.

4

Қаранг: Малов С.В. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, 371- бет.

унлининг қўлланилишида адабий тил билан айрим шева материаллари ўртасида қисман фарқ ҳам кўзга ташланади¹. Чунончи, баъзан адабий тилдаги тил орқа а товуши ўрнида қипчоқ шеваларида тил олди э товуши ишлатилади. Қийёсланг: адабий тилда боғла // қипчоқ шевасида бэйлэ, чай // чэй, сач // чэч каби. Худди шунга ўхшаш ҳолатларни, яъни уларнинг ўзига хос хусусиятларини бошқа гуруҳ шеваларида ҳам учратиш мумкин.

Ўрта кенг, ёпиқ э (е) товуши юзасидан турколог олимлар орасида мунозара мавжуд. Бу товуш ҳақида биринчи мартаба В. Томсен Ўрхун-Энасой ҳавзаларида топилган Рун ёзуви бўйича ўз фикр мулоҳазаларини билдириб, и товушини ифодалаган белги баъзан э унлисини ҳам билдирган, бу товуш эки (два), эл (племенной союз), эш (товарищ), бэл (поясница), бэш (пять), йэтмиш (семьдесят) каби сўзларда қўлланган, деган фикрни баён этади. Шундан кейин бу масалага В.В. Радлов ҳам ўз муносабатини билдирди. В.В. Радловнинг бу фикрига К. Фой эътироз билдиради. К. Фой текшириш манбаи қилиб қадимги ёдномалар тили билан ҳозирги жанубий ўғуз гуруҳ тилларини олади. К. Фойнинг фикрича, қадимги туркий тилда э мустақил фонема бўлмасдан, фақат вариант бўлган, и товушини ифодалаган белги уни кўрсата олмаган². Қадимги ёдномалар тилида э мустақил фонема бўлмасдан, балки вариант бўлганлигини профессор С.А. Аманжолов ҳам қайд этади³.

э унли товушининг тараққиётини, унинг шаклланиш жараёни туркий тиллар тарихида нисбатан кейинга тўғри келишини профессор Ғ.А. Абдурахмонов алоҳида таъкидлаб кўрсатади ва бу ҳақда шундай ёзади: „ХI аср тилида қўлланмаган фонемалардан яна бири ҳозирги замон э унлидир. Бу унли ўрнига ўзига хос э унлиси қўлланганки, у э, и, а товушларининг ўртасида талаффуз

1

Қаранг: Ражабов Н. Ўзбек тилининг Ғарбий Самарқанд шевалари. „Фан“ нашриёти, Тошкент, 1977, 22- бет.

2

Қаранг: Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков, изд. „Наука“. Ленинградское отд. Ленинград, 1970, 28—29- бетлар.

3

Қаранг: Аманжолов А.С. К генезису тюркских Рун. Журн. „Вопросы языкознания“, изд. „Наука“ 1978, 2- сон, 77- бет.

этилган. Бу фонема, асосан, э фонемасита, айрим ўринда и бошқа ўринларда а унлиларига асос бўлган¹.

Профессор А. Рустамов Алишер Навоий асарлари тилининг унлилари тизими юзасидан тадқиқот ишлари олиб борар экан, э фонемасининг шаклланиши, эски ўзбек тили даврида унинг қўлланиши ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини баён этади. Олим бу товушнинг қадимги турк тилидаги кенг, тил олди э товушнинг торайиши натижасида вужудга келганлигини қайд этади. Бу давр тилида э товуши туркий сўзларда биринчи бўғинда, тожик тилидан кирган сўзларда кейинги бўғинларда ҳам учраганини, шунингдек, уларнинг бўғин ҳосил қилишда ва талаффузда ўзаро фарқланишини кўрсатиб, шундай ёзади: „Э фонемаси туркий сўзларда биринчи бўғинда учраса ҳам, XV аср ўзбек адабий тилидаги ҳамона, андона каби тожик сўзларида кейинги бўғинларда ҳам учрайди. Баъзада туркий сўзлардаги э очиқ бўғинда бир қисқа ва ёниқ бўғинда бир чўзиқ бўғин ҳосил қилади, яъни шеърда туркий сўзлардаги э қисқа, тожик сўзларидаги э чўзиб талаффуз қилинади“².

Дарҳақиқат, э унлиси мустақил товуш сифатида эски туркий тил давридан бошлаб шаклланган бўлиб, унинг юзага келишида кенг, тил олди, лаблавланмаган э товушнинг нисбатан торайиши, ҳам тор, тил олди лаблавланмаган и унлисининг кенгайиши муҳим аҳамият касб этмаган. э товуши асосида э нинг шаклланганлигини ҳозирги туркий тилларнинг барчаси, хусусан ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси тўлиқ исботлайди. Агар ҳозирги ўзбек тилидаги мэн, сэн кишилиқ олмошларидаги сўз ўртасида келувчи ўрта кенг э унлисининг тарихан тор и товуши бўлганлигига эътибор берсак, айрим ҳолатда э нинг шаклланишида и товушнинг ҳам асос бўлганлигини кўрсатади.

Эски ўзбек тили даврида э унлиси мустақил фонема сифатида ишлатилиб, аксарият асли туркий сўзларда биринчи бўғинда қўлланади:

Мэни мэн истэгэн киши өз суҳбэтигэ аржуманд этмэс.

Мэни истэр кишиниң суҳбэтин көнлүм писэнд этмэс.

(Навоий)

1

Абдурахмонов Ғ.А. Ўзбек тили фонетикаси тарихидан. „Ўзбек тили ва адабиёти“ журнали. Т., 1963, 2- сон, 19- бет.

2

Рустамов А. Навоий тилининг фонетик хусусиятлари, „Навоий ва адабий таъсир масалалари“, „Фан“ нашриёти, Тошкент, 1968, 262- бет.

Э унли товуши шахс - сон қўшимчаси, шунингдек, ўх-шатиш қўшимчаси сифатида келганда эски ўзбек тилида кейинги бўғинда ҳам қўлланиши мумкин бўлган. Қийёсланг:

Бәсәбрмәнү бәсәру самандурмән,
Бир ғамзадурмәнү паришандурмән.
Нә диннинг ишин қилдимү нә дунёнинг,
Ёраб, нәтәй өз ишимга ҳайрондурмән.

(Бобур)

Ўрни билан шунини алоқида таъкидлаб кўрсатиш лозимки, гарчи эски ўзбек тилининг аксарият ёднома-ларида э уялиси мустақил товуш сифатида қўлланилса ҳам, айрим ёдгорликларда, хусусан, Хоразм ҳудудида битилган асарларда унинг истъомол доираси чегараланган. Шу ўринда XVII аср ёдгорлиги бўлмиш Абулғози Баҳодирxonнинг „Шажараи турк“ ва „Шажараи таркима“ асарларини эшлаш ўринли бўлади. Қийёсланг:

Отуз йылдын бәри йығылған хазинаны алды Тақы
иткә ва қушқа бәрди. Ахир он бәш күндә сувлары
түгәнди¹.

Дарҳақиқат, бу товуш юқорида қайд этилганидек, ўғуз гуруҳ тилларига хос эмас. Шунинг учун бу ҳолат ўғуз гуруҳига кирувчи туркий тилларда - озарбайжон ва туркман тилларида, шунингдек, ўзбекларнинг ўғуз лаҳжасида қатто ҳозиргача ҳам сақланиб қолган.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ва ўзбек халқ шева-ларининг аксариятида бу товуш ишлатилади. Бироқ бу товушнинг талаффузида ҳозир шевалараро маълум даражада фарқ бор. Чунончи, шаҳар ва шаҳар типидаги шеваларда бироз ёпиқроқ², қиччоқ диалектида эса очиқроқдир. Масалан, Тошкент, Марғилон, Наманган шеваларида бер, энди, еркәй еркәк, қипчоқ шеваларида энди, эркәк, чәпкән, энә адабий имлода бер, энди, эркак, чекман, она. Бу товушларнинг тарқалиш чегарасида, яъни қўлланиш доирасида ҳозирги тилда ҳам, асосан, эски ўзбек тилидаги ҳолат сақланган дейиш мумкин. Бироқ ҳозирги адабий тилда мән, сән олмошлари шахс-сон қўшимчаси сифатида

1

Абулғозий. Шажарайи турк. Тошкент, „Чўлпон“, 1992; Абулғазы Баҳадырхан. Туркменлариниң несли дарағты. Ашгабат. „Метбуғат“, 1991; Иванов С.Н. Родословное древо тюрок Абу-л-Газихана, Грамматический очерк, изд. „Фан“, Тошкент, 1969, 31- бет.

2

Шоабдурахмонов Ш. Юқоридаги асар. 51- бет.

Эски ўзбек тили ёзувида бу икки товуш битта белги ёй ҳарфи билан берилган. Шунинг учун тил тарихини ўргатувчилар, хусусан, Алишер Навоий асарлари тилини тадқиқ этувчилар ўртасида бу товушларнинг фарқланиши ёки фарқланмасликлари тўғрисида маълум мунозаралар ҳам бўлиб ўтди. Бироқ Алишер Навоийнинг ўзи ҳам уларнинг ҳар бири алоҳида товуш эканлиги ҳақида „Муҳокаматул луғатайн“ ида махсус тўхталиб ўтган.

Ҳозирги ўзбек тили ёзув усулида бу икки товуш битта ҳарф билан ёзилганлиги сабабли уларни бир-биридан ажратиш анча қийин. Бунинг устига шаҳар ва шаҳар типидagi шеваларда ҳозир олд қатор и ҳамда орқа қатор и товушлари оралиқ (индиферент) товуш сифатида талаффуз этилади. Бироқ чуқур тил орқа ва тил олди ундошлари билан келган сўзларда бу унлиларнинг талаффузида фарқ сезилади, албатта. Аммо ўзида оҳангдошликнинг танглай уйғунлигини тўлиқ сақлаб қолган баъзи туркий (масалан, қозоқ, қорақалпоқ) тилларида¹, шунингдек, қипчоқ, ўғуз шеваларида тил олди и ва тил орқа и унлилари эски ўзбек тилидагидек алоҳида мустақил икки товушдир². Бинобарин, қипчоқ шева вакиллари тыш (ташқари) — тиш - (кишининг тиши); ыс (қурум) -ис (ҳид); сыз (чиз) - сиз(сиз) сўзларидаги и ва и товушларини фарқли талаффуз этадилар. Худди шу фикрни адабий қолипга амал қилиб гапирувчи ҳар бир кишига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Яъни ҳозирги ўзбек адабий тилининг грамматик қонун-қоидасига амал қилиб гапирувчи кишиларнинг ҳеч бири қыш (қиш), қыз, ғыз, қыл, қыр каби сўзлардаги и товушини тил олди қилиб талаффуз қилмайди. Чунки уни тил олди қилиб талаффуз қилишга олдинги ундошлар йўл қўймайди. Агар борди-ю, тил олди и (и) қилиб талаффуз этиладиган бўлса, унли беихтиёр чўзиқлик касб этади, нутқда ўз-ўзидан ғализлик юзага келади. Чўзиқлик эса асли туркий тилларга хос бўлмасдан, араб тилларига хос ҳодиса. Ўрта Осиёда араблар истилоси натижасида, араб тилининг маҳаллий халқлар тилига, шунингдек, ўзбек тилига ҳам таъсири сезиларли бўлади. Жумладан, араб тилининг таъсири натижасида эски ўзбек тилида айрим унлиларда чўзиқлик шакллана бошлади. Бироқ у ҳолат

1

Аралбаев Ж.А. Вокализм казахского языка. (Очерки по экспериментальной фонетике и фонологии) изд. „Наука“, Казахской ССР, Алма-Ата, 1970, 64- бет.

2

Бу ҳақда батафсил қаранг: Дониёров Х, юқоридаги асар, 113- бет.

2— Б. Тўйчибоев

17

тўлиқ фонемалик хусусиятга эга бўлмади. Баъзи сўзларда айрим ҳолатларда чўзиқ — и: билан қисқа и маънони фарқлашга хизмат қилди, дейиш ҳам мумкин. Масалан биз сўзидаги и қисқа талаффуз этилганда олмош маъносини ифодаласа, чўзиқ талаффуз этилганда би: з— битга тушунчасини берган. Ёки чин сўзидаги и қисқа талаффузда рост маъносини билдирса, чўзиқ талаффузда ч и : н хитой маъносини аниқлаган. Қиёслам:

Саройдин борди чи:н —мочинга човинг,
Қидё боқсанг, бўлур арслонлар овинг.

(Хоразмий)

Ваҳ, не юздур улки, тақлидин қилиб наққоши чи:н
Келса юз сурат, бирин юздин натудор айламас.

(Навоий)

Зулфиға кўнгул қўюб паришон бўлдум,
Кўз олдурубон юзига ҳайрон бўлдум.
Чин дей сенга, Бобурки, ошиқликта,
Ҳар неки қилиб эдим пушаймон бўлдум.

(Бобур)

Ҳозирги ўзбек тилида унлилардаги чўзиқлик бундай маъно ажратиш хусусиятига эга эмас, албатта. Бироқ, айрим ҳолатда сўзга қўшимча маъно юклаш мумкин. Масалан, болам сўзидаги — а товуши чўзиброқ талаффуз қилинса, мурожаат, ялиниш сўханги сезилади. Ёки ҳозир, тоза сўзларидаги унлини чўзиб талаффуз қилганда ҳам маълум даражада маъно нозикликлари юзага келади. Сўзловчи томонидан таъкиднинг кучайтирилганлиги аниқ сезилади.

б) Лабланган унли товушларда тарихий ўзгаришлар:

Туркий тиллар тарихининг дастлабки давридан бошлаб, яъни қадимги туркий тил—Ўрхун-Энасой ёзув ёдномалари тилида тўртта лабланган унли товуш бўлган. Улар ўзаро тор ва ўрта кенгликда, хусусан, тил олди — тил орқаликда фарқланган. Бу тўрт унлини ифодалаш учун ёзувда иккита белги қабул қилинган. Бу белгилар—ҳарфларга товушлардаги тил олдилик ва тил орқалик асос қилиб олинган бўлиб, иккита тил олди унлилар учун битта, иккита тил орқа унлилари учун битта ҳарф қўлланган.

Ўрта кенг, тил орқа, лабланган о (ў) ҳамда тор, тил

орқа, лабланган у унли товушлари ёзувда битта ҳарф билан ифодаланган. О (ў) унли товуши сўзнинг бошида ва биринчи бўғинида ишлатилган, холос. У унлиси эса сўзнинг ҳар уч ҳолатида—бошида, ўртасида, охирида кела олган. Бу давр тилида оҳангдошликнинг ҳар икки уйғунлиги—ҳам танглай, ҳам лаб уйғунлиги амалда бўлганлиги сабабли бу унлилар, биринчидан, доимо тил орқа ундoshiлари билан қўлланилган. Иккинчидан, биринчи бўғиндаги лабланган унлига монанд равишда аксарият ҳолатда кейинги бўғинларда лабланган у унлиси иштирок этган. Қиёсланг: отуз, он, боз, улус, будун (халқ)¹.

Ўрта кенг, лабланган, тил олди ё (ў) ҳамда тор, лабланган, тил олди ў (у) унлилари ҳам қадимги туркий тил давридаёқ мустақил товуш бўлиб, улар ҳам ёзувда битта белги — ҳарф билан ифодаланган. Тил олди ө (ў) унлиси ҳам худди тил орқа ө (ў) унли товуши каби фақат сўзнинг боши ва биринчи бўғиндагина қўлланилса, тил олди ў (у) унлиси тил орқа у товуши каби сўзнинг ҳар уч ҳолатида кела олган. Қиёсланг: өз, өкүн, көк, көңүл, ўч, ўчүн, түрк, илгөрү каби.

Эски туркий тил даврида ҳам бу товушларнинг ҳар бири мустақил фонема бўлган. Буни Маҳмуд Кошғарий ўзининг „Девону луғотит турк“ асарида махсус таъкидлаб кўрсатади². Қиёсланг: ўлўш—ҳисса (тил олди қилиб талаффуз этилади). Улуш (тил орқа қилиб талаффуз этилади), қишлоқ (чигилча). Баласа-ғун ва уларнинг юқори ёнидаги арғулиларча шаҳар демақдир ўри (товуш, бақирш, ҳуриш, фарёд тил олди қилиб талаффуз этилади), өч-ўч—интиқом кек. Уч' нарсанинг учи (тил орқа талаффуз этилади). Ун (тил орқа талаффуз қилинади). От-ўт, олов-от деган билан оғиз кўймәс (тил орқа қилиб талаффуз этилади). Маҳмуд Кошғарий бу унлиларга тавсиф берар экан, уларнинг талаффузидаги фарқни ва шу фарқнинг маъно муносабатига таъсир этишини алоҳида изоҳлаб кўрсатади. Чунки агар бу тўрт товуш аввал—қадимги туркий тил даврида икки ҳарф билан ифодаланса, энди араб ёзуви истемолда бўлган эски туркий тил даврида улар бир ҳарф, яъни вов ҳарфи

1

Қиёслаш учун мисоллар С.Е. Малов ва Ғ. Айдаровнинг кўрсатилган асарларидан олинди.

2

Қаранг: Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, Уч жилдлик, 1-жилд, „Фан“ нашриёти, Тошкент, 1960, 23- бет.

билан ифодаланадиган бўлдики, бунда асосан сўзларнинг маъно муносабатига қараб уларни фарқлаш мумкин, холос.

Эски ўзбек тилининг узоқ тарихий тараққиёти босқичида араб ёзуви истеъмолда бўлган. Шунга кўра бу давр ёзма ёдгорликлари тилида ҳам лабланган бу тўрт унли товуш худди эски туркий тил давридагидек битта ҳарф билан ифодаланган. Шунга кўра бу давр унли товушлар тизими юзасидан олимлар ўртасида мунозаралар узоқ давом этди. Ниҳоят, Алишер Навоий асарлари тилини кузатган олимларнинг аксарияти, жумладан, А.К. Боровков, А.М. Шчербак, А.Рустамов, Х. Дониёров, Э.И.Фозилов ва бошқалар шоир асарлари тилида ва умуман, эски ўзбек тилида бу тўрт товуш мустақил фонема, деган хулосага келдилар.

Эски ўзбек адабий тили даврида бу тўрт лабланган унлининг алоҳида фонема эканлигини Алишер Навоий алоҳида кўрсатиб, „Муҳокаматул луғатайн“ да шундай ёзади: „Ва туркий алфозда бу маъруф, мажҳул ҳаракат тўрт навъ топилур: ҳам „вовий“ - си ҳам „ёйий“ си. „Вовий“ си андоққи, ўтки шайъи муҳриқдур (куйдирувчи нарса) ва ўт мурур (ўтиш) маъноси била ва ут муқаммирға бурд жиҳатидин амр (қимор ўйновчига ютмоқ учун буйруқ), ва ўтки баридин ириқ ҳаракатдур, каллани ўтға туп, тукин аритур маънидадур“¹.

Эски ўзбек адабий тилида ҳам лабланган унли товушларнинг қўлланишида қадимги туркий, эски туркий тил анъанаси сақланади. Яъни ўрта кенг, тил орқа о, тил олди ө товушлари сўзнинг боши ва биринчи бўғинида, тор, тил орқа у, тил олди ў унлилари сўзнинг ҳар қандай ҳолатида қўлланган. Қуйидаги ҳолатларда аксарият лабиал уйғунлик, яъни кейинги бўғинларда лабланган унлининг қўлланиши ҳолати учрайди:

1. Шахс-сон қўшимчаси I, II шахс бирликда ва I шахс кўпликда келганда: көрдүк (биз кўрдик), көрдүң (кўрдинг), көрдүм (кўрдим).

Ё раб, не ажаб ёру жафокора йолуқтум,
Кўзию қоши жодуи маккора йолуқтум.

(Лутфий)

¹ Алишер Навоий. Асарлар, ўн беш жилдлик, ўн тўртинчи жилд. 1967, 114- бет.

Көрдүм қоши аксини кўнгул кўзгуси ичра

(Навоий)

2. Эгалик қўшимчаси I,II шахс бирликда келганда:

Өзүм, озўқ, кезүм, кезўң каби.

Эй азалдин то абад көңлүм гирифторинг сенинг,
Чора қилким, бўлди жоним асру афгоринг сенинг.

(Лутфий)

3. Сўроқ юкламаси қатнашганда:

Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдиму?
Хаста кўнгул чекмаган дарду балоси қолдиму?

(Бобур)

4. Ҳозирги-келаси замон сифатдош шакли иштирок этганда:

Ҳар неча ямонликни, қилур яхши көринур,
Нозук кишидин ҳарне келур, яхши көринўр.

(Лутфий)

5. Ҳолат феъли боғламалик вазифасида келганда:

Сен гулсену мен ҳақир булбулдурмэн.
Сен шуъласену ул шуълаға мен қулдурмен,
Нисбат йўқтур деб ижтиноб айламаким,
Шаҳмен элга, вале сенга қулдурмен.

(Бобур)

6. II—III шахс буйруқ-истак майли иштирок этганда:

Ишқ элининг оҳидин ул сарвқад ҳам бөлмасун,
Ғам елидин ул муанбар зулф дарҳам бөлмасун.

(Бобур)

Аҳбоб, йигилмоқни фароғат тутуңгиз,
Жамьятингиз борини давлат тутуңгиз,
Чун гардиши чарх будурур, тенгри учун,
Бир-бирни неча куне ғанимат тутуңгиз.

(Бобур)

7. Баъзи ҳаракат номлари доирасида: көрўнўш, сөкў нч, қорқунч каби.

8. Айрим ҳолатни ифодаловчи номларда:

Қаён қилса ҳаво ул турфа қуш уйқум алур қайғу,
Вагар кулбамда бир тун қўнса худ кўздин учар уйқу.
Фироқнинг шомиди субҳи висолинг ёдима киргач,
Келур ҳар лаҳза тинмай йиғламоқ ичра менга кўлгў.

(Навоий)

9. Ўтган замон равишдоши қўлланганда:

Ким көрубтўр, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиғ,
Кимки ондин яхши йўқ, кўз тутма ондин яхшилини.

(Бобур)

Бу тўрт лабланган унли товушнинг ҳозирги ўзбек шеваларида учраши масаласига келсак, қисман юқоридагидан бошқачароқ ҳолни кўриш мумкин. Чунончи, Тошкент шевасида тил орқа, тор у ва тил олди, тор ў товушлари бири-биридан фарқланмайди. Шунингдек, тил орқа, ўрта кенг о ва тил олди ө товушлари ҳам бири-биридан унчалик фарқ қилмайди. Бу товушлар Тошкент шевасида оралиқ қилиб талаффуз этилади¹. Бироқ Андижон шевасида у (тил орқа), ў (тил олди) о (тил орқа) Ө (тил олди) бири-биридан яхши фарқланиб, мустақил тўрт фонема ҳисобланади². Яъни мазкур шева вакиллари тўз (тизмоқ), туз (ош тузи), бол (гайёр бўл), бөл (бўлакка ажратмоқ) сўзларини ҳам талаффузда, ҳам маънода, ҳам эшитишда яхши фарқлайдилар. Бошқача қилиб айтганда, бу тўрт лабланган унли бири-биридан эшитилишда, талаффузда, лингвистик қиймати билан фарқланиб, унинг ҳар бири мустақил фонема ҳисобланади.

Ўзида сингармонизм ҳодисасининг таъғлай уйғунлигини тўлиқ сақлаб қолган қипчоқ, ўғуз диалектларида ҳам бошқа кўпгина туркий (қозоқ, қорақалпоқ, нўғай ва б.) тилларигагидек, бу тўрт лабланган унли мустақил фонема саналади. Бу шева вакиллари ҳам худди тилимиз тарихигагидек уларни бири-биридан жуда осон ажратадилар.

Ҳозирги ўзбек адабий тили манбаларига эътибор берадиган бўлсак, бу товушлар бўйича эски ўзбек адабий тили билан, шунингдек, умумхалқ тили билан, хусусан, бу тўрт унли мустақил товуш ҳисобланувчи шева материалари билан улар ўртасида унчалик фарқни тона олмаймиз

1

Қаранг: Шоабдураҳмонов Ш. Кўрсатилган асар, 40—50-бетлар.

2

Қаранг: Иброҳимов С. Ўзбек тилининг Андижон шеваси. „Фан“ нашриёти. Тошкент, 1967.

қам. Бироқ ҳозирги ўзбек тили бўйича чиқарилган дарсликларда лабланган унлилар фақат иккитагина деб талқин этилади. Булардан фарқли ўлароқ 1980 йилда нашр этилган „Ҳозирги ўзбек адабий тили“¹ дарслигида имкони борича уларни ажратиб беришга ҳаракат қилинган. Жумладан, у фонемаси ҳақида шундай ёзилади: „Бу фонема лабланган, тор унли товуш бўлиб, тилнинг горизонтал ҳолатига кўра олдинги қатор у (ў) ва орқа қатор у (У) вариантларига эга“². Ўрта кенг ў унлиси ҳам қуйидагича изоҳланади: „Бу фонема лабланишган, ўрта-кенг унли товуш бўлиб, тилнинг горизонтал ҳолатига кўра фарқланадиган олдинги қатор ў (Ө) ва орқа қатор ў (О) вариантларига эга“³. Шунингдек, улар маъно ажратиш хусусиятига эга деб кўрсатилади. Аниқ маъно ажратиш хусусиятига эга бўлгандан кейин уларни вариант деб эмас, балки бемалол алоҳида фонема деб изоҳлаш мақсадга мувофиқ бўлур эди. Чунки фонемаларнинг фонемалик хусусиятини белгиловчи асосий мезон ҳам ана шу маъно муносабати ҳисобланади. Дарҳақиқат, манбаларга мурожаат этадиган бўлсак, адабий тил қонуниятига амал қилиб гапирувчи ҳар бир ўзбек бу тўрт лабланган унлини жуда яқини фарқлайди. Масалан, қол (қўл), қозы(қўзи), қорық (қўриқ), ғоза (ғўза) сўзларидаги о (ў) тил орқа, кел (кўл), кез (кўзи), керик (кўрик), гезал (гўзал) сўзларида о (ў) тил олди талаффуз қилинади. Ёки қул, қуч, қут, бутоқ сўзларида у тил орқа, кўл, кўч, кўт, бўтўн сўзларида ў тил олди тарзда талаффуз қилинади. Айни пайтда ҳозирги ўзбек адабий тилида шундай сўзлар борки, гарчи улар талаффузда, эшитилишда ва маънода фарқланса-да, имло қонун-қоидасига асосан бир хил ёзилади ва уларни лексикологияда омофонлар деб ўргатилади. Қиёсланг: от (ўт) — унли тил орқа — олов, ўсимлик маъносида, от (ўт) — унли тил олди — ўтишга буйруқ, организмнинг бир қисми, ор (ўр) — унли тил орқа — бедани ўриш, өр (ўр) (унли тил олди) — сочи ўриш; төр (тўр) (унли тил орқа) — балиқ тутадиган ускуна, төр (тўр) — (унли тил олди) — уйнинг тўри, өз (ўз) — (унли тил орқа) — ўзишга буйруқ, ез (ўз) — (унли тил олди) ўзлик олмоши,

1 Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. „Ҳозирги ўзбек адабий тили“, 1- қисм, Тошкент, „Ўқитувчи“, 1980.

2 Шу асар, 50- бет.

3 Шу асар, 51- бет.

бөз (бўз)—(унли тил орқа)— майса, ишга солинмаган буюв, боз (бўз)—(унли тил олди)—материал; уч (унли тил орқа учишга буйруқ, ўч—(унли тил олди)—сон, тутун—(унлилар тил орқа)—ака-ука тутуниш, тутун (унлилар тил олди)— мўрининг тутуни, тур—(унли тил орқа)— туришга буйруқ, тур— (унли тил орқа) туришга буйруқ, тур (унли тил олди)— хил, жинс, бур—(унли тил орқа) —буришга буйруқ, бўр (унли тил олди) — ҳаё, уят маъноларида қўлланади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилига бағишлаб чиқарилган қўлланма ва дарсликларнинг барчасида тўртта (е, ё, ю, я) графема (ярим унли) бор деб кўрсатилади. Улар бирма-бир қуйидаги шаклда изоҳланади. Чунончи я графемаси й ва а товушлари бирикмасини ифодалайди, ю графемаси й ва у товушлари бирикмасини ифодалайди, ё графемаси й ва о товушлари бирикмасини ифодалайди, деб кўрсатилади. Тўғри, бу графемалар ўзбек тили ёзув тизимида киритилган. Аммо у ўзбек тилининг тарихий ҳолатини ҳам, ҳозирги ҳолатини ҳам, халқ тили хусусиятини ҳам ҳисобга олмасдан қабул қилинган. Аниқроғи қабул қилдирилган. Бу сунъийлик, бир томондан, ўқиш ва ўқитиш ишларида анчагина моддий зарар етказиш билан бирга, энг асосийси маънавий зарар келтириш, яъни саводхонликка катта тўсиқ бўлмоқда. Бу ҳолат табиий графемаларнинг ўзбек тили хусусияти учун ёт эканлигини исботлайди.

Хулоса қилиб, ўзбек тили унли товушлари тизимида тарих изининг мужассамлашувини шу йўсинда кўрсатиш ўринли бўларди:

Қадимги туркий тилдаги унлилар тизими

Эски туркий тилдаги унлилар тизими

Лабнинг иштирокига	Лабланмаган		Лабланган	
	тил олди	тил орқа	тил олди	тил орқа
Тилнинг тўғри йўналишига кўра				
Тилнинг тик ҳаракатига кўра				
Тор	и	ы	ÿ	у
Ўрта кенг	э		ө	о
Кенг	э	э		

Эски ўзбек тилидаги унлилар тизими

Лабнинг иштирокига	Лабланмаган		Лабланган	
	тил олди	тил орқа	тил олди	тил орқа
Тилнинг тўғри йўналишига кўра				
Тилнинг тик ҳаракатига кўра				
Тор	(и:)	ы	ÿ	у
Ўрта кенг	э		ө	о
Кенг	э	А(э)		

Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги унлилар тизими

Лабнинг иштирокига кўра		Лабланмаган		Лабланган	
Тилнинг тик ҳаракатига кўра	Тилнинг тўғри йўналишига кўра	тил олди	тил орқа	тил олди	тил орқа
Тор		и	ы	ÿ	у
Ўрта кенг		э		ө	о
Кенг		э		а	

Ундош товушларда тарихий ўзгаришлар

Туркий тиллар тарихига назар ташлайдиган бўлсак, унинг ундош товушлари тизимида ҳам, бир томондан, ҳозирги туркий, жумладан, ҳозирги ўзбек адабий ва умумхалқ тили билан умумийлик, иккинчи томондан, айрим ўзига хосликларини ҳам учратиш мумкин.

Қадимги туркий, яъни Ўрхун-Энасой ёзув тизимида баъзи ундош товушлар нафақат талаффузда, балки ёзувда ҳам фарқланган. Яъни улар қаттиқ ва юмшоқликда фарқланиб, битта ундош товушнинг ўзи икки ҳарфий белги билан ёзилган. Уйғур ёзув тизимида эса бундай тафовут ўз ифодасини топмаган. Ҳатто Ўрхун—Энасой ёзувида мавжуд бўлган айрим ҳарфлар бу ёзув тизимида йўқ. Шунинг учун Маҳмуд Кошғарий бу ҳақда шундай ёзади: „Туркий тилларда қўлланяладиган асосий ҳарфлар сони ўн саккизтадир. Қолбуки, тилдаги товушлар ўн саккизта эмас, кўнчидир. Бу ўн саккиз ҳарф етишмайди. Булардан бошқа тилда бўлган товушларни бериш учун яна етти ҳарф керак. Лекин бу ҳарфлар йўқ. У етти товушни ана шу мавжуд ҳарфлар устига махсус белги қўйиб ёзилади“¹. Булар: п, ж (портловчи), ж (сирғалувчи), ф, ғ, г, н. Айни пайтда Маҳмуд Кошғарий араб тилидан ўзлашган сўзлар таркибида келувчи са, зод, сод, итқи, изғи товушларини туркий халқлар талаффуз эта олмасликларини таъкидлайди². Шунингдек, XIV асрда Мисрда ўғуз, қипчоқ қабила тили асосида битилган „Китоби мажмуъи таржимони туркий ва ажамий ва мўғулий ва форсий“ китобида ҳам туркий халқларнинг арабчадан ўзлашган сўзлар таркибида келувчи са, ҳа, сод, зод, итқи, изғи, айн, фе, ҳойн ҳавваз ундошларини айта олмасликларини қайд қилади. Табиийки, ўзлашган ундош товушлар талаф-

1

Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“. 1- жилд, 47—48- бетлар.

2

Ўша асар, 48- бет.

фуз жиҳатидан туркий тиллар қонуниятига мослаштирилади¹.

Туркий тиллар тарихида оҳангдошлик қонунияти билан боғлиқ равишда ундош товушлар дастлаб иккига—якка ва жуфт ундошлар деб ажратилган. Табиийки, қаттиқ, юмшоқлик, яъни тил орқа ва тил олдилик хусусияти ёзувда ҳам ўз аксини топган.

а) Якка ҳарфли ундош товушларда тарихий ўзгаришлар

II ундоши. Лаб-лаб, портловчи, жарангсиз товуш. Қадимги туркий тил давридан мавжуд. Якка ундош сифатида бир хил кўринишда ёзилган. Сўз ўртаси ва охирида кела олган: —апа, али.

XI—XII аср ёзма манбаларида II ундоши туркий сўзларнинг ҳар уч ҳолатида кела оладиган бўлади:² пишди (ДЛТ, II, 19) - пишди; пичоқ (Замах., 123) - пичоқ; өпка (ДЛТ, I, 148) - ўпка; қопарды (Замах.) - кўтарди; қоп (Рабаг.) - тур, йип (Таф.) - ип, өп-ўп.

Қадимги уйғур ёзувида жарангсиз II ва жарангли б ундоши битта белги билан ифодаланган³.

Эски туркий тил даврида жарангсиз II ундошининг жарангли б га ўтиш жараёни бошқа товуш жараёнига нисбатан кам бўлган⁴. Бошқа товуш жараёнлари бўлиш билан бирга Алишер Навоий асарлари тилида айрим сўзларда туркий II товушининг сирғалувчи ф га айланганини учратиш мумкин⁵.

Ҳунарни асрабон неткумдур ахир,
Олиб туфроққа му кеткумдур ахир.

(Навоий)

¹ Маҳмудов Қ. XIII—XIV аср ёзма обидалар тилининг фонетик системаси. Тошкент, „Фан“ нашриёти. 1990, 73- бет.

² Юқоридаги асар, 74- бет.

³ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л.: 1951, 56, 64, 80, 85- бетлар

⁴ Маҳмудов Қ. „Ҳибатул ҳақойиқ“ тилининг фонетик ва морфологик хусусиятлари (ҚД). Тошкент, 1963, 67- бет.

⁵ Рустамов А. Навоий тилининг фонетик хусусиятлари. „Навоий ва адабий таъсир масалалари“, „Фан“ нашриёти, Т., 1968, 264- бет.

Баъзан сўз бошида **п>б** ва бу ундошнинг сирғалувчи лаб-тиш **W** ва лаб-лаб в товушига ўтиш ҳодисаси ҳам мавжуд¹. Ҳозирги туркий тилларнинг аксариятида **п** ундоши туркий сўзларнинг барча ҳолатида кела олади².

Ҳозирги ўзбек адабий тилида бу товуш сўзнинг ҳар уч ҳолатида ҳам кела олади. Бироқ оғзаки нутқ ва халқ тилида ҳозирги адабий қолип ҳисобланган сўз охиридаги **б** товуши аксарият **п** шаклида (**бориб // борип**) талаффуз этиладики, буни ҳозирги дарсликларимизда талқин қилганимиздек, **б>п** товуш жараёни деб эмас, аксинча, оғзаки нутқимизда ва халқ шеваларида бу товушнинг сўз охирида **п** шаклида талаффуз қилинишини тилда дастлабки ҳолатнинг сақланиши деб изоҳлаш бу товушнинг тараққиёт жараёнини тўғри кўрсатиш бўлади.

М ундоши. Лаб-лаб, бурун, портловчи, сонор³, жангли товуш. Қадимги туркий тил давридан бошлаб мустақил фонема сифатида иштирок этади. Бу товуш Ўрхун-Энасой ёдномалари тилида якка ундош сифатида тил олди ва тил орқа товушлари билан бир хил кўринишда ишлатилган. Бу давр тилида у сўз бошида кўпинча **б** нинг варианты сифатида учраса, сўз ўртаси ва охирида мустақил фонема сифатида ишлатилади: мин, кўмўс // кўмўш, илим, қаным. Эски ўзбек тили даврига келиб ҳам бу товушнинг сўз бошида келиши жуда кўп сўзларда учрамайди. Бунда ҳам унинг дастлабки ҳолати **б** товушига бориб тақалишини унутмаслик керак. Қиёсланг: минди < бинди, мўнг < бунг, мўндан < бўндан, миң < биң, муң < буң, мэн < бэн каби. Эски туркий, яъни қорахонийлар даври тилида сўз бошида келган **б** ундоши **м** товушига

1

Мелиоранский П.М. Араб. филолог о турецком языке, Спб. 1900, 41-бет.

2

Тенишев Э.Р. Тодаева Б.Х. Язык желтых уйгуров. М. 1966, 12, 49-бетлар; Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков, Л.: 1970, 93-бет; Убрятова Е.И. Опыт сравнительного изучения фонетических особенностей языка некоторых районов Якутской АССР, М., 1960, 67-бет.

3

Севорьян Э.В. Материалы к сравнительной фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского литературных языков. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. Т. 1. М. 1955; Байчура У.Ш. Звуковой строй татарского языка, Казань, 1959; Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков, Л.: 1970 г.

ўтганлигини Маҳмуд Кошғарийнинг „Девону луғотит турк“ асарида очиқ кўриш мумкин. Масалан, Муңлуғ—сиқилган, қийналган. Муңлуғ эр—сиқилган, сиқувда қолган одам¹.

Бу товуш жараёни эски ўзбек тили даврида ҳам шу ҳолатда давом этди.

Фалак мунг бирла онинг жонин олиб,
Буларни доғ онсиз мунгга солиб.

(Навоий)

Тил тарихида б нинг м га ўтишида н, ң бурун товушларининг кучли ассимилятив таъсири бор деб қараш керак бўлади.

Туркий тиллар тарихида шахс-сон қўшимчасининг 1-шахс кўплигининг тўлиқ шакли биз олмошидаги б ундошининг м га ўтиши асосида миз шаклига ўтган. Бу жараён эски ўзбек тили даврида ҳам қисман давом этди: ... кеча била *Ғори Отиқон тарафига келингим, қўргонни берубиз.* („Бобурнома“) Худди шу жараён ҳозирги айрим туркий тилларда, жумладан, татар тилида ҳамон сақланиб қолган.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ва умумхалқ тилида бу товуш сўзнинг ҳар уч ҳолатида фаол қўлланади:

Дунёни қизғанма, мендан, азизим,
Мен сенинг кўчангдан ўтмасман зинҳор.
Менинг бу оламда айтар сўзим
Ва ўзим сиғинар мозорларим бор.

(А. Орипов)

з ундоши — тил олди, сирғалувчи, жарангли товуш. Қадимги туркий тил давридан бошлаб мустақил товуш сифатида мавжуд. Якка ундош саналган. Фақат сўз ўртаси ва охирида кела олган: узун, барзун, боз, йўз, кўнтўз. Аммо „Девону луғотит турк“ да баъзи сўзларнинг бошида з товуши учрайди: заб-заб² ундов сўз.

Эски ўзбек тили даврида з ундоши ўзлашган сўзларда сўз бошида ҳам қўлланилган ҳолда, асл туркий сўзларда сўз ўртаси ва охирида фаол ишлатилган. Айрим пайтда бу

1

Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“. 1963, Топкент, „Фан“ нашриёти. III жилд, 393- бет.

2

Маҳмуд Кошғарий, „Девону луғотит турк“, 1, 309- бет.

давр тилида араб, форс-тожик сўзлари таркибида келувчи зод, >зол, изги ундошлари туркий тилга хос 3 товуши каби талаффуз этилган: азаб, баъзи, ҳазир каби¹. Ҳозирги ўзбек адабий тили ва умумхалқ тилида 3 ундошининг истъомол доираси кенг.

Ч ундоши — тил олди, қоришиқ, портловчи, жарангсиз товуш. Қадимги туркий тилда якка ундош сифатида қўлланилган ва сўзнинг барча ҳолатида кела олган: чөл, чик, чықан, кичиг, ўчўн, қач (қанча) - табғач, ығач.

Толи Имоний Ҳиравий ўзининг „Бадӕеул-луғат“ асарида „Жими арабий“ ва „Жими ажамий“ атамаларини қўллаган². „Жими ажамий“ атамаси туркий ва форсий тилларда қўлланган жарангсиз аффрикат ч га нисбатан бўлса, „Жими арабий“ ибораси жарангли ж нинг қўлланишига ишорадир.

Эски ўзбек тили даврида ҳам жарангсиз аффрикат ч ундошининг қўлланилишида аввалги давр тилига хос хусусият сақланиб қолган³. У сўзнинг ҳар уч ҳолатида учрайди. Бу товуш унлилар олдидан қўлланганда ҳам ўша жарангсизлигини сақлайди, ж га ўтмайди⁴.

Шакар лаъли лабинг боли чин оре,
Чаманнинг сарвари, қаддин чинори.

Кулар бўлсанг қиш ичра ёз очилур,
Сочингдин анбари соре сочилур.

(Хўжандий)

Қонимга кирмагил, эй кўзи қиймоч,
Ки бошимга тегур худ ул қаро соч.

(Лутфий)

¹ Маҳмудов Қ. XIII—XIV аср ёзма обидалар тилининг фонетик системаси. „Фан“ нашриёти, Т., 1990, 105- бет.

² Боровков А.К. „Бадаи-ал луғат“. Словарь Тали Имони Гератского к сочинениям Алишера Навои. М., 1961, 55 а, 55- бетлар.

³ Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абулгазихана Хивинского М.Л., 1958, 121- бет; Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка, М.-Л., 1962, 85- бет; Рустамов Алибек. Фонетико-морфологический язык Алишера Навои (Автореф. дис.. докт. филол, наук). Ташкент, 1966, 10- бет.

Щербак А.М. Юқоридаги асар, 85- бет.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ч ундоши худди тилимиз тарихидагидек, сўзнинг барча ҳолатида кела олади¹. Худди шу ҳолат ҳозирги уйғур тилида ҳам сақланиб қолган². Ўзбек халқ шеваларида эса адабий тилга нисбатан сўз ўртасида бу товушнинг истемол доираси торроқ дейиш мумкин. Чунки орзаки нутқда жарангсиз ундошлардан олдин келган Ч аксарият с га мойил талаффуз этилади³.

III ундоши тил олди, сирғалувчи, жарангсиз товуш. Туркий тиллар тарихининг дастлабки давридан бошлаб учрайди. Бу товуш якка ундош сифатида тил орқа ўзакда ҳам, тил олди ўзакда ҳам бир хил шаклда, сўзнинг ҳар қандай ҳолатида кела олган: шад, йаншыл, киши, йаш, таш.

XIII—XIV асрларга оид ёзма ёдномаларда ўзлашган арабча, форсча-тожикча сўзлар таркибида ш ундоши туркий тилларнинг фонетик қонунарига мослашган⁴.

Эски ўзбек тили даврида ҳам ш ундоши худди қадимги туркий ва эски туркий тил давридагидек сўзнинг барча ҳолатларида кела олган⁵.

Менга шайх бирла курашмак ҳамон,
Муборак аёғига тушмак ҳамон.

(Навоий)

Ул навоҳида бўлмоқни маслаҳат кўрмай кеш сари азимат қилдук. (Бобур)

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, қадимги туркий тил давридаёқ айрим ёдгорликларда баъзан ш

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, 33- бет.

² Кайдаров А.Т. Развитие современного уйгурского литературного языка. Алма-Ата, 1969, 176-177- бетлар.

³ Тўйчибоев Б. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. Т., „Ўқитувчи“, 1990, 33- бет.

⁴ Маҳмудов Қ. Юқоридаги асар, 90- бет.

⁵ Шчербак А.М. Кўрсатилган асар, 85- бет; Рустамов А. Кўрсатилган асар 10- бет.

ўрнида с ундоши қўлланилган¹. Бу хусусият ҳозирги айрим туркий тилларда², жумладан, қозоқ, қорақалпоқ, нўғой тилларида қисман сақланиб қолган: сасқан, сор, сыбыр каби. Бироқ бу хусусият ўзбек адабий тилида ҳам, унинг бирорта шевасида ҳам учрамайди. Ҳатто Қорақалпоғистон ҳудудидаги ўзбек шеваларида ҳам бундай ҳолат йўқ³.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ва унинг барча шеваларида ш ундошининг истеъмол доираси кенг бўлиб, сўз таркибида келишида тилимиз тарихидаги ҳолат сақланган: *Шоир баланд бўйли, қирқлардан энди ошган киши. (Ойбек) Баъзи-баъзида ўзига ўхшаш фақир қўшни қизлар, ўртоқлари чиқишиб, кўнгилларини гам-гуссадан жиндай бўшатадилар. (Ойбек)*

Ҳ ундоши бурун, сонор товуш бўлиб, қадимги туркий тил ёдномаларида фақат сўз ўртаси ва охирида кела олган: тэңри, тыңла, буң, таң каби XI—XII аср ёдномаларида ҳам Ҳ ундоши қўлланилиш ва талаффуз жиҳатидан қадимги туркий тил даврига тўғри келади. Эски ўзбек тили даврига оид ёдномалар тилида ҳам Ҳ ундоши фаол ҳолда қўлланган. Айни пайтда бу товуш эски ўзбек тили даврида ҳам икки вариантли бўлиб, унинг чуқур тил орқа варианты н+ғ, саёз тил орқа варианты н+г тарзида юзага келган. Бу фонема ёзувда нун ва қоф ҳарфлари билан ифодаланган⁴. Бу давр тилида ҳам у сўз бошида учрамайди:

Ки то олам биноси бўлди бунёд,
Бу йаңлығ қилмади, иш одамизод.

(Навоий)

Баҳорий равза сари қылсаң оҳаң.
Мэниң сўзум учун тук ашки гўлраң.

(Навоий)

1

Айдаров Г. Юқоридаги асар, 55- бет.

2

Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими языками. Изд. 2-ое, Казань, 1953, 51- бет.

3

Ишпаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари, „Фан“ наприёти, Ташкент, 1977, 15- бет.

4

Рустамов А. Навоий тилининг фонетик хусусиятлари. „Навоий ва адабий таъсир масалалари“. Т., 1968, 269—270- бетлар.

Ҳозирги туркий тилларнинг кўпчилигида бу ўзига хос бурун товуш - ң ундоши мавжуд. Ҳозир ҳам бу товуш ўзакдаги унлига қараб тилнинг ўрта қисмида ёки орқа қисмида ҳосил бўлади. Сингармонизм ҳодисасини йўқотган шеваларда бу товуш тил ўрта ундоши сифатида мавжуд. Бироқ сингармонизмни ўзида сақлаб қолган ўзбек шеваларида ва баъзи туркий тилларда бу товушнинг икки варианты (доңыз, жаңбыр, иңрә каби) тил олди ва тил орқа қатор вариантлари мавжуд¹.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида бу товуш яқин тил орқа ундоши сифатида талқин этилади. Ҳозир ҳам у сўз бошида қўлланмайди. Сўз ўртаси ва охирида учрайди:

Саҳро сўқмоғида бошин эгиб жим,
Бир кимса кетмоқда, билмасман у ким.
Агар у сен бўлсаң, қошиңга борай,
Агар у мен бўлсам, тезроқ кел, дўстим.

(А. Орипов)

Қани айт, мақсадиң нимадир сениң,
Нега тилкалайсан бағримни, оҳаң.
Нечун керак бўлди сенга кўз ёшим,
Нечун керак рубоб:, сенга бунча ғам!

(А. Орипов)

Ҳозирги пайтда оғзаки талаффузда айрим ҳолатларда, хусусан, шу халқ вакили бўлмаган кишилар нутқида тонг, жанг, ранг тарзли сўзлардаги н ва г ҳарфларига алоҳида урғу берилиб, уларни мустақил товуш сифатида талаффуз этиш ҳолати ҳам учрайди. Бу шубҳасиз талаффуз меъёрини бузиш демакдир. Бирсқ бундай ҳолат нафақат оддий муомалада, балки мактаб ҳаётида, ўқиш ва ўқитиш жараёнида ҳам рўй бермоқдаки, бу ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқида, нутқ маданиятига шубҳасиз салбий таъсир этади, бизнингча, бунинг маълум даражада сабаблари ҳам бор. Биринчидан, туркий тиллар оиласига мансуб бўлмаган кишиларнинг нутқ аъзолари ң товушини талаффуз қилишга мослашмаган. Иккинчидан,

¹ Абдуллаев Ф.А. Турк тилларида „н“ товушининг урчиши масаласи. „Ўзбек тили ва адабиёти масалалари“ журнали, 1961, 2- сон, 62—63-бетлар.

таъкидланганидек, бу битта нутқ товуши ўзбек имлосида икки белги билан ифодаланadi. Учинчидан, битта товушни иккита белги билан ифодалаш ўқувчини худди икки мустақил фонемани бир белги билан ифодалаб чалкаштиришдек гап. Унли товушлар имлосида худди шу ҳолат давом этмоқда. Бу ўқувчининг ёзма саводини ҳам, нутқ маданиятини ҳам бузади. Шунинг учун бу фонемани худди бошқа туркий тиллардагидек (масалан, қозоқ, озарбайжон, қирғиз ва б.) битта белги - ң (н) билан ифодаланса, ҳар жиҳатдан маъқул бўларди.

б) **Жуфт ҳарфли ундош товушларда тарихий ўзгаришлар**

б ундоши — лаб-лаб, портловчи, шовқинли, жарангли товуш. Қадимги туркий тил даврида икки вариантли бўлиб, тил олди ва тил орқа шакллари учун алоҳида-алоҳида белги олинган. Унинг тил олди шакли фақат тил олди унли ва ундошлари билан, тил орқа шакли эса тил орқа унли ва ундошлари билан кела олган. Ёзувда бу тартибга қатъий амал қилинган. Бу товуш сўзнинг барча ҳолатида кела олган: буң (муң), бунча, йаблақ (йаман), —табусган, суб, биң, бирлә, эбгәру, эб (уй).

Б ундоши араб ёзувида бе ҳарфи билан ифодаланган. Эски туркий тил даврида ҳам б ундоши туркий сўзларнинг барча ҳолатида кела олган: бузар, тэбрэтти (Длт). Эски ўзбек тили ёзма манбаларида ҳам б ундоши бе билан ёзилган, туркий сўзларнинг бошида ва ўртасида жарангли хусусиятини сақлаган¹, сўз охирида эса б товуши аксарият п га тўғри келади: байрам, бакәвул каби

Сени жонимдин ортуқроқ севармен,
Бу сўзда ҳақ билур ёлғон йўқ, эй жон.

(Хоразмий)

Чин ул маъшуқу ошиқтек чибуқлар,
Бир-бирини айнарда чобуқлар.

(Хўжандий)

Боғламалар қўшилган пайтда ҳам эски ўзбек адабий

¹ Шчербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М., —Л., 1962, 80-бет.

тилида көрүбдүр, кэлипдүр шаклда икки хил ҳолатни учратиш мумкин.

Тил тараққийети натижасида ўзбек тили тарихида умум туркий тилга хос бўлган назализация¹ б>м жараёни рўй берди. Бу жараён баъзан айрим сўз бошидаги б ундошининг м га ўтишида кўринади. Қийёсланг: буң>муң, биң>миң, бэн>мэн. Баъзан интервакал ҳолатдаги б нинг м га ўтиш жараёнини учратиш мумкин: қаба>қама.

Маълумки, туркий тиллар тарихида биринчи шахс кўплик олмоши — биз билан I шахс, кўплик шахс-сон кўшимчаси - миз алоқадор, яъни бу ерда ҳам б>м товуш жараёни юз берган. Бироқ эски ўзбек тилида I шахс кўплик шахс-сон кўшимчасининг биз шаклида ҳўшилиш ҳолати мавжуд². Қийёсланг: хабар келтирдиким, келсунлар, шахрни берурбиз. биз бу атроф ва жавонибдагилардин кўмак ва мадад кўз тутарбиз, булар худ ҳарқайси бир ўзга хаёлда („Бобурнома“). Шунингдек, эски ўзбек адабий тилида сўз ўртасида қўлланган б айрим ҳолатларда ҳозирги ўзбек адабий тилида в ундошига ўтган.

Қонимга кўз қарортти бировнинг қароқлари,
Қурбон бўлайин учраса кўзга қабоқлари.

(Лутфий)

Ўзбек шеваларининг айримларида, жумладан, қипчоқ шеваларида ҳозир ҳам тарихий шакл сақланиб қолган. Яъни адабий тилда шу сўз қовоқ, қипчоқ шеvasида эса ҳамон қовоқ шаклида ишлатилади. Демак, шевалардаги шакл қадимий.

Ҳозирги ўзбек адабий тилининг ёзув усулида бу ундош бир шакли бўлиб, талаффузда унинг фонетик вариантлари қўлланади³. Айни пайтда бу вариантлик бошқа

1

Шералиев М.И. Озарбайжон тилида қипчоқ элементлари, „Ўзбек тили ва адабиёти масалалари“, 1961, 6- сон, 33- бет.

2

Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. „Ўқитувчи“, Тошкент, 1973, 138- бет.

3

Решетов В.В. Узбекский язык. Т., 1959, 230—231- бетлар; Иброҳимов С. Ўзбек тилининг Андижон шеvasи, Т. 56—57- бетлар.

туркий тилларда ҳам сақланиб қолган¹. Бу ўринда яна изоҳ талаб бир ҳолат шундан иборатки, ҳозирги ўзбек адабий тили имлоси бўйича **бориб**, **келиб**, **айтиб**, **қайтиб** тарзли сўзларнинг охиридаги товуш **б** эмас, п тарзда талаффуз этилади. Бу **б>п** жараёни эмас, балки тилдаги барқарорлик ҳолатидир.

л ундоши тил олди, ён, сонор товуш. Қадимги туркий тил давридан мустақил фонема бўлиб, унинг қаттиқ ва юмшоқ варианты бўлган. Бу давр ёзувида улар алоҳида ифодаланган. Яъни қаттиқ шакли учун, юмшоқ шакли учун алоҳида белгилар қабул қилинган. Аксарият сўзнинг ўртаси ва охирида қўлланган. Тил орқа л фақат тил орқа, тил олди л фақат тил олди товушлари билан қатор келган: -алп, алтун, қалын, йыл, қул; билиг, илгәрү, чөл.

Эски ўзбек тили даврида ҳам л ундошининг шу хусусияти сақланади. Бироқ бу давр ёдномалари араб алифбосида битилган. Шунинг учун А.М. Шчербак эски ўзбек тилидаги л фонемасининг қаттиқ ёки юмшоқлигини айтиш қийин, бунга асос йўқ, деган фикрни билдиради². Аммо А. Рустамов „Эски ўзбек тилида бир л фонемаси мавжуд бўлиб, у икки позиция (қаттиқ ва юмшоқ) вариантга эга. Бироқ л нинг талаффузидаги бу фарқ фонологик хусусиятга эга эмас. Чунки унинг қаттиқ ёки юмшоқ талаффуз қилиниши позициясига боғлиқ“³ деб кўрсатади. Бу давр тилида ҳам л ундоши туркий тилларнинг фонетик қонуниятига кўра анлаут позицияда қўлланмайди⁴. Бироқ ўзлашган сўзларда сўз бошида ҳам қўлланиладиган бўлади:

-ол, -қылдың, баралың

Лабингдин чун сучуклик қанд ўғурлар,

Салурлар эл сувға йаланғач.

(Лутфий)

¹ Батманов И.А. Современный киргизский язык. Фрунзе, 1969, 80—81-бетлар; Грамматика туркменского языка. Ашхабад, 1970, 48-бет, Кайдаров А.Т. Развитие современного уйгурского литературного языка, Алма-Ата, 1969, 281—282-бетлар.

² Шчербак. А.М. Юқоридаги асар, 86-бет

³ Рустамов А. Юқоридаги асар, 268-бет.

⁴ Маҳмудов Қ. Юқоридаги асар, 110-бет.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам тилимиз тарихидаги ҳолат деярли сақланади, яъни худди эски ўзбек тилидагидек ҳозир ҳам асл ўзбекча сўзларда бу товуш фақат сўз ўртаси ва охирида қўлланади. Шунингдек, тил орқалик ва тил олдилик хусусияти ҳам сақланган. Чунончи, бөл-бол, бил-бал, кэл-қал шаклидаги сўзларни қийслаб талаффуз қилинса, дастлабкиларидаги л юмшоқ, кейингиларидаги л қаттиқ эканлиги аниқ бўлади. Хусусан, л товушининг икки вариантлилиги сингармонизмли шева-ларда тўлиқ сақланиб қолган.

н ундоши портловчи, бурун, сонор товуш, икки вариантли. Қадимги туркий тил даврида юмшоқ варианты сўзнинг ҳар уч ҳолатида ҳам кела олса, қаттиқ варианты сўз ўртаси ва охирида келган: нэ, ини, ингэк, бэи, ўчўн, йана, қаны, будунум, алтун, қаған.

Эски туркий ва эски ўзбек тили даврида арабча нун ҳарфи билан ёзилиб, туркий сўзларнинг барча позициясида учрайди, барча унлилар, жарангли ва жарангсиз ундошлар билан ёндош ҳолда кела олган: ант, энди, нэ, шубҳасиз ўзлашган арабча, форсча-тожикча сўзларда ҳам н товуши иштирок этади: дунйа, қурбан.

Эски ўзбек тили даврида ҳам бу товушнинг икки варианты мавжуд бўлиб, қаттиқ варианты тил орқа ўзак билан, юмшоқ варианты тил олди ўзак билан келган:

Кўзум чықсун сэни кўргўнча мундоқ,
Кэсилсун тил, сўзунг сўрғунча мундоқ.
Нелар келмиш бошингға ғурбат ичра,
Не ғурбатлар чекибсен шиддат ичра.

(Навоий)

н ундошидаги бу хусусият ҳозирги сингармонизмли шеваларда тўлиқ сақланиб қолган.

р ундоши — тил олди, титроқ, сонор товуш. Икки вариантли. Қадимги туркий тилда тил олди ва тил орқа шакллари фарқли ёзилган. Туркий тилларнинг фонетик қонунига кўра, бу товуш сўз бошида қўлланмайди: ара, арығ, бар, тәңри, йигирми, йырчы, бәгләр, бир каби.

XI—XII аср ёзма манбаларида ҳам р ундоши сўз бошида қўлланмаган: арығ (*Длт*, 1,95) - тоза, оғур (*Длт*, 1,87) - давлат, кэтур (*Замах*, 152 а) - келтир. Худди шундай ҳолат эски ўзбек тили даврида ҳам давом

эди: тәр (Таф. 67 б) — дер, сор (Раба.) — сўра, барур (Раба.) — борур.

Кўнлума ҳар ёнки боқсам, доғи бор,
Ҳар неча дардимни десам, доғи бор.
Қилча танга бори ишқинг ёр эди,
Бир сори бўлди фироқинг доғи бор.

(Лутфий)

Эски ўзбек тили даврига келиб, ўзбек тилига араб, форс-тожик тилининг анчагина таъсири бўлди. Шунинг учун бу тиллардан ўзлашган сўзларда бу давр тилида р товуши сўз бошида ҳам қўлланадиган бўлди: роз (Таф.) — ризқ, руҳ (Таф.) — руҳ. Эски ўзбек тилида ҳам бу товуш талаффуз қилинишига кўра тил орқа ва тил олдиликда фарқланади. Ҳозирги ўзбек адабий тилига келиб, сўз охиридаги р ундошида баъзи товуш жараёни — р>й ҳодисаси рўй берганлиги айрим тадқиқотчилар томонидан қайд этилади. Ҳозирги ўзбек тилидаги қорай, сарғай сўзлари тарихан қарор, сарғар шаклида бўлганлиги таъкидланади¹. Бу товуш ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам сўзнинг ҳар уч ҳолатида — сўз боши, сўз ўртаси, охирида фаол қўлланади. Бироқ тил тарихининг барча даврида бўлганидек, асл ўзбекча (туркча) сўзларда р ундоши сўз бошида ишлатилмайди².

Ўзбек тилининг сингармонизмли шеваларида ва ҳозирги туркий тилларда р товушининг қаттиқ ва юмшоқ айтилиши сақланиб қолган. Айни пайтда ўзбек шеваларининг аксариятида, хусусан, қипчоқ шеваларида р ундошининг ҳамон сўз бошида қўлланмаслиги ана шу тарихий жараён билан изоҳланади.

с ундоши тил олди, сирғалувчи, жараңгсиз товуш. Икки вариантли — тил олди ва тил орқа бўлган. Сўзнинг ҳар уч ҳолатида кела олган. — сабы —сўзи, сан —сон, барсар—борса, йағысы—душмани, бас—бос; сиңли, сўнус—уруш, тургас—уруғ.

Ўрхун-Энасой ёдномалари тилида баъзан қаттиқ с билан юмшоқ с нинг алмашилиб ишлатилиш ҳолати ҳам

1

Рустамов А. Кўрсатилган асар. 269- бет

2

Кононов А.Н. Кўрсатилган асар, 34- бет.

учрайди¹. Эски туркий ва эски ўзбек тилида ҳам с ундоши туркий сўзларнинг барча ҳолатида учрайди. Оқыса (*Рабғ.*) — ўқиса, улус (*Таф.*) — улус, сақын—ўйла.

Айни пайтда ўзлашган сўзлар таркибида ҳам с ундоши ишлатилиб, арабча син, сод, са ҳарфлари билан битилган. Эски ўзбек тили даврида ҳам с ундоши унлилардан ё олдин, ё кейин, икки ундош оралиғида бемалол қўлланила олган:

Сабурдин яхши йўқтур пеша қилсам,
Бу йўлда сабр йўқ андэша қилсам.

(*Хоразмий*)

Кўп, эй булбул, ҳикоят вақти эрмас,
Маҳал йўқтур шикоят вақти эрмас.

(*Лутфий*)

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам бу товуш фаол ишлатилиб, сўзнинг ҳар уч ҳолатида кела олади. Давр ўтиши билан бу ундош товушнинг қўлланишида ҳам қисман ўзгаришлар рўй берди. Жумладан, эски ўзбек тилида сўз бошида қўлланган айрим с ундоши ҳозирги адабий тил даврига келиб ч ундошига айланди. Чунончи, эски ўзбек тилидаги сыз феъли (бу феълда с тил орқа талаффуз этилган ва маъно фарқлаган) ҳозирги адабий тилда чиз шаклида ишлатилади². *Ҳозир у Вазира билан қўл бериб кўришиди-да, столининг тортмасидан қаламда чизилган эскизларни олиб стол устига қўйди.* (*П. Қодиров*)

Умуман туркий тиллар тарихидаги, жумладан, эски ўзбек тили давридаги бу хусусият ҳозирги айрим ўзбек шеваларида, хусусан, қипчоқ диалекти материалларида сақланиб қолган³.

Ғ ундоши чуқур тил орқа, сирғалувчи, жарангли товуш. Қадимги туркий тилда ғ ундошининг тил орқа варианты сифатида ишлатилади. Бу товуш сўз бошида учрамайди. Фақат сўз ўртаси ва охирида тил орқа унлилари билан

¹ Айдаров Ғ. Кўрсатилган асар, 66- бет.

² Рустамов А. Кўрсатилган асар, 266- бет.

³ Дониёров Х. Эски ўзбек адабий тили ва қипчоқ диалектлари. Т., 1976, 85- бет.

қўлланилади: йағы—душман, қаған—ҳоқан, йадағ—йайов, атлығ—отлиғ. Г. Гейкел ва Ю. Неметлар талақ ёдномаларида ғ ундошининг бошқачароқ кўринишда учрашини таъкидлайди. Бироқ С.Е. Малов у Ўрхун ёзувидаги ғ нинг бошқачароқ кўринишидир, деб изоҳлайди¹.

XI—XII аср тилида ҳам ғ ундошининг қўлланишида шу ҳолат сақланади: аглақ-авлоқ; (*Дит*) урағут—хотин, улуғ (*ҚБ*)— улуғ йатғақ (*ҚБ*) — тунги соқчи.

Эски ўзбек тили даврида ҳам ғ ундоши жарангли-жарангсиз товушлар ҳамда жарангсиз чуқур тил орқа фонемалари ва тил орқа унлилари билан бирга келади:² барғыл (*Рабғ.*) — боргин, оғлан (*Таф.*) — ўғлон, қойуғ—куюқ.

Дедим: олғил мени сен бир қўлунғға,

Деди: кўп сўзлама борғил йўлунғға.

(*Амирий*)³

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам деярли эски ўзбек тилининг хусусияти сақланган дейиш мумкин.

Ҳозирги айрим туркий тилларда, жумладан, қипчоқ гуруҳига кирувчи тиллар³ ва ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида⁴ бу товуш айрим фонетик ўзгаришга учрайди, яъни ғ>в жараёни юз беради: боғ>бов, тоғ>тов каби.

ғ ундоши тил ўрта, портловчи, жарангли товуш бўлиб, қадимги туркий тилда ғ ундошининг тил олди шакли, сифатида истеъмолда бўлган. Бу давр тилида сўз бошида қўлланмаган. Фақат сўз ўртаси ва охирида келиши мумкин бўлган: билгэ—ақлли, билимли, йигирми, бэг—бек, кичиг.

Маҳмуд Кошғарий коф белгисини ингичка товуш деганда, табиий ғ ва к ундошларини назарда тутди⁵. Бинобарин, эски туркий ва баъзан эски ўзбек тили даврида

¹ Малов Е.П. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М. —Л., 1959, 64- бет.

² Маҳмудов Қ. Кўрсатилган асар, 100- бет.

³ Ишаев А. Кўрсатилган асар, 40- бет.

⁴ Данияров Х. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнении с узбекским литературным языком, изд. "Фан", т., 1975, 114- бет.

⁵ Маҳмуд Кошғарий. Девон, 1,54, 56, 62- бетлар

ҳам аксарият жарангли г ўрнида коф ҳарфи қўлланган: көрклуг-кўрклуг, йигирми-йигирма.

Рафиқу бормудур меҳнатдин ўзга,
Кўрарму ҳеч нима захматдин ўзга.

(Лутфий)

Эски ўзбек тили даврига келиб арабча, форсча-тожикча сўзлар ҳисобига г ундоши сўз бошида ҳам кела оладиган бўлади:

Гуллари навъини не де онча гул,
Онча не гулким, санай олганча гул.

(Навоий)

Бироқ бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, араб тилида адабий г товуши йўқ, шунга кўра араб тилига форс тилидан ўтган сўзлардаги г ундоши ж га ўтади. Гавҳар сўзининг араб тилида Жавҳар шаклини олишининг сабаби шунда¹.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам эски ўзбек адабий тилидаги ҳолат давом этмоқда. Яъни ҳозирги ўзбек адабий тилида бу ундош инлаут ва онлаутда фаол ишлатилади. Сўз охирида келган г ундоши оғзаки талаффузда к ундошига яқинлашади: барг (барк), таг (таг-тут (тук) каби. Г товуши билан тутаган сўзларга г билан бошланувчи қўшимча қўшилган пайтда ҳар икки жарангли ундош жарангсизлашади, ёзувда у ўз ифодасини шундай топади: барг + га > баркка, туг + ган > туккан каби.

Қ ундоши чуқур тил орқа, портловчи, жарангсиз товуш. Қадимги туркий тилда махсус белги орқали ифодаланиб, тил орқа товушлари билан қўлланган. Сўзнинг ҳар уч ҳолатида кела олган: қаны, қара—қора, қирқ, тоқуз—тўққиз, йаблақ—ёмон каби.

Эски туркий тил даврида ҳам туркий сўзларнинг барча ҳолатида қ товуши учрайди, бу ундош орқа қатор унлилари ва ундошлари билан келиб, араб ёзувида коф ҳарфи орқали ифодаланади: қамуғ (Длт) — барча, йақшы (ҚБ) — яхши, бурундуқ—жилов ва б.

Эски ўзбек тили даврида ҳам қ ундошидаги бу ҳолат сақланди, яъни у оҳангдошлик қонуниятига амал қилиш

¹ Рустамов А. Сўз хусусида сўз. „Ёш гвардия“ нашриёти, Тошкент, 1987, 84- бет.

билан бирга, сўзнинг боши, ўртаси, охирида кела олиш хусусияти давом этди: алқынш(*Таф*)— олқиш, қылғыл (*Ми*) — қилгин, байлық (*XIII*) — бойлик.

Жон мамлакатин ёқти ёнар ўтқа фироқинг,
Жон танда куйди худ ул жону қароқинг.

(*Лутфий*)

Бу ўринда яна изоҳ талаб бир ўрин шундан иборатки, туркий тиллар тарихининг барча даврида туркий сўзларнинг интервокал позициясидаги сўз ўзагида қ ундоши қўлланган.¹

Қадимги туркий тилга хос бир хусусият шундан иборатки, жарангли ва жарангсиз ундошлар ёндош кела олган. Худди шу ҳолат кейинги давр тилида ҳам давом этди: қамуғқа (*Таф*)—барчага, анларқа (*Таф.*) — уларга, қушларқа (*XIII*)— қушларга.

Эски ўзбек тили даврида баъзи ҳолатларда жарангсиз қ ундошининг жарангли ғ ундоши билан баравар қўлланилишини Меҳдиҳон алоҳида таъкидлаб кўрсатади. Қиёсланг: булаг ва булақ, айағ ва айақ, қуруғ ва қуруқ, сарығ ва сарық, қатығ ва қатық, ағ ва ақ. Шунингдек, буйруқ-истак майли шаклида ҳам бу товушларнинг тенг қўлланилишини таъкидлаган².

Ҳозирги туркий тилларда³, шунингдек, ўзбек шева-ларида қ товушининг қўлланилишида тил тарихидаги ҳолат сақланиб қолган. Яъни бу ундош сўзнинг барча ўринда. келиши билан бирга фақат тил орқа товушларининг ёнида ишлатилади. Ўзбек адабий тилида эса сал бошқачароқ ҳолат кўзга ташланадики, бу айти пайтда имло билан, алифбо билан боғлиқ масала.

Ҳозирги ўзбек адабий тили даврида қ ундошининг нафақат сўзлар таркибида, балки ўзидан кейин келган қўшимча ва товушлар таъсирида айрим фонетик ўзгаришларга учрашида ҳам тил тарихидаги хусусият сақланиб қолган дейиш мумкин. Чунончи баъзан бир

¹ Малов С.Е. Юқоридаги асар; Айдаров Ғ., кўрсатилган асар, 16; Назарова Х. Заҳриддин Муҳаммад Бобур асарлари учун қисқача луғат, Т., 1972, 25,41 ва б.

²

Қаранг: Шчербак А.М., Юқоридаги асар, 83- бет

³

Батманов И.А. Современный киргизский язык, Фрунзе, 1963, 95- бет; Современный казахский язык. Алма-Ата, 1962, 63- бет.

бўғинли сўз охирида келган қ ундошидан сўнг эгалик қўшимчаси қўшилса, бу товуш жарангли ғ га ўтади: йўқ+и>йўғи, (бори-йўғи). Ўзлашган сўзларда бу ҳолат рўй бермайди. Ҳақ (ар.) + и > ҳақи. қ товуши билан тугаган икки ва ундан ортиқ бўғинли айрим ўзақларга эгалик қўшимчаси қўшилганда ҳам жарангсиз қ товуши жаранглилашади ва шундай ёзилади: қулоқ + и> қулоғи, оёқ +и> оёғи каби. Айрим ҳолатда бу хилдаги сўзлар эгалик қўшимчасини олган пайтда ҳам сўз охиридаги жарангсиз қ ундоши ўзгаришга учрамайди. Бундай сўзлар фонетик принцинга асосан ўша шаклда ёзилади¹: машқ+и—машқи, нутқ+и-нутқи каби. Оғзаки талаффузда қ ундоши сўз ўртасида баъзан х шаклида айтилади²: мақсад>махсат, мақтов>махтов, оқсоч>охсоч каби. Баъзан сонор ундошлар олдида келган қ нинг х га ўтиш ҳолати ҳам учрайди: сақла>сахла, тўқмоқ>тўхмоқ каби. Аммо қипчоқ шева вакиллари нутқида ўз ҳолича, яъни қ шаклида талаффуз этилади. Бошқа қипчоқ гуруҳ туркий тиллар каби қипчоқ шевасида сўз охирида келган қ ундоши худди ғ, г, к ундошларига ўхшаб аксарият ҳолатда в товушига ўтади, баъзан эса тушиб қолади: бўёқ>бойав, сариқ>сары каби.

к ундоши тил ўрта, портловчи, жарангсиз товуш³. к ундоши қадимги туркий тилда тил орқа, жарангсиз қ ундошининг тил олди шакли сифатида тил олди увлелари билан қатор қўлланган. Сўзнинг ҳар уч ҳолатида—сўзнинг боши, ўртаси, охирида кела олган. Қадимги туркий тил давридаёқ унинг ёзувда махсус белгиси мавжуд бўлган:

кийик, кўмўш, сәкиз—саккиз, әки—икки, тўрк, көк.

Эски туркий тил даврида ҳам к ундошидаги шу хусусият сақланиб қолди: бәдүк (*Длт.*) — буюк, тилкү (*Длт.*) — тулки, күндә (*ҚБ*) — кунда. Маҳмуд Кошғарий

¹ Бегматов Э., Исмагуллаев Н. Ўзбек имлоси. „Фан“ нашриёти, Тошкент, 1979, 11- бет.

² Усмонов У. Талаффуз маданияти. „Фан“ нашриёти, Т. 1976, 26- бет.

³ Қаранг: Киссен И.А. Краткий очерк фонетики русского языка в сопоставлении с фонетикой узбекского языка, Т., 1952, 79- бет; Решетов В.В. Узбекский язык, часть I. Введение, фонетика, Т., 1959, 266- бет; Маҳмудов А. Согласные узбекского литературного языка, изд. „Фан“, Т., 1986, 20—21- бетлар.

к ундошини коф деб атаб, уни қисқача изоҳлаб ҳам ўтади¹

Эски ўзбек тили даврида унинг мустақил фонема бўлиши мустақамланиш билан бирга к ундоши ёдномалар тилида оҳангдошлик қонуниятига тўлиқ амал қилади, айна пайтда худди аввалги давр тилидагидек сўзнинг ҳар уч ҳолатида келади: экин (*Таф.*)— экин, кёрклўк (*Таф.*)—кўрклик, кёрклўг (*МН*), кәңләк (*Раб*) — кўйлак.

Ҳар кеча ишқингда, жоно, кўзларим қон йиғлади,
Лола қон ютти-ю, оҳуйи биёбон йиғлади.

Кечалар анжум эмас, ерга тўкилган онқадар,
Раҳм этиб, ҳолим кўруб, гардуни гардон йиғлади.

(*Фурқат*)

к ундошининг туркий сўзларнинг барча позициясида келиши ҳозирги туркий тилларнинг ҳам аксариятида сақланиб қолган². Ҳозирги ўзбек адабий тили ва унинг шеваларида ҳам к товушининг иҷлатилишида тарихий ҳолатнинг давом этишини кўрамиз³.

Ҳозирги ўзбек тилида икки ва ундан ортиқ бўғинли сўзнинг охирида келган к жарангсиз ундош эгалик қўшимчаси таъсирида жарангли г ундошига айланади. Қиёсланг: эшик+и>эшиги, юрак+и>юраги каби. Бир бўғинли ўзбек сўзларида, кўп бўғинли араб ва байналмилал сўзларда бундай ўзгариш рўй бермайди: юк+и>юки, кўк+и>кўки, иштирок (ар) + и> иштироки каби. Сўз охирида икки ундош келадиган ўзлашган бир бўғинли сўзларда ҳам к ўзгаришсиз қолади: эрк (ар)+и>эрки каби. Шу ўринда яна бир ҳолатни алоҳида қиёслаб кўрсатиш керакки, ўзбек адабий тилида сўз бошида к товуши қўлланилгани ҳолда ўғуз гуруҳига кирувчи айрим туркий тилларда, жумладан, Озарбайжон

1

Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, 1- жилд, 54, 59- бетлар.

2

Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II фонетика и морфология, ч. I, М., 1952, 68- бет; Современный казахский язык, Алма-Ата, 1952, 50-51-бетлар.

3

Кононов А.Н. Кўрсатилган асар, 27- бет; Иброҳимов С. Ўзбек тилининг Андижон шеvasи, Т., 1967, 79- бет; Дониёров Х. Кўрсатилган асар, 116, 117- бетлар.

тилида ва ўзбек тилининг ўғуз лаҳжасида ўша сўзларда г товуши қўлланади¹: кўз // гўз, кел // гал, кетди // гатти каби.

Тарихий далиллар ва ҳозирги жуда кўп туркий тиллар ҳамда халқ шевалари манбалари ғ, г, қ, к ундошларининг тарихи битта, яъни дастлаб улар алоҳида-алоҳида фонема бўлмаган, кейинчалик дивергенцияга учраб, уларнинг ҳар бири алоҳида фонемалик хусусиятига эга бўлган, деган хулосани айтишга имкон беради. Шунинг учун ҳам қўшимчалар қўшилиши муносабати билан бу товушларда фонетик ўзгариш содир бўлиб, биридан иккинчисига, яъни жарангсиздан жаранглига ёки жаранглидан жарангсизга жуда осонлик билан ўта олади. Бу ундошлардаги шундай хусусият фақат ҳозирга келиб, ҳозирги ўзбек адабий тилидагина шакллангани йўқ, у эски ўзбек тили даврида ҳам мавжуд эди². Бунинг устига халқ шеваларидаги бу тўрт ундошнинг баъзан бир-бирининг ўрнида қўлланилишига эътибор берсак, масала ўз-ўзидан янада ойдинлашади. Яъни бу ундошлардаги тараққиёт босқичини очиқ кўрсатиб беради.

т ундоши портловчи, жарангсиз товуш. Қадимги туркий тил даврида ноқ мустақил фонема бўлган. Ёзувда тил орқа ва тил олди вариантларига алоҳида-алоҳида белги қабул қилинган. Тил олди шакли тил олди унли ва ундошлар билан, тил орқа шакли тил орқа унли ва ундошлар билан қатор қўлланган. Қадимги туркий тил давридаёқ бу ундошнинг истеъмол доираси кенг бўлиб, сўзнинг ҳар қандай ҳолатида кела олган:

таш—тош, тоқуз—тўққиз, аты—оти, отуз—ўттиз, атлат—отлангир; тәңры—тангри, тўрк—турк, кәлти—келди, төрт—тўрт каби. Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, т ундоши жарангли ҳатто сонор ундошлар билан ҳам ёнма-ён кела олган: нт, лт тарзда.

XI—XII аср тилида ҳам т товушининг бу хусусияти да-

1

Абдуллаев Ф. А. Фонетика хорезмских говоров. Т., 1967, 31- бет; Абдуллаев Ф. А. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. „Фан“ нашриёти, Т.: 1978, 22- бет.

2

Қаранг: Кононов А. Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази-хана Хивинского, М.—Л.: 1959; Иванов С. Н. Родословное древо тюрков Абу-л-Гази-хана; Грамматический очерк (имя и глагол. Грамматические категории). Изд. „Фан“, 1969 йил.

вом этди: кэнт (ҚБ.) — кент, оңулты (Длт) — ўнгалди. Бу давр тилида сонорлар ва жарангсиз ундошлар ёнма-ён келганда сонордан кейин қўлланган т ундоши ўрнида баъзан жарангли д ундошининг келиш ҳолати ҳам мавжуд¹. Худди шундай ҳолат кейинги давр тилида ҳам давом этди. Шунинг учун ҳам профессор П.М. Мелиоранский XIV асрда ёзилган "Ибн Муҳанна" асарида сонордан кейин жарангсиз т ундоши жарангли д га ўтганлигини қайд этади². Эски ўзбек тили даврида сонорлардан кейин т ундоши қўлланган: олтуруб (Рабг.) — ўтириб. Ҳозирги туркий тилларнинг аксариятида сонор товушлардан кейин жарангсиз т жарангли д га (т>д) ўтган, баъзи тилларда бу фонетик жараён (йт, рт, мт, нт, дт) сақланган³. Айрим туркий тилда ҳамон сонордан сўнг жарангсиз т ишлатилади⁴. Тўғри, айрим сўзларда ҳозирги ўзбек тилида ҳам шу ҳолат мавжуд. Аммо асосан кейинги қонуният амал қилади.

Эски ўзбек тили даврида ҳам т фонемасининг тил олди ва тил орқа варианты сақланди. Сўзнинг ҳар қандай ҳолатида қўлланади: алты (Рабг.) — олти, турғай (ХШ.) — туради, кэтургил (Мн) — келтиргин, тақын (Замах.) — тақин.

Кун тушда кўргали сени тушди заволға,
Ой тонгга қолди кеча боқиб ул жамолға.

(Лутфий)

улусни қутқариб меҳнат кунидин,
Ўлукни уйғотиб ярмоқ унидин.

(Амирий)

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам т ундошининг истеъ-мол доираси кенг бўлиб, сўзнинг барча ҳолатида ишлатилади.

Эски ўзбек тилидаги баъзи сўзларда сўз бошидаги жа-

¹ Маҳмудов Қ. „Ҳибатул ҳақойиқ“ тилида ишлатилган жарангсиз ундошлар характеристикаси, „Ўзбек тили ва адабиёти“ журнали. 1966, 2-сон, 42-43- бетлар.

²

Мелиоранский П.М. Кўрсатилган асар, 78- бет.

³

Тенишев Э.Р. Тодаева Б.Х. Язык желтых уйгуров. М., 1966, 16- бет; Малов С.Е. Древние и новые тюркские языки, изд. АН СССР, Т., VI, вып. 2, 1952; 139- бет

⁴

Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, 139- бет.

рангсиз т ундоши ҳозирги ўзбек адабий тилига келиб жарангли д ундошига айланди: тэңиз >дэңиз каби. Сўз бошидаги т>д жараёни ҳозирги ўғуз гуруҳ тилларда, шунингдек, ўғуз шеваларида мавжуд. Тағ // дағ, тиш // диш каби. Бундай товуш жараёнининг сабабини ҳам тилимиз тарихида бу икки ундошнинг баъзан тенг ишлатилиш хусусиятидан қидирмоқ зарур.

д ундоши тил олди, портловчи, жарангли товуш. Қадимги туркий тил давридаёқ мустақил фонема сифатида мавжуд бўлган. Икки вариантли — тил олди, тил орқа бўлган. Сўз бошида учрамаган. Сўз ўртаси ва охирида келган олган: адағ — айоқ, адғыр — айғир, қод — қўй; бәдиз — нақш, әдгү — эзгу, әсид — эшит каби. Эски туркий тил даврида д ундошининг сўз бошида ишлатилиш ҳолати ҳам учрайди: дэвә (Длт.) — туя, дақы (Длт.) — тагин, дэңиз (ҲҲ.) — денгиз каби. Айни пайтда қадимги туркий тилдагидек бу товушнинг сўз ўртасида ва охирида келиш ҳолати бу давр тилида шубҳасиз давом этди: адаш (ҚБ) — дўст, ўртоқ, қадаш (Длт.). Қадимги даврлардан бошлабоқ бу ундош ўрнида тиш ора з (з) ҳам ишлатилган¹. қод-қоз. Кейинчалик з, сўнгра й товушига ўтган. Туркий тиллардаги бундай фонетик жараён XI аср тили — эски туркий тил даврида ҳам давом этаётган эди. Жумладан, айыг сўзи баъзи қабила тилида ҳали азыг шаклида ҳам қўлланар эди². Маҳмуд Кошғарийнинг изоҳлашича, айақ сўзи ҳам баъзи қабилалар тилида азақ... шаклида ишлатилган. Ёки азғир (Длт.) — айғир, боз (Длт.) бўй, азрыл (Замах.) — айрил каби. Қадимги туркий тилдаги әдгү сўзидаги „а“ унлисининг э га ва д ундошининг з га ўзгариши натижасида XI аср тилига келиб бу сўз эзгу (ҚБ) шаклига ўтди³. Дарҳақиқат, бу товуш жараёни туркий тиллар тарихида жуда кенг тарқалган бўлиб, юқорида кўрсатилганидек, Маҳмуд Кошғарий ўғуз, яғмо, ябақу, қай, тухси, татар ва бир тоифа қипчоқлар инлаут, интервокал ва ауслаут позицияларда з ундошини й

1

Эслатма: баъзи олимлар тиш ора з д га нисбатан қадимийроқ деган фикрни баён этади; Шчербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков, 159—161- бетлар.

2

Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, 1- жилд, 61- бет.

3

Муталибов С.М. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. „Фан“, Т., 1959, 144- бет.

шаклида талаффуз қилишини кўрсатади. Яъни бу қабила-лар тилида д>з>й фонетик жараёни мавжудлигини таъкидлайди¹. Айрим қабилалар, масалан, чигил, бир гуруҳ қипчоқ ва бошқа туркий қабилалар тиш-танглай билан талаффуз қилса, бир гуруҳ қипчоқ, сувор булғорларга яқин ҳудуддаги туркий қабилалар жаранглиз билан талаффуз қилганлигини изоҳлайди². Ҷша давр тилида бундай хусусият баъзи ишларда махсус кўрсатилган³. Эски туркий тилига оид баъзи ёдномаларда айрим сўзларда инлаут ва интервокал позицияларда — ундоши қадимги туркий тилларнинг хусусияти сифатида сақланиш ҳолати ҳам мавжуд. Қиёсланг: қодыңыз (Таф.) — қўйингиз, Ҷдгү. (Ҷ. Ҷ.) — эзгу⁴, адағ ("Ўғузнома") оёқ⁵, будук (Длт.) — буюк⁶ ва бошқалар. Эски ўзбек тили ёдномаларида ҳам айрим сўзларнинг интервокал ҳолатида д ундошининг сақланиши учрайди.

Ҳозирги ўзбек тилида ҳам баъзи сўзларда қадимги длаш хусусияти қудуқ, қадақ, идиш каби сўзларда рудимент (тараққий қилмай, ўзгармай, дастлабки ҳолатда) сифатида сақланиб қолган дейиш мумкин. Бу фонетик хусусият баъзи туркий тилларда ҳам, жумладан, ҳозирги Тува тилида адағ, қудруқ каби сўзларнинг таркибида учрайди⁷.

Эски ўзбек тили даврига келиб, туркий сўзларнинг асосий қисмида инлаут ва интервокал позицияда з ундошининг й га ўтганлиги бир қанча олимларнинг

¹ Маҳмуд Кошғарий. "Девону луғотит турк", 1- жилд, 68- бет.

² Маҳмуд Кошғарий. Ҷша асар, 67—68- бетлар.

³ Маҳмудов Қ. „Девону луғотит турк“ ва „Тафсир“ тилида айрим ундошлар ҳодисаси, „Ўзбек тили ва адабиёти“ журн., Т., 1972, 5- сон, 46—49- бетлар.

⁴ Маҳмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг „Ҳибатулу ҳақойиқ“ асари ҳақида. Т.6.1972, 167- бет.

⁵ Щербак А.М. Оғуз-наме, Мухаббат-наме; М., 1959, 2—8- бетлар.

⁶ Маҳмуд Кошғарий. Ҷша асар, 366- бет.

⁷ Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, 317—318- бетлар.

шларида қайд этилган¹. Эски ўзбек тилида д товуши сўзнинг барча ҳолатида кела олади: дэвана (*Таф.*) — дост, қадар (*СС.*) қадр (*Мн.*), дард (*Мн.*).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам тил тарихидаги хусусият сақланган, яъни д ундоши сўзнинг ҳар уч ҳолатида кела олади². Бироқ сўз охирида келган жарангли д товуши жарангсиз т шаклида талаффуз этилади. Аммо бу хусусият орфографияда ўз аксини топмайди. Яъни имлода т шаклида ёзилади. Бир гуруҳ туркий тилларда д ундошининг истеъмол доираси фаоллашган³, баъзиларида эса туркий сўзларда д ундошининг қўлланиши кенгайган мас⁴.

й ундоши тил ўрта, сирғалувчи, сонор товуш. Қадимги туркий тил давридан мавжуд бўлиб, икки вариантлидир. Тил ўрта шакли тил олди товушлари билан, тил орқа шакли тил орқа товушлари билан ёнма-ён қўлланган. Сўзнинг барча ҳолати — боши, ўртаси, охирида кела олган: йағы—душман, йана—яна, тагин, йол—йўл, йуйқа—юпқа, буйруқ, бай—бой; йўз, йўкўн, кийик каби. Эски туркий тил даврида бу товуш барча товушлар билан ёндош кела олган: йуз—бет, қайу — қайси, қайнар каби. Бу давр тилида й ундоши араб, форс-тожик тилидан ўзлашган сўзлар таркибида ҳам кела бошлади. Бунинг устига баъзи фонетик (д>й, з>й, ғ>в>й ва б)⁵ жараёнлар ҳисобига ҳам й товушининг истеъмол доираси ортди, дейиш мумкин. Масалан, XI аср тилида йаз ва йай сўзлари қатор қўлланганини, ҳатто йаз шакли фаолроқ бўлганлигини Маҳмуд Кошғарий таъкидлаб ўтади. Бу товушнинг истеъмол доираси эски ўзбек тили даврига келиб янада кенгайди. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам й ун-

1 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков, М., 1974, 105, 107, 516—517- бетлар.

2 Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 26- бет; Решетов В.В. Узбекский язык. Т., 1959, 217- бет.

3 Кононов А.Н. Юқоридаги асар, 27- бет, Грамматика туркменского языка, Ашхабад, 1970, 50—51- бетлар.

4 Баскаков Н.А. Каракалп. язык, Фонетика, 1,65- бет; Современный казахский язык, Алма-Ата, 1962, 49—50- бетлар.

5 Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, 1969, 173- бет; Севортян Э.В. Кўрсатилган асар, 287—288- бетлар.

доши сўзнинг барча ҳолатида ва барча товушлар билан ёндош кела олади. Бироқ айрим сўзларнинг оғзаки талаффузида, з ва й товушларининг тенг ишлатилиши ҳамой учрайди:

Сўйлаб берай Зайнаб ва Омон,
Севгисидан янги бир достон.

(Х. Олимжон)

Ж ундоши қадимги туркий, Урхун-Энасой ёдгорликлари тилида ўзининг ҳарфий белгисига эга эмас. Қадимги уйғур ёзув ёдномаларида, шунингдек, „Девону луғотит турк“, „Қутадғу билиг“ да ж ундоши туркий сўзлар таркибида қўлланади: жағилади (Длт. III) — жағиллади, шариллади, корығжыи (Длт. I) — кўроғошын, чожулды (Длт. II) — чўзилди, эринж (Длт. I) — равонлик, эриж (ҚБ.) — фароғат. Эски ўзбек тили даврида ҳам бу товуш туркий ва ўзлашган сўзлар таркибида интироқ этади:

ажун (XIII.) — дунё, аждаҳа (Таф.) — аждарҳо. Ж ундошининг ҳам қадимги туркий тил даврида ҳарфий ифодаси йўқ. Маҳмуд Кошғарий арабча ж ҳарфи билан ёзилган сўзларни изоҳлар экан, бу ҳарф жарангсиз ч ундошининг функционал белгиси деган фикрни билдиради, қиёсланг: еч (Длт.) ўч, сач (Длт. I) — соч каби „Қутадғу билиг“, „Ҳибатул-ҳақойиқ“ асарларида ҳам ж ундоши ўзлашган сўзлар таркибида қўлланган. Айни пайтда бундай фикрни XIII—XIV аср ёдномалари тилига нисбатан ҳам айтиш мумкин²: наҳат (Рабг.) — наҳот, жинс (XIII) — жинс, ҳижрат (Таф.) — хижрат, жақан (Таф.) жаҳон каби. Жарангли аффрикат ж ундоши эски ўзбек тилида туркий сўзлар таркибида жарангсиз аффрикат ч товушига вариант сифатида шаклланган³. „Бадоеул-луғат“ да жими арабий яъни жарангли ж товуши туркий сўзлар таркибида қўлланилиши қайд этилган: жиң—йўлдош, жьданок—чидаш, жигит—йигит каби сўзлар берилган⁴. Табиийки, ж ундошининг истемол доираси

1 Маҳмуд Кошғарий, ДЛТ, 1,66—67- бетлар.

2

Маҳмудов Қ. XIII—XIV аср ёзма обидалар тилининг фонетик системаси, 106- бет.

3

Ковонов А.Н. Родословная туркмен. М.—Л., 1958, 121- бет.

4

Боровков А.К. Бада-а-ал-луғат. 55 а, 55 б-бетлар.

ҳозирги ўзбек ¹ ва бошқа айрим туркий тилларда кен-гайди².

W ундоши лаб-тиш товуш бўлиб, қадимги туркий тил даврида мавжуд бўлмаган. Қадимги уйғур ёдгорликларида бу товуш б, ғ, г товушларининг фонетик ўзгариши асосида шаклланган³. Маҳмуд Кошғарий бу товушни соф турклар лаб-тиш шаклида талаффуз қилганлигини таъкидлайди. Шунга асосан ҳам w иккиламчи товуш сифатида эски туркий тил даврида истъмолда бўлган дейиш мумкин. Айни пайтда w лаб-тиш товуши эски ўзбек тилининг ҳам маълум давригача қўлланиб, ёзувда махсус ҳарф орқали ифодаланди: йаууз (таф.) — ёвуз, суу (таф) — сув, ауут (Таф) — овут, таууқ — товуқ, қуууб (XIII.) — қувуб.

Эски ўзбек тилининг маълум даврига келиб лаб-тиш w товуши лаб-лаб в товушига айланган⁴. Табиийки, w ундоши ҳозирги ўзбек тилигача етиб келмади.

в ундоши лаб-лаб товуш бўлиб, б, ғ, г, w ундошларининг фонетик ўзгариши натижасида шаклланган бўлиб, у қадимги туркий тилда мустақил фонема сифатида мавжуд эмас. Унинг шаклланиши Маҳмуд Кошғарийнинг гувоҳлик беришича, эски туркий тил даврига тўғри келади:

ав (Длт.) — ов, эв (Длт.) — уй, увут (Длт.) — уят, хаби. Айни пайтда Маҳмуд Кошғарий ўғузлар бу товушни лаб-лаб тарзда талаффуз этганлигини алоҳида қайд қилиб ўтади. Эски ўзбек тили даврида ҳам бу товуш жарангли ва жарангсиз ундош ҳамда тил олди ва тил орқа унлилари билан қатор кела олган: кавақ (Таф.) — кавак, қовса мэн

¹ Мадраҳимов О. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикаси. Т., 1973, 102, 116- бетлар; „Дониёров Х. Қипчоқ диалектининг лексикаси, “Фан”, Т., 1979, 85, 90- бетлар.

² Севортян Э.В. Материалы к сравнительной фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского литературных языков. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. Т. 1, м., 1955.

³ Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана, М., —Л., 1961, 46—47- бетлар; Рясяпен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955, 167-168- бетлар.

⁴ Куришжанов А.К. Исследование по лексике тюркско-арабского словаря, Алма-Ата, 1970; Фазилов Э.И. Староузбекский язык, Т. 1, Ташкент, 1966, Т. 2, Ташкент, 1971.

(XIII.) — қувсам, сэвэмэн (МН.) — севаман. Бу ундош ҳозирги ўзбек тилигача етиб келди.

Ф ундоши лаб-тиш сирғалувчи, жарангсиз ундош. Қадимги туркий тилда товуш сифатида мавжуд бўлмаган Эски туркий тил даврига келиб араб ва форс тилининг таъсирида шаклланди. Форс тилига ҳам араб тилидан ўзлашган товушдир. Ф ундошининг эски ўзбек тили даврига келиб нисбатан истеъмол доираси кенгайди: фаришта (Таф.)— фаришта, фарман (XIII.) — фармон каби.

Фироқингга мени солди қароқинг,
На ҳожат қийнаса эмди фироқинг.

(Лутфий)

Бу ундошнинг баъзан лаб-лаб шаклда талаффуз этилиши айрим ҳолатда ёнидаги унлининг таъсиридан ҳам бўлган бўлиши мумкин. Масалан, фусун, фузун сўзларидаги ф ундошини аввалги сўзлардаги ф товуши билан қиёсланса, улардаги фарқ маълум даражада сезилади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам ф товуши худди эски ўзбек тилидагидек фаол ишлатилади. Бироқ ўзбек шеваларида ф мустақил фонема сифатида учрамайди. Чунки халқ шеваларида ўша тарихийлик хусусияти мустаҳкам.

х ундоши қадимги туркий тилда мавжуд бўлмаган. Унинг ҳарфий ифодаси ҳам йўқ. Уйғур ёзувида қ ва х ундошлари битта белги билан ёзилган. Келиб чиқиш эътибори билан қ ундошига бориб тақалувчи (бу фаразияни ҳозирги айрим туркий тиллар ва ўзбек шеваларининг аксариятида х ~ қ ёнма-ён қўлланилиши ҳам исботлайди) х товушининг туркий сўзларда қўлланилиши эски туркий тил даврига тўғри келади: хан (Длт.)— хон, хайу (Длт.) — қайси, ахсақ (Длт.)—оқсоқ. Бу давр тилида араб, форс-тожик тилларидан ўзлашган сўзларда сирғалувчи х ундоши қўлланади: халқ (ҚБ.)— халқ, хирад (ХҲ.) — оқил. Бу товушнинг истеъмол доираси эски ўзбек тили даврига келиб янада кенгайди: хатун (Рабг.) хотин, ханлық (XIII.) — хонлик.

Лоф урур зулфунг била мушк аслида бордур хато,
Ҳар кишининг аслин билса бўлур ахлоқидин.

(Лутфий)

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам х ундоши фаол

ишлатилади. Аммо баъзи туркий тилларда, жумладан, қозоқ, қорақалпоқ, қирғиз тилларида, шунингдек, ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида бу товушнинг ўрнида қ ундоши қўлланилиб, тарихийлик сақланади.

ҳ ундоши бўғиз, сирғалувчи, жарангсиз товуш. Қадимги туркий тилда бу товуш фонема сифатида учрамайди. Бироқ эски туркий тил даврида айрим қабиаларнинг тилида бу товуш қўлланилади. „Девону луғотит турк“ да ҳ товуши ҳойи ҳавваз билан берилган бўлиб, Маҳмуд Кошғарий бу давр тилида икки ҳолат бўлганлигини қайд этади. Қиёсланг: өл нэң—ҳўл нарса, өл тон —ҳўл тўн; өш-өш—чарс сигирларни соғишда айтиладиган хўш-хўш сўзи; ул анинг товарын өплэди — у унинг молини хөплэди— еб юборди, нес-нобуд қилди, демакдир. Ёки ҳата—ота, ҳана—она каби¹.

Айни пайтда бу давр тилида ўзлашган сўз таркибида ҳам ҳ ундоши иштирок этади: ҳам, илаҳий, раҳмат каби. Табиийки, эски ўзбек тили даврига келиб араб, форс-тожик тилидан ўзлашган сўзлар ҳисобига² ҳ ундошининг истемол доираси нисбатан кенгайган:

Гам шоми аро қўлумни туттунг,
Ҳижрон тунида кўзум ёруттунг.
Мадҳингни этай не навъ зоҳир,
Шукрунгни не тил била дей охир?

(Навоий)

Айрим туркий тилларда баъзи ундош товушларнинг фонетик ўзгаришга учраши натижасида ҳ ундоши шаклланган. Масалан, сөз//ҳөз (бошқирд), керәк//ҳэрәк, көл//ҳөл (Тува) каби³.

Ҳозирги ўзбек тилининг сингармонизмли шеваларида ҳ ундоши туркий сўзлар таркибида ҳам қўлланилади: ур>ҳур, урк>ҳурк, өркәч> ҳөркәч каби. Тошкент шеvasи

¹ Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, 1,40, 48, 68, 69, 285- бетлар.

²

Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка, 64- бет.

³

Дмитриев А.К. Грамматика башкирского языка. М., 1946. 27- бет; Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, 291- бет*
Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, 98-99-бетлар.

вакиллари нутқида ҳ ундоши мустақил фонема сифатида, учрамайди. Кўпинча унинг вазифасини чуқур тил орқа товуши бажаради. Ҳозирги ўзбек адабий тилида айрим туркий ва ўзлашган сўзлар таркибида ҳ ундоши мустақил фонема сифатида фаол ишлатилади.

ц фонемаси — тил олди, қоришиқ, портловчи, жангисиз ундош товуш¹. Бу товушнинг ўзбек тилида қўлланилиши тарихи ХХ асрга тўғри келади. Чунки ХІХ асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Россия Ўрта Осиёни босиб олди. Натижада ўзбек тилига рус тили орқали турли сиёсий лексика ва атамалар кириб кела бошлади. Бундай сўзларни биз дастлаб Муқимий, Фурқат, Комил Хоразмий, Завқий, Аваз Ўтар асарларида учратамиз. Шунингдек, бу давр тилида газета-публицистика услуги пайдо бўлди. Бу услубнинг шаклланишида Саттархон, Исҳоқхонлар муҳим роль ўйнаб, уларнинг асарларида ҳам шундай атама ва сўзлар анчагина. Ана шу сўзлар таркибида ишлатилган ц ундоши энди ўзбек тилига ҳам киритила бошлади. Бироқ бу ўринда шуни алоҳида изоҳлаб кўрсатиш керакки, биринчидан, бу даврда ўзлашган русча сўзлар, асосан, оғзаки шаклда кириб келган. Чунки бу даврда чет сўзлари учун маълум бир орфографик қоидалар белгиланмаган эди. У даврда „қандай талаффуз қилсанг, шундай ёз“ деган қоида ҳукмронлик қилади². Шунга кўра, бу давр ёдномаларида сўзлашув нутқида қандай талаффуз қилинса, шундай ҳолатда ёзилган сўзлар учрайди. Масалан, купес (купец), полиска (полиция), чор (царь), апитсер (офицер) каби. *Сой, ариқларда сават бирлан полиска ағдариб...* (Муқ.) Иккинчидан, ХХ аср бошларидаги араб ёзувидаги ўзбек матбуотида ц йўқ. Ҳатто, 30- йилларда (лотин алифбосида) ҳам бу ҳарф ёзилмаган. ц иштирок этган сўзлар оғзаки нутқда баъзи ҳолатларда ҳозир ҳам турли вариантларда талаффуз этилиши учрамоқда. Бу ёзувга ҳам ўз таъсирини ўтказди. Хулоса шуки, бу товуш ўзбек тилига умуман сингмади. Демак, у алифбода ҳам ортиқча белги.

1

Қаранг: Аванесов Р.И. Фонетика современного русского литературного языка, М., 1956; Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М.—Л.: 1960; Матусевич М.И. Современный русский язык, Фонетика, М., 1976.

2

Турсунов У. Ўринбоев Б. Ўзбек адабий тили тарихи, Тошкент, „Ўқитувчи“, 1982, 126- бет.

Баъзи товуш жараёнлари

Маълумки, туркий халқлар турли қабилаларнинг бирикуви асосида ташкил топган экан, бу ўз навбатида улар тилларидаги хилма-хилликларни ҳам юзага келтира бошлади. Талаффуздаги фарқ, тафовут эса айни пайтда турли фонетик жараёнларни шакллантиради. Табиийки, туркий товушлардаги юмшоқлик, қаттиқлик, кенглик ва торлик масалалари бир-бирига таъсир қилиши натижасида ҳам фонетик жараёнларнинг айримлари содир бўлади.

1. Туркий тилларга аслида чўзиқлик хос эмас. Бу хусусият асосан араб тилига хос. Туркий тилларга араб тилининг таъсири натижасида эски ўзбек тили даврига келиб чўзиқлик ҳам баъзан маъно ажратиш хусусиятига эга бўла бошлади. Қиёсланг: қадимги туркий тилда аз//эски ўзбек тилида а:з (*Таф.*); қ.т. ат// эски ўзбек тилида а:т.

2. Айрим ҳолатда эски туркий ва эски ўзбек тили даврига келиб қадимги туркий тил давридаги кенг, тил орқа а унлисининг лабланган, тор у унлисига ўтганлигини ҳам учратиш мумкин: йоган — йоғун (*Таф.*).

3. Қадимги туркий тил даврида ўрта кенг э унлиси мавжуд бўлмаган. Унинг шаклланишида кенг э (қисман а) товушининг маълум даражада тораёйиши ва тор и унлисининг кенгаёйиши асос бўлган. Ҳатто бу товушлар тил тарихининг маълум даврида тенг ҳам қўлланган. Масалан, „Девону луғотит турк“ да Самарқанд Сэмизкэнд (*Длт., Ш, 164*) — Самарқанд тарзда қўлланган. амты>эмди (*Длт.*), эдгү>эзгу (*Рабг.*); йир>йэр (*Рабг.*), каби.

4. Туркий тиллар тарихида лабланган, ўрта кенг о ва лабланмаган, ўрта кенг э унли товушлари мослигини ҳам учратиш мумкин¹. Масалан, (Навоий.) өчкү // (Навоий) эчку.

Ө ва Э товушлари мослиги ҳозир айрим туркий тилларда² ва ўзбек шеваларида ҳам мавжуд. Чунончи, бу

¹ Рясänen М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955, 57- бет.

² Убрйтова В.И. Опыт сравнительного изучения фонетических особенностей языка населения некоторых районов Якутской АССР, 1960, 45-49-бет. Шчербак А.М. Сравн. фонет. тюрк. яз. 41, 153- бетлар.

сўзлар қипчоқ шевасида ҳамон тэбә адабий тилда тепө, бағдон шевасида өчки, адабий тилда эчки тарзда талаффуз этилади.

5. Тилимиз тарихида тор, лабланган у ҳамда тор, лабланмаган тил орқа і унлиларининг тенг қўлланган ҳолати ҳам учрайди: булут (ҲҲ) — булыт (Длт.) қумус (ўғуз) — қымыз (Гулх.)

оғул (Таф) — оғыл (Бн.) — ўғил. Туркий тилларда унлилардаги бундай мосликни баъзи турколог олимлар қайд этиб ўтганидек¹, худди шундай мослик ҳозирги ўзбек шеваларида ҳам учрайди. Масалан, адабий тилда булут, қипчоқ шевасида былут.

6. Айрим сўзлардаги лабланган, тил орқа, тор у унлиси даврлар ўтиши билан лабланмаган кенг, тил орқа а, ҳозирги ўзбек тилига келиб эса э товушига айланди. Масалан, ҳозирги ўзбек тилидаги ўша (өшә) кўрсатиш олмоши эски ўзбек тили даврида ош (өш) ва ул сўзларининг қўшилиши асосида ясаиб, ҳозирги ҳолати бу сўзнинг бир қанча фонетик жараёни кечирришдаги сўнгги шаклидир:

ошул (Таф.) ошал (Муқ.) — ҳозирги ўзбек тилида өшә (ўша).

7. Одатда кейинги бўғинда лабланган унлини талаффуз қилиш қийин. Шунинг учун ўзбек тили тарихида баъзи сўзларда кейинги бўғинда келган лабланган, тор, тил олди ў унлиси, кенг, лабланмаган, тил олди э унлисига ўтган: бөлүк (Таф.) бөләк (Навоий.) Ҳозирги ўзбек адабий тили ва халқ шеваларида ҳам кейинги жараён қўлланади.

8. Қорлуқ, чигил, қипчоқ қабила тиллари учун хос бўлган т ундошининг ўғуз қабилалари тилида д тарзда талаффуз қилганлигини Маҳмуд Кошғарий махсус таъкидлаган эди. Жумладан, ўғузлар тешик маъносини билдирувчи өт сўзини өд тарзда талаффуз қилишини ёзади². Бундай хусусият Ибн Муҳанна асарида ҳам мавжуд эканлигини П.М. Мелиоранский ҳам қайд қилади³.

¹ Қаранг: Севортян Э.В. Этим. слов. тюрк. яз. 574—576- бетлар; Щербак А.М. Срав. фонет. тюрк. языков. 143—158- бетлар.

² Маҳмуд Кошғарий, "Девону луғотит турк", 1,67- бет.

³ Мелиоранский П.М. Араб. филолог о тюркс. языке, 34- бет.

Айни пайтда бир асарнинг ўзида ҳам жарангсиз т ва жарангли д ундошлари баравар қўлланади: ТЭҲЭЙ (Длт.) дэвэй (Длт.) — туя, өт (Длт.) өд (Длт.) тешик, тақы (Рабг.)> дағы (Рабг.) — тагин.

Туркий тиллардаги т>д жараёни хусусан ғарбий гуруҳ туркий тилларда ёзилган асарларда янада кўпроқ учрайди. Бундай жаранглашиш ҳодисаси ҳозирги ўғуз лаҳжасида ҳам юз берган¹. атлы>адлы, тағ>дағ, тил>дил ва б.

9. Туркий тилларда т>ч жараёни ҳам анча қадимий. Қадимги туркий тил даврида экинчи² — иккинчи сўзи тартиб сон маъносида қўлланган бўлиб, эски туркий тил даврига келиб т>ч ҳодисаси амал қилди. Бу жараён “Девону луғотит турк” да ҳам учрайди.

чатыр (Длт.) чачыр (Длт.). Ўзбек тилида т ва ч товушларининг алмашилиб қўлланилиши мавжудлигини Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам таъкидлаб ўтади³. Бу фонетик жараён ҳозирги айрим туркий тилларда (масалан, чуваш) сақланиб қолганидек⁴, ўзбек тилида ҳам баъзи сўзларни тенг қўллашда (масалан, карт ва карч, арт ва арч каби) кўзга ташланиб қолади.

10. қ>ғ ҳодисаси ҳам туркий тилларда қадимдан, яъни эски туркий тил давридан бошлаб рўй берган дейиш мумкин:

тақузмақ (Длт.) тағузмақ (Длт.) — пакана. Бу жараён эски ўзбек тили даврида давом этди: тупроқ (ХШ.) тупрағын (МН.) ақа (Ш. Турк.)> аға (Гулх.) каби.

Ҳозирги ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шеваларида

¹ Мадраҳимов О. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикаси, 127—128-бетлар; Абдуллаев Ф.А. Фонетика хорезмских говоров; Т., 1967, 92- бет.

² Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюрской письменности VIII века, А.А. 1971, 174- бет.

³ Тўйчибоев Б. “Бобурнома” — Қомус, Тошкент, “Ўқитувчи”, 1992, 27- бет.

⁴ Щербак А.М. Юқоридаги асар, 167- бет.

ҳозир ҳам айрим сўзларда қ>ғ фонетик жараёни давом этмоқда¹.

11. Маълумки қадимги туркий тил даврида, яъни дул-барчин алифбосида сирғалувчи х ундоши йўқ. Уйғур алифбосида эса қ ва х ундошлари учун битта белги бўлганлигини С.Е. Малов алоҳида таъкидлайди². Маҳмуд Кошғарий бу давр тилида ўғуз қабила тилида портловчи қ товуши айрим ҳолатларда сирғалувчи х товуши билан ифода этилганлигини, бошқача қилиб айтганда қ>х товуш жараёни юз берганлигини уқтиради³.

қыз (Длт.)>хыз (Длт); қанда (Длт.) ханда (Длт.) — қаерда; қайу (Длт.)>хайу (Длт.) — қайси.

қ>х фонетик жараёни эски ўзбек тили даврида давом этди:

тоқсан (БН.) тоҳсан (Ш. Турк.) чоқ (Гулх.)>чох (Гулх.). Табиийки, бу ўринда ҳозирги ўзбек адабий тилида х ундоши ишлатиладиган сўзларда қипчоқ гуруҳига кирувчи туркий (қозоқ, қорақалпоқ) тилларида ва ўзбекларнинг қипчоқ лаҳжасида жарангсиз, портловчи қ ундошининг қўлланилиши туркий тиллардаги тарихийлик билан боғлиқ ҳолатдир.

12. Маҳмуд Кошғарий айрим қабилалар тилида ҳ ундошининг қўлланиши ҳақида изоҳ берар экан, бу товушнинг баъзи қабилалар тилида баъзан айрим сўзнинг олдида (масалан, өш-өш—қөш-қөш каби), баъзан к>ҳ жараёни асосида шаклланганлигининг гувоҳи бўламиз: ўки (Длт.) >ўқи (Длт.)— укки. Бу ҳолат ҳ товушининг ҳозирги айрим туркий тилларда (масалан қозоқ) ҳамда Тошкент шаҳар шеvasида ҳамон талаффуз этилмаc-лигининг сабабини бизга изоҳлаб ҳам беради. Шувингдек, туркий тиллар тарихида к>г, к>з, к>й, к>ч, к>ш фонетик жараёни ҳам юз берганки, бу шаклдаги ҳодисалар ҳам у ёки бу туркий тилда учраганидек, ўзбек шеваларида ҳам мавжуд.

13. с>ч фонетик жараёни ёки с//ч ҳодисаси қадимги

¹ Конопов А.Н. Грам. совр. узб. лит. яз. 28- бет; Шобдурраҳмонов Ш. Фонетика, Тошкент области ўзбек шевалари, Т., 1976, 19- бет.

²

Малов С.Е. Пам. древн. тюркс. письм., 106- бет.

³

"Девону луғотит турк", 1, 395, Индекс., Тошкент, 1967, 317—318-бетлар.

туркий тил давридан мавжуд: саб//чаб—шухрат. Бу фонетик жараён эски туркий тил даврида ҳам давом этди. saw (Длт.) //чaw (Длт.) — сўз. С>ч жараёни ёки с//ч ҳодисаси эски ўзбек тили даврида ҳам учрайди: сўчўк (Лутфий) // чўчўк (Махмур). Бу фонетик жараённи ўзбек шеваларининг, хусусан қипчоқ шеvasини адабий тил билан қиёслайдиган бўлсак халқ шеваларида ҳамон бу жараён мавжудлигига гувоҳ бўламиз: сач// чэч, сичқон // чычқан, соқич//чақыч ва б.

14. с>ш ёки с//ш жараёни қадимги туркий тил давридаёқ мавжуд бўлган: бэс//бэш—бэш, киси//киши каби. Бу фонетик жараён эски туркий тил даврида ҳам давом этган: сэч (ҚБ) // шэш-шэш (Длт.) — еч.

киси (Длт.) // киши (Длт.). Табиийки, эски ўзбек тили даврида ҳам (сунқар // шунқар) с//ш жараёни кўзга ташланади. Бундай ҳолат ҳозирги айрим туркий тилларда (қозоқ, қорақалпоқ, қирғиз) сақланиб қолди¹. Ҳатто с ва ш товушининг мөслиги озарбайжон тилида ҳам учрайди².

15. ч>ш ёки ч//ш ҳодисаси қадимги туркий тил даврида мавжуд бўлганидек, эски туркий тил даврида ҳам амалда бўлди: чачыр (Длт.) чашыр (Длт.) — чодир. Нэчэ // нэшэ каби. Эски ўзбек тили даврида ҳам ч>ш ёки ч//ш фонетик жараёни кўзга ташланади: эчки (Аттуҳфатуз.) эшки (Аттуҳфатуз.) — эчки. Барча (Аттуҳфатуз.) барша (Аттуҳфатуз.) — барча. Учты (Муқ.) ушды (Ш. Турк.). Ҳозирги айрим туркий тилларда ч>ш ёки ч//ш жараённинг кенгайганлиги³ ҳам туркий тиллар тарихидаги қонуният билан белгиланади. Айни пайтда бу жараён ҳозирги ўзбек шеваларида ҳам сақланиб қолган.

¹ Баскаков Н.А. Карака. яз.ч. II, I, 77- бетлар; Современный казахский язык, Алма-Ата, 1962, 54—55- бетлар, Батманов И.А. Современный киргизский язык, Фрунзе, 1963, 99- бет.

² Ширалнев М.Ш. Кипчакские элементы в азербайджанском языке (Исследование по грамматике и лексике тюркских языков). Ташкент, 1965, 11—12- бетлар.

³ Современ. казах. язык. А—А. 1962, 58- бет; Батманов И.А. Современ. киргиз. яз. Фрунзе, 1963, 100- бет. Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари, Т., 1977, 15- бет.

16. ч>й ёки ч//й фонетик жараёни ҳам туркий тиллағ тарихида амалда бўлган: чэс (*Гулх.*) йэш (*Келурн.*) еч,¹ чуғду (*Длт.*) йуғду (*Длт.*) — туянинг узун юнги. Эски туркий ва эски ўзбек тилидаги бу фонетик жараён ҳозирги ўзбек шеваларининг айримларида, жумладан, қипчоқ шеvasида ҳозир ҳам мавжуд: чэч>йэч каби.

Бу ўринда махсус таъкидлайдиган бир ҳодиса яна шундан иборатки, айрим туркий тилларда ч//й (жумладан, уйғур) ҳодисаси натижасидаги й сонор ундоши жарангли ж—ж товушларига ўтди¹. Бу ҳодиса хусусан қипчоқ гуруҳ туркий тилларда ва ўзбекларнинг қипчоқ шеvasида тўлиқ амал қилади. Ўғуз гуруҳ туркий тилларда ва ўзбек адабий тилида й ундоши қўлланади.

17. Туркий тиллар тарихида б ундоши ҳам айрим фонетик ҳодисага учраган. Чунончи, қадимги туркий тил давридаёқ баъзан б>w жараёни содир бўла бошлаган: эб—эw—уй, йаблақ—йаwлақ - жуда. Бу фонетик жараён эски туркий тил даврида ҳам давом этди: убут (*ҲҲ.*) uwут (*Длт.*) - уят. Аммо эски ўзбек тили даврига келиб бу фонетик жараён б>w>в>й тарзда босқичма-босқич тадрижий тараққиёт босқичига етган эди. Шунинг учун суб>суw>суv//суй, /эб>эw>эв уй тарзидаги шаклларнинг охириги й кўриниши истемолда эди. Дарҳақиқат бундай жараённинг босқичини ҳозирги туркий тиллардаги уй, туйё тарздаги сўзларнинг шаклларига қараб ҳам белгилаш мумкин.

18. Туркий тиллар тарихининг дастлабки давридан бошлабоқ б>м жараёни содир бўлган. Эски туркий тил даврида уларнинг баъзи ҳолда мос равишда тенг қўлланганлигининг гувоҳи бўламыз: бэн (*Длт.*) мэн (*Длт.*), бун (*Длт.*) мун (*Длт.*) — шўрва. Эски ўзбек тили даврида ҳам бу жараён давом этди. Чубчуқ—чумчуқ (*Гулх.*) тарзда. Айни пайтда баъзи сўзлардаги б ундоши тўлиқ м га ўтиб улгурган ҳам эди, дейиш мумкин: буң>муң (қайғу) биң>миң каби. Бундай хусусият ҳозирги туркий тилларда ва ўзбек тилининг шеваларида ҳамон кўзга ташланади: бунча//мунча, буны// муны каби.

19. б>в фонетик жараёни, асосан, эски ўзбек тили

¹

Кайдаров А. Развитие современного уйгурского литературного языка, Алма-ата, 1969, 316- бет.

даврига тўғри келади: қабақ//қавақ (Таф.) бирлэшэбиз (Таф.) бирлэшэвуз. (Таф.)

Мэнгизлари гул-гул, мижалари хор,
Қобоқлари кенг-кенг, оғизлари тор.

(Навоий)

Ҳозирги ўзбек шеваларининг айримларида, чунончи, қипчоқ лаҳжасида баъзан дастлабки ҳолат сақланса, айрим шеваларда, масалан, Тошкент шеvasида кейинги жараён ўз ифодасини топанлигининг гувоҳи бўламиз.

20. Ғ>w фонетик жараёни эски туркий тил даврида мавжуд бўлган. Масалан, қағурмач (Длт.) қавурмач (Длт.).

Эски ўзбек тили даврига келиб лаб-тиш товуши тўлиқ лаб-лаб в товушига ўтди. Ҳозирги ўзбек тили ва унинг шеваларида ё дастлабки ғ, ёки лаб-лаб в товуши ишлатилади. Лаб-тиш w товуши ҳозирги ўзбек тилига етиб келмади.

21. Қадимги туркий тил даврида лаб-лаб в товуши фонема сифатида мавжуд бўлмаган. Унинг қўлланилиши асосан эски туркий тил даврига тўғри келиб, у ғ>в жараёни асосида шаклланди: қағут (Длт.) > қавут (Длт.) — янги туққан хотинлар овқати. қағун (Длт.) қавун¹ қоғур (Длт.) қавур². Бу жараён эски ўзбек тили даврида давом этди: йағы (БН) > йав (Ш. Турк.) Агар оқуғучы> оқувчы—ўқувчи, оқитғучы>оқитувчы—ўқитувчи, барғучы>барувчы—борувчи: кэлгучи>кэлувчи—келувчи, айтғучы>айтувчы—айтувчи каби сўзларнинг тадрижий босқичига диққат қилсак, бу жараён янада кўзга очиқ ташланади. ғ>в жараёни хусусан қипчоқ гуруҳ туркий тилларда³ ҳамда ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида кўпроқ.

22. ғ>й, г>й фонетик ҳодисаси ҳам туркий тиллар тарихининг маълум даврида, эски туркий ва эски ўзбек тили даврида кўзга ташланади: соғул>сойул (Таф.). — тўсил, қайт; эгэ (Лутфий.) эйэ (Навоий.). Бу жараён

¹ Курышжанов А.К. Исследование по лексике тюркско-арабского словаря, Алма-Ата, 1970, 113- бет.

² Курышжанов А.К. Шу асар, 153- бет.

³ Шчербак А.М. Юқоридаги асар, 177- бет.

ҳозирги ўзбек шеваларидаги фонетик тафовутда кўзга янада очиқ ташланади: барлэ>бэйлэ, эгэр>ийэр, сигир>сийир каби.

23. д>з (>) ҳодисаси қадимги туркий тил даврида мавжуд бўлмаган. Бу давр тилида асосан д товуши қўлланган: адағ, адғыр, адгу, кидим каби. Бу жараён эски туркий ва қисман эски ўзбек тили даврида учрайди: будун (ХХ.) бузун (Длт.) — эл, халқ, адақ азақ (Рабг.) — оёқ, қод>қоз (Таф.) — қўй каби.

24. з >й ҳодисаси ҳам қадимги туркий тил даврида йўқ. Бу жараён эски туркий тил даврида юз берди. қазын (Длт.) >қайын (Длт.) қайин; тозты (Длт.) тойды (Длт.) тўйди. Эски ўзбек тили даврида тиш ора з товуши эмас, асосан й ундоши ишлатилади. йаз, изн, эзгу каби сўзларда з ундоши рудимент тарзда ишлатилган.

25. л>н, яъни л ва н сонор товушларининг мослиги эски туркий тил давридан бошлаб мавжуд: йалды (Длт.) // йанды (Длт.) Бу жараён эски ўзбек тили даврида ҳам давом этди: барғалы // барғаны, кэлгәли // кәгәни. л // н жараёни ҳозирги ўзбек шеваларида ҳам учрайди: айтғалы // айтғаны, оқығалы // оқығаны каби.

Қўш ундошлар. Туркий тилларда қўш ундошларнинг шаклланиши ҳам маълум фонетик жараён билан боғлиқ бўлиб, бу ҳодиса ҳақида туркологияда бирмунча фикрлар баён этилган¹. Қадимги туркий тилда ундошлар жуфтлаги, яъни иккилик бўлмаган дейиш мумкин. Ҳозирги ўзбек тилида айрим сонларда сўз ўртасида икки ундош талаффуз этилса, қадимги туркий тилда улар битта ундош билан талаффуз этилган: йәти, сәкнз, тоқуз, отуз, элиг каби. Эски туркий тил даврига келиб маълум даражада ундошларда иккилик бошланди. Маҳмуд Қошғарийнинг „Девону луғотит турк“ асарида кўрсатилган сонларда ундошлар икки хил ҳолатда қўлланади, яъни бир ўринда якка, бошқа ўринда иккиланиш ҳолати мавжуд. Бу хусусият шу жараённинг эндигина шакллана бошлаганлигини кўрсатувчи далил бўлиб ҳисобланади: сәкнз—сәккнз, отуз—оттуз, ики-икки, элиг—эллиг (Длт.)

¹ Дмитриев Н.К. Двойные согласные в тюркских языках. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I. М., 1955, 261—263 б.; Шербак А.М. Грамматика староузбекского языка, М., 1962, 82- б. Рустамов А. Фонетико-морфолог. особен. языка Алишера Навои. Автореф. дис. докт. филол. наук.Т., 1966, 14- бет.

Эски ўзбек тилида ҳам ўзақ-негизда баъзи ундошларнинг иккиланиши давом этди¹. Айни пайтда бу давр тилида араб тилидан кирган сўзлар ҳисобига сўз ўртасида ундошларнинг иккиланиши анча кўпайди: муҳаббат, аййор, ушшоқ каби. У ёзувда ташдид билан ўз ифодасини топди.

Ҳусн даврияда жафодин ўзга йўқтур санъатинг,
Халқдин йўқ фикринг, ийманмасмусэн халлоқдин.
Бир нафас маъшуқ ила ошиқни қўймас шодмон,
Не тилар, ё раб, сипеҳри кинавар ушшоқдин.

(Лутфий)

Ундош товушлардаги иккиланишнинг шаклланиши очиқ бўғинни ёпиқ бўғинга айлантиради ва улардаги чўзиқликни юзага келтиради:

Та+бас+сум қилсангиз шак+кар уйалур.

Бу ўринда эътиборни қаратиш зарур бўлган яна бир ҳолат мавжудки, бу товушларнинг ҳаминша ҳам бир-бири билан фарқсиз равишда қўшила олмаслигидир. Ҳақиқатан ҳам, туркий тиллар тарихида бу хусусият эски ўзбек тили даврида ҳам давом этди. Бу давр тилида ўзақ р, л, м, н, й каби сонор товуш билан тутаган пайтда аксарият ҳолатда унга қўшимчанинг рд, лд, мд, йд, нг каби жарангли шакли қўшилган.

Мэнки, талаб йўлида қўйдим қадам,
Бордур умудимки, чу тутсам қалам.
Йўлдаса бу йўлда Низомий йўлум,
Қўлдаса, Хясрав билан Жомий қўлум.

(Навоий)

Қадимги туркий тилда ҳам аксарият шу қонуният амал қилган. Аммо баъзи ўринда р, л, н сонор товушдан сўнг қўшимчанинг жарангсиз шакли келиши ҳам мавжуд бўлган. Қиёсланг: келтё соңушдымыз—кўлда уришдик, төпәсинтё—тепасида каби.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ва унинг баъзи шеваларида икки, етти, саккиз, тўққиз, ўттиз, эллик, иссиқ, қаттиқ каби сўзлар иккиланган ҳолда қўлланмоқда².

1

Кононов А.Н. Родословная туркмен., М. —Л., 1968, 134—135- бетлар.

2

Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1966.

Айрим туркий тилда эса ўша икки хиллик ҳолати мавжуд¹. Бу ҳолатлар тилдаги тарихийлик билан бевосита алоқадор.

Оҳангдошлик қонуниятида тарихий ўзгаришлар

Қайси бир соҳада бўлмасин, инсон ҳамиша қулайликка интилади. Ундаги бу хусусият нутқ жараёнида ҳам кўзга ташланади. Агар талаффуз меъёрига эътибор берилса, айрим ҳолатда баъзи сўзлардаги товушларнинг тушиб қолганлиги, ё уларнинг ўрин алмашганлиги, ё сўзнинг олдидан бир товуш орттирилганлиги, ёки олдинги товушга қараб кейинги товушнинг ҳам ўз шаклини ўзгартирганлиги каби турли фонетик жараёнларнинг гувоҳи бўламиз. Шубҳасиз, бу каби товушларнинг ҳамма комбинатор-позицион ўзгаришлари кишиларнинг нутқ жараёнида осонликка, қулайликка интилиши натижасида келиб чиқадиган ҳодисадир. Тилда бу каби жараён жуда кўп бўлиб, албатта, улар бир-биридан фарқ қилади. Айни пайтда улар ўзаро алоқадор ҳам. Аммо бу фонетик жараёнлар ичида энг мураккаби оҳангдошлик ҳодисаси² бўлиб, унинг қонуниятлари ҳақида турлича қарашлар мавжуд.

Оҳангдошлик ҳодисаси туркий тилларда қадимдан мавжуд бўлиб, у товушлардаги уйғунликни, ўзаро оҳангдошликни таъминлайди. Одатда, оҳангдошлик ҳақида гап кетганда, кўпинча, унлилардаги тил олдилик ва тил орқалик ҳамда лабланганлик ва лабланмаганлик тўғрисида гапирилади. Ваҳоланки, оҳангдошлик ҳодисаси бу билан тугамайди. Лабланганлик, яъни лаб уйғунлиги фақат унли товушларга хос ҳодиса. Аммо танглай уйғунлиги қонуния-

1

Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка, М.: 1955, 176- бет; Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II Фонетика и морфология. ч. I, М., 1952, 98- бет.

2

Қаранг: Богородицкий В. Закону сингармонизма в тюркских языках, ВНОТ, 1927, 6- сон, 60—80- бетлар; Батманов И.А. Современный кыргызский язык. Фрунзе, 1953, 61—74- бетлар; Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка; М.: Л., 1948, 38—40- бетлар. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.—Л., 1956, 35—39- бетлар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т., 1980, 71—75- бетлар ва бошқалар.

тига биноан, товушлардаги тил олдилик ва тил орқалик хусусияти ҳисобга олинади. Бундай ажралиш нафақат унли товушларда, балки тилимиз тарихига назар ташласак, ундошларда ҳам мавжуд бўлган. Шунинг учун бўлса керак қадимги туркий — Ғрхун-Энасой алифбосида жуфт ундош товушларнинг тил орқа ва тил олди шакллари учун алоҳида-алоҳида белгилар қабул қилинган. Албатта ёзувда тил орқа ундошлари тил орқа унлилари билан, тил олди ундошлари тил олди унлилари билан бирга ёзилган. Бу қонуният умуман бузилмаган. Бундан келиб чиқадиган хулоса шундан иборатки, сўзларда нафақат унлилар, балки ундош товушлар мослиги ҳам дастлаб тўлиқ сақланган. Демак, ўз-ўзидан оҳангдошликни ҳам унли, ҳам ундош товушлар учун хос фонетик ҳодиса деб тушунмоқ ўринли. Қиёсланг: қағанқа—ҳоқонга алым—олим, қарз, оғызғару—ўғузга, соқум—сўқим, ишиг—ишни, кәдим—кийим, кўчўг—кучни, көзўм—кўзим каби.

Оҳангдошликдаги учинчи жараён — бу ундош товушлардаги жаранглилик ва жарангсизлик ҳодисаси саналади. Бу жараён ҳам туркий тиллар тарихининг қадимги давридан бошлаб амал қилган. Аммо қадимги туркий тилда аксарият ундошлардаги жаранглилик, жарангсизлик қонуниятига амал қилинса-да, баъзан л, н, р сонор ундошларидан сўнг қўшимчаларнинг жарангсиз шакли қўшилиб келиш ҳолати ҳам учрайди. Масалан, эрти—эрди, көлта—кўлда, тепәсинта—тепасида каби.

Оҳангдошлик эски туркий тил даврида ҳам мавжуд бўлиб, туркий тиллар тарихида бу жараён ҳақида биринчи Маҳмуд Кошғарий фикр билдирган. Олим туркий сўзларнинг ўзак характериға қараб қўшимчаларнинг ҳам қаттиқ, юмшоқликда фарқланганлигини таъкидлайди¹.

А.М. Шчербак эски ўзбек тили даврида биринчи тип, яъни танглай уйғунлигининг сақланган ва бузилган ҳоллари бор, иккинчи тип, яъни лаб уйғунлигида эса бузилиш ҳолати мавжуд деб кўрсатади². А. Рустамов эса Алишер Навоийнинг „Хамса“ сига асосланган ҳолда: „XV аср ўзбек адабий тилида сингармонизмнинг ҳар учала қонуни, яъни унлилардаги танглай уйғунлиги ҳамда ун-

1

Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, 1,45,63- бетлар.

2

Шчербак А.М. Грамматика староузбекского языка, 73—74- бетлар.

дошлардаги жаранглилик ва жарангсизлик уйғунлиги бор деган хулосага олиб келади¹, — деб ёзади. Алишер Навоий асарлари тилида қўшимча ўзакнинг хусусиятига кўра фарқланиб қўшилишини Мирзо Меҳдихон ҳам ўзининг „Санглох“ асарида махсус таъкидлаган². Дарҳақиқат эски ўзбек тилида оҳангдошликнинг танглай ва лаб уйғунлиги ҳам, шунингдек, ундошлардаги жаранглилик ва жарангсизлик жараёни ҳам амал қилган: атасы (Рабг.) — отаси, отурмаз (ХШ.) — ўтирмас, қатла (МН.) — қатла, сўлўк (Амтуҳфатуз.) — узлуклик, йўзўндин (МН.) — юзингдин, тўшти (ХШ.) — тушди, урдурур (Рабг.) — урдирар, болсун (МН.) — бўлсин, улуғлуқ (ХШ.) — улуғлик, кетуруб (Рабг.) — кўтариб, көңўл (МН.) — кўнгул, көзўндўн (МН.) — кўзингдан.

Ул сәнәмки сув қырағында пәритәк олтурур,
Ғайаты нәзўклўкиндин сув билә йўтса болур.

(Атоий)

Тўшўмдә чўн куйашдәк оразингни кўрдўм ўтрудин
Тиләрмән то қыйамаг очмағаймән кўзни уйқудын.

(Бобур)

Кўринадики, эски ўзбек тили даврида биринчи бўғинда тил орқа, ўрта кенг о ҳамда олд қатор ө унлиси қатнашган сўзларнинг кейинги бўғинида тор у ва ў унлилари иштирок этган. Аини пайтда товушлардаги тил олдилик ва тил орқаликдаги монандлик тўлиқ амалда бўлган.

Эски ўзбек тилига араб-форс тилининг таъсири кучли бўлган. Яъни бу тиллардан эски ўзбек тилига анча сўзлар ўтган. Табиийки, ана шу ўзлашган сўзларда оҳангдошлик қисман бузила бошлаган.

Ҳозирги туркий тилларнинг айримларида нафақат танглай уйғунлиги, балки лаб уйғунлиги ҳам тўлиқ сақланганининг гувоҳи бўламиз³.

1

Рустамов. А. Навоий тилининг фонетик хусусиятлари, Навоий ва адабий таъсир масалалари, 278- бет.

2

Умаров З. Мирзо Меҳдихоннинг „Мабони ул-луғат“ асарида масдар ва феъл замонларининг тавсифи, ТошДУ: ИИ, 240- нашри, „Шарқ филологияси масалалари“, Тошкент, 1964, 80—89- бетлар.

3

Орузбаева В.О. Словообразование в киргизском языке, Фрунзе, 1964, 60- бет; Дийканов К. Қыргыз тилиндеги ундуулар. Ф. 41- бет.

Ҳозирги ўзбек тилида оҳангдошлик ҳақида эса турлича фикр мавжуд. Жумладан, Фитрат тилдаги оҳангдошлик ҳодисаларига жиддий эътибор бериб: „Турк тилининг бутун тармоғидан бўлгани каби бизнинг тилда ҳам сўзлар оҳанг эътибори билан йўғон, ингичка бўлиб иккига ажраллади“¹, деб ёзади. Айни пайтда олим бу соҳадаги фикрини изчил давом эттириб, янада таъкидлайди: „Бу оҳанг масаласини эски йозма асарларда кўп кўра олганимиз каби, далада йашаганлар орасида ҳам кўпроқ учратиш мумкиндир. Форс адабийоти, мадраса таъсири билан бузулган шаҳар шеваларида бу ҳолни оз кўрганимиз билан бизнинг шевада йўғонлик, ингичкалик оҳанги йўқдир, деб бўлмайди“². Бу фикрларини олим мисоллар ёрдамида асослайди. Масалан, „сьп“ (сын) сўзи йўғон бўлгани учун бундан йасалган „сьпшāқ“ (синмақ), „сьпқāп“ (сінған), „сьпъқ“ (синиқ) сўзлари ҳам йўғондир. „мин“ (мин) сўзи ингичка бўлгани учун бундан йасалган „шип-шәк“, „минпәп“ сўзлари ингичкадир, деб уқтиради³. Аммо кейинги пайтда „Ҳозирги ўзбек адабий тилида оҳангдошлик бузилган“ деган тушунчани „Ҳозирги ўзбек адабий тилида оҳангдошлик йўқ“ деган тушунча билан фарқсиз ишлатиб келдикки, бу жуда кўп чалкашликларга олиб келди. Америкалик туркшунос, Тенниси дорилфунни доктори Билл Фиерман ўзбек тили тарихи фавқулодда ҳодисаларга бойлиги, аммо ёзувнинг ўзгариши муносабати билан анчагина муаммоларнинг юзага келганлигини, булардан бири оҳангдошлик эканлигини ва у ҳодиса эса унли товушлар ҳақидаги тушунчаларни чалкаштиришга олиб келганлигини ҳақли равишда қайд этади: „Ёзувнинг ўзгариши эса бундан бўлак муаммоларни ҳам юзага келтирди. Масалан, оҳангдошлик масаласи. Лотин ёзувига ўтилгач, ўзбек тилидаги тўққиз унлидан 1939 йилга келиб атиги олтитаси сақланиб қолган. Бу, ва умуман, ёзувнинг ўзгариши тилдаги асрий оҳангдошлик сақланишига зиён етказди. Қолаверса, ўша

1

Fitrat. Sərf. Bichinchi kitab. Əsnəşç, Samarqand—Taşkent, 1930, 7- bet.

2

Фитрат, кўрсатилган асар, 8- бет.

3

Тўйчибоев Б. Фитрат— буюк тилшунос олим. Ўзбек тили масалалари, ТошДУ тўплами. Т., 1992, 26- бет.

кезлар тил табиатига бевосита таъсир ўтказган шундай қараш ҳам амалда бўлган: пролетариат шаҳарда истиқомат қилади, уларнинг лаҳжаси тараққийпарвардир!

Ҳамма тилларни бирлаштириш сиёсати ҳам тилнинг табиий йўсиндаги ривожига салбий таъсир қилмай қолмади¹.

Кўринадики, оҳангдошлик ҳодисаси айти пайтда товушлар, уларнинг тараққиёти ва турли жараёнлар билан бевосита чамбарчас боғлиқ. Демак, оҳангдошлик жараёнини бугунги ўзбек тилшунослигида тил манбасига суянган ҳолда кузатмоқ ўринли бўларди. Бинобарин, тил тарихидаги бу жараён ҳозирги ўзбек, хусусан, умумхалқ тилини тарк этиб кетганича йўқ.

¹ Билл Фиерман. Яшарайтган тафаккур, „Ёшлик“ журнали, 1990, 2-сон, 33-бет.

СЎЗ ГУРУҲЛАРИДА ТАРИХИЙ ЎЗГАРИШЛАРНИНГ
АКС ЭТИШИ

Туркий тиллар тарихида нафақат фонетик тараққиёт, балки грамматик тараққиёт ҳам жуда узоқ босқични поғонама-поғона, тадрижий равишда бошидан кечирди. Сўзлар ҳам қадимги туркий тил давридаёқ гуруҳлар бўйича шаклланиб улгурган ва уларни туркий тилшуносликда биринчи бўлиб Маҳмуд Кошғарий учга — исм, феъл ва кўмакчига ажратган эди¹. Ҳар бир гуруҳдаги сўзларнинг аксарияти ҳозирги туркий, жумладан, ўзбек тилигача асосан етиб келди. Шу билан бирга тил ижтимоий ҳодиса саналганлиги сабабли жамиятдаги ўзгаришлар таъсирида унда айрим ўзига хос жиҳатларнинг ҳам юзага келганлиги табиий бир ҳолатдир.

От гуруҳидаги сўзларда тарихий
ўзгаришлар

От категорияси сўз гуруҳлари ичида маъно ва грамматик хусусиятлари жиҳатидан алоҳида муносабат касб этувчи бўлим саналади. Бу гуруҳдаги сўзлар қадимги туркий тил давридаёқ мустақил шаклланган бўлиб, уларнинг маъно муносабатида, ясалишида ҳозирги ўзбек, хусусан умумхалқ тили билан асосан муштарақлик мавжуд. Айни пайтда бу соҳада ҳам баъзи ўзига хос жиҳатларнинг ҳам бўлмаслиги мумкин эмас. Худди шундай ҳолат сўз ўзгартувчи қўшимчалар доирасида ҳам мавжуд.

Сон кўрсаткичида тарихий ўзгаришлар

Отларда birlik ва кўплик тушунчасида қадимги туркий тил даврида маълум даражада ўзига хос жиҳатлар ҳам мавжуд бўлган. Масалан, бу давр тилидаги оғуз, тургəш сўзларини ҳозирги тилда албатта „Ўғузлар“, „Халқ“ деб ишлатамиз, яъни қадимги туркий тил даврида

¹ Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, уч жилдлик, Тошкент, 1960—1963 йиллар.

кўпликни ифодалашда лексик усул анча маҳсулдор саналган¹. Шунингдек, туркий тиллар тарихида кўплик тушунчаси синтактик ва морфологик усул билан ҳам ифодаланиб, хусусан, морфологик усул билан кўплик ифодаланиши ҳозирги ўзбек тили билан қиёслаганда, улардаги умумийлик ва ўзига хосликлар кўзга янада очиқ ташланади. Лэр—лар қўшимчасининг келиб чиқиши ва этимологияси ҳақида туркологлар орасида турлича фикр мавжуд бўлиб², бу қўшимча туркий тилда кўпликни ифодалашда фаол қатнашган ва ўзакнинг характерига қараб ҳар қандай сўзга қўшила олган: бəглэр, ɛглэр.

Эски туркий тил даврига келиб -лэр/ -лар қўшимчасининг истемол доираси янада кенгайди. Айни пайтда шунини алоҳида қайд этиш керакки, бу давр тилида ҳам -лэр/ -лар от, сифат, олмошларга қўшилган: *Тогдан қамуг сувлар қуйулушди. Алар икки бойун қайырышды*³. *Сэн андын йырақ тур тилэ эзгүлэр* („Қутадағу билиг“).

-лэр/ -лар кўплик қўшимчаси эски ўзбек тили даврида кўмакчи ва таъкидловчи сўзларга ҳам қўшилиши мумкин (масалан, **соңралар, ахырлар (Бобур)** бўлгани ҳолда⁴, ҳозирги ўзбек адабий тили ва унинг шеваларида ҳам бу хусусият йўқ. Аммо ҳозирги ўзбек тилининг барча шеваларида худди эски ўзбек тили давридагидек, пайт маъносини ифодаловчи равиш гуруҳидаги сўзларнинг аксарияти бу қўшимчани олиши мумкин: **кəчəлэр, қышлар, бурунлар, йазлар. (Бобур)** Оҳангдошлик ҳодисаси билан бəглиқ равишда қипчоқ лаҳжасида кўпликнинг -нəр/ -нар шакли ҳам қўлланади⁵: **атаңнар, экəннəр** каби. Кўплик-

1 Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века, Алма-Ата, 1971, 142- бет.

2 Казамбек М. Грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1945. 50-бет; Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957, 27- бет; Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание. Казань, 1958, 167-бет, Кононов А.Н. Показатели собирательности-множественности в тюркских языках. Л., 1969, 3—4- бетлар ва б.

3 Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк, III ж., 146- бет.

4 Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка, М.—Л.: 1962, 119-бет.

5 Данияров Х. Опыт изучения джекающих диалектов с сравнением с узбекским литературным языком, Т., 1975, 137- бет.

нинг -лэр шакли олмошнинг иккинчи шахс бирлик ва кўплигига қўшилганда силэр-сизлар¹, шаҳар гуруҳ шева-ларда сенлар² тарзида қўлланади. Бу ўринда таъкидлаш лозим бўлган бир ҳолат шундан иборатки, қипчоқ лаҳжасида ва умумхалқ тилида силэр тарзида қўлланганда -лэр кўплик қўшимчаси бу сўзнинг қадимги — тарихий „си“ шаклига қўшилади. Бошқача қилиб айтганда, сэн олмоши бундай пайтда қипчоқ лаҳжасида тарихий шаклига қайтади: su^{силэр}сэнлэр.

- лэр/ - лар кўплик қўшимчаси туркий тилларнинг дастлабки даврида, яъни қадимги туркий тилда ҳурмат маъносида қўлланмаган. Аммо эски ўзбек тили даврига келиб бу қўшимчанинг ҳурмат маъносида (аталары эзгү киши эрди тарзда) келиши мумкин бўлган. Ҳозирги ўзбек адабий тили ҳамда шаҳар ва шаҳар гуруҳ шеваларда бу қўшимчанинг қўлланилишида кейинги давр тил тараққиёти акс этса, қипчоқ шеваларида туркий тиллар тарихидаги дастлабки хусусият сақланиб қолган, яъни бу шевада худди қадимги туркий тилдагидек -лэр/ -лар қўшимчаси ҳурмат маъносида ҳамон қўлланилмайди³. Худди шу хусусият қипчоқ гуруҳидаги қозоқ ва қорақалпоқ тилларида ҳам сақланган. Табиийки, бу ҳолат бир томондан тилдаги барқарорлик, иккинчи томондан, ундаги ижтимоийлик билан изоҳланади.

-т (-д) қўшимчаси ҳақида П.М. Мелиоранский, С.Е. Малов⁴, А.М. Габэн⁵, А.М. Шчербак⁶ ва бошқа жуда кўп олимлар ўз фикрларини баён этганлар. Дарҳақиқат бу қўшимча қадимги туркий тил давридан бошлабоқ

¹ Решетов В.В. Кураминские говоры Ташкентской области (фонетические и морфологические системы). Ташкент, 1951, 407- бет.

² Фуломов А.Ф. Ўзбек тилида кўплик категорияси. Ташкент, 1955, 12-бет.

³ Тўйчибоев Б., Широнов С., Қашқирли Қ. Туганмас бойликлар булғи. Тошкент, „Ўқитувчи“, 1991, 17- бет.

⁴ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л.: 1951, 51- бетлар.

⁵ Avop. Gabain. Altürkische Grammatik. Yelpeziq, 1950,5. 63.

⁶ Шчербак А.М. Грамматика староузбекского языка, М.—Л.: 1962, 120-бет.

кўпликни ифодалаб, ҳар қандай ўзакка эмас, балки мансабни, вазифани билдирувчи сўзларгагина қўшилган. Масалан, қаан—хон, қаат—хонлар, тигин—бэк, шаҳзода тигит—бэклар, шаҳзодалар, алпағу—катта ер эгаси, алпағут—катта ер эгалари.

Кўринадики, бу қўшимчанинг бир томондан истемол доираси тор бўлган. Иккинчидан, бу баъзан ўзакка бевосита, баъзан н товушининг ўрнига қўшилган. Бу қўшимча эски туркий тил даврида ҳам кўplik маъносини ифодалаганлигини Маҳмуд Кошғарий алоҳида таъкидлаган¹. Жумладан, бу давр тилида ҳам тегин шаҳзода, тегит шаҳзодалар маъносида қўлланган. Эски ўзбек тил² даврида эса бу қўшимча аксарият жамликни ифодалаган² „Маҳаллат, бэгет, тумонет, белук-белукет“ бағ-бағат (*Бобур*). Бу қўшимчанинг ҳозирги ўзбек тилига муносабати ҳақида Д. Абдурахмонов³ ва Х. Дониёровлар⁴ ўз муносабатларини билдирганлар. Дарҳақиқат, ҳозирги ўзбек адабий тили ва умумхалқ тилида ҳам — т қўшимчасининг кўпликни ифодалашни жуда кам ҳолатларда қайд этилади У айрим сўзларга қўшилиб, жамликни ифодалаш мумкин: кийим—кийит, көк—көкөт, сув—суват, эл—элөт шыбат, чағат каби. Айни пайтда бу қўшимча айрим жой номлари⁵, уруғ, қабила номларида ҳам сақланиб қолган: Бағ-ат бағат (қишлоқ номи), Байавут, ўймавут, гөлдурөвут, қыйат, манғыт.

-3 қўшимчасининг кўпликни ифодалашни ҳақида ҳам турлича фикрлар мавжуд бўлиб, венгер туркологлари В Банг ва Л. Лигеттилар⁶ унинг кўпликни ифодалашини исботлаш учун киши танасида мавжуд бўлган -3

1

Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, 1 жилд, 337, 391- бетлар.

2

Тўйчибоев Б., „Бобурнома“ — Қомус. (Дорилмуаллимин талабалари учун Ўзбекистон тарихи ва ўзбек тили тарихидан махсус курс). Тошкент „Ўқитувчи“, 1992, 37- бет.

3

Абдурахмонов Д. — т аффикси ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти журна-ли, 1966, 4- сон, 57-58- бетлар.

4

Данияров Х. Кўрсатилган асар, 181—184- бетлар

5

Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грам-матикаси, Тошкент, 1973, 29- бет.

6

Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л.:1951,52- бет

қўшимчали бирдан ортиқ аъзони билдирган сўзларни (масалан көз, мәңгиз каби) мисол тариқасида келтирадилар¹. Дарҳақиқат ҳозирги ўзбек тилида ҳам бу қўшимчанинг кўпликни ифодалашини биз, сиз сўзларининг (ви-вип>вэп—бэн>мэн; ви+з; су-суп>син>сэн; су+з тарзда) тадрижий тараққиёт босқичига эътибор қаратсак, юқоридаги фикрнинг анча асосли эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Бунинг устига ҳозирги қипчоқ лаҳжасида биз олмошига -лар кўплик қўшимчасининг қабатланиб қўшилмаслик хусусиятига эътибор берсак, бу гоё янада асослироқ бўлади.

Эски ўзбек тили даврида гарчи каммаҳсул бўлса-да, кўплик тушунчасини ифодаловчи араб тилидан кирган шакллар мавжуд эди². Масалан, вақт — бирлик, авқат — кўплик (*Бобур*), шаъир—бирлик, шуъаро —кўплик—кўплик (*Мажл.*), шеър —бирлик, ашъар — кўплик (*Бобур*), улёма—кўплик, Султон—бирлик, Салатын—кўплик. Бироқ ҳозирги умумхалқ тилида бу хусусият тўлиқ сақланиб қолган деб бўлмайди. Аксарият ҳолатда бу гуруҳдаги сўзлар туркий кўпик— лэр қўшимчасини олади. Бу ҳолат айни пайтда ҳар бир тилнинг ички қонунияти бирламчи эканлигини изоҳлайди.

Эгалик кўрсаткичида тарихий ўзгаришлар

Тилимиз тарихига назар ташласак, эгалик кўрсаткичининг тарихан мэн, сэн, биз, сиз олмошларига бориб тақалишининг гувоҳи бўламиз. Туркий тиллар тарихида оҳангдошлик қонунияти билан боғлиқ равишда эгалик кўрсаткичлари жуфт ҳолда ишлатилган. Чунончи, қадимги туркий тилда бу қўшимчаларнинг кўриниши тубандагича:

Шахс	Бирлик	Кўплик
I	-м, -им, -ым, -ўм, -ум	-миз, -мыз, -имиз, -ымыз, умиз, -умиз
II	-ң, иң, -ың, -уң, -уң	-низ, -ныз, -иниз, -унизб -уныз
III	-си, -сы, -и -ы	- си, -сы, -и -ы

¹ Малов С.Е. Кўрсатилган асар, 52- бет.

² Шчербак А.М. Кўрсатилган асар, 119- бет.

Бу давр тилида III шахс эгалик қўшимчасининг бирлик ва кўплиги бир-бирига тўғри келади.

атым, иним, башын, терун (урф-одатинг), қағанла, илимиз, йағимыз, қағаныңыз.

Эски ўзбек тили даврида қўлланган эгалик кўрсаткичи қадимги туркий тилдан жуда ҳам фарқ қилмайди. Аммо қисман ўзига хосликлари ҳам мавжуд.

Шахс	Бирлик	Кўплик
I	-м, -им, -ым, -ўм, -ум	-миз, -мыз, -имиз, -ымыз, -ўмўз, -умуз
II	-ң, -иң, -ың, -ўң-уң	-ңиз, -ңыз, -иңиз, -ыңыз -ўнуз, -ўқуз
III	-и -ы, -си, -сы	-и, -ы, -си, -сы, -лэри, -лары

Масалан, кёңлум, йўзўм, ғамым, кёңлўң, кезуң, кезиң, сөзи, эли; кезумуз, қолумыз, сөзуңўз, кёңлўнўз; қанлары, бойунлары каби.

Табийки, ўзбек тилига араб, форс, қардош тожик тилининг таъсири даврлар ўтиши билан сезиларли даражада бўлади. Бу ҳолат ўз навбатида оҳангдошликка ҳам қисман ўз таъсирини ўтказа бошлади. Натижада сўз ўзагидагина эмас, айрим қўшимчадаги шакллари ҳам қисман камайтиришга олиб келди. Гарчи бу ҳолат оғзаки нутқда кам бўлса-да, араб алифбосидаги бир хил ёзув усули, хусусан, кейинги кирилл ёзувидаги имлонинг номақбуллиги сабабли ёзувда нутқдаги бу хусусият, яъни талаффуздаги тафовут ўз ифодасини топмайдиган бўлди. Натижада ҳозирги адабий тилда эгалик қўшимчасининг фақат унли ва ундош товушдан сўнг қўшилиши эътиборга олиниб, ундаги тил олдилик ва тил орқалик хусусияти инobatга олинмайдиган бўлди. Шунинг учун ҳозирги ўзбек адабий тилида эгалик қўшимчаси қандай талаффуз қилинишидан қатъи назар ёзувга мослаштирилиб, унинг бир хил кўриниши эътироф этилади, холос. Аммо умум-халқ тилида ҳамон эгалик қўшимчасининг тилимиз тарихидаги кўп шакллилик хусусияти сақланиб қолган. Масалан, қипчоқ лаҳжасида эгалик қўшимчасининг худди шундай турли кўринишда қўлланилиши нафақат тилдаги тарихийлик, балки барча туркий тиллардаги муштаракликни ҳам изоҳлайди:

I -м, -им, -ым	-мис, -мыс, -имис, -ымыс
II -и, -иң, -ың -ңис, -ңыс, -иңис, -ыңыс (хурмат маъносиди)	-лэриң, -ларың, -лэриңис, -ларыңыс (хурмат маъносиди)
III -и, -ы, -си, -сы	-и, -ы, -си, -сы, -лэри, -лары.

Бу ўринда қайд этилиши лозим бўлган бир ҳолат шундан иборатки, баъзан оҳангдошликнинг лабиал хусусияти ҳозирги умумхалқ тилида эгалик қўшимчасини талаффуз қилишда бузилиш ҳолати ҳам мавжуд. Чунончи, улум, көзүм, көңлүм тарзли сўзларда эгалик қўшимчаси лабланган ҳолатда талаффуз қилинганидек, айни пайтда бу қўшимчалар лабланмаган ҳолатда ҳам талаффуз этилади. Бу хусусият ўзбек тилида айрим туркий (масалан, қирғиз) тилларидагидек ҳамиша ҳам лабланган унлиларнинг қўшимчаларда кела бермаслик қонуниятига амал қилиши билан изоҳланади.

Келишик қўшимчаларида тарихий ўзгаришлар

Ҳозирги ўзбек адабий тилида келишиклар¹ деб аталиб келган қўшимчаларни грамматиканинг морфология бўлимида ўрганиш одат тусига кириб қолган бўлса-да, аслида улар сўзларни бир-бири билан боғлаш учун хизмат қилади. Демак бу қўшимчалар грамматиканинг синтаксис бўлимида ўрганилиши лозимлиги ўз-ўзидан аниқ. Аммо биз бу ўринда уларнинг тадрижий тараққиёт босқичини, ҳозирги ўзбек тили ва унинг лаҳжаларига бўлган муносабатини кўздан кечирамиз.

Бош келишик туркий тиллар тарихининг барча даврида худди ҳозирги ўзбек ва умумхалқ тилидагидек ҳеч қандай кўрсаткичга эга бўлмаган.

Қаратқич келишиги шакли қадимги туркий тил даврида -иң, -ың, -ниң, -ның тарзда бўлган: қағаның бу-

1

Ғуломов А. Ўзбек тилида келишиклар: ЎзФА асарлари, филология, Ыкитоб, 1941; Севортян Э.В. Истории падежной системы в тюркских языках. Ученые записки ИИЯ, 1948, 6-сон; Абдуллаев Ф.А. Келишик аффиксларининг генезисига доир. Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, 1961, 5-сон; 1962, 4—6-сон; Қаримов К. Категория падежа в языке "Қутаду билиг". АКД. 1962; Зийёева И. Келишик аффиксларининг функционал алмашинувига доир. Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, 1966, 3-сон.

дуны, бэниң буюнум. Эски туркий тил даврида қўшимчаларнинг бу турига лабланган шакли ҳам қўшилди. ажуннуң төри, өлүмнүн фырақы (Қутадғу билит). Худди шундай ҳолат, яъни лабланган шаклнинг қўшилиши асосан XVI асргача давом этди¹: оғулнуң чырағы (*Ўғузнома*), көзүмнүн йашы (*Лутфий*). Бу давр тилида табиийки, қаратқич келишиги қўшимчаларининг қолган шакллари ўзакнинг хусусиятига қараб, унга монанд равишда қўшилиб келган: Бизиң жанымыз (*Навоий*). Сизиң қадрыңыз (*Таф*) бизиң хан, сизиң жанларыңыз (*Шн.*) Султан Муҳаммадның нокарлары (*Шаж. турк*). Йарның сэвлэслиги (*Лутфий*). Өзбэкиниң бир йахшы уруқы (*Шаж. турк*).

Улки ҳар кўзи ғазоли Чиндурур,
Қошида пайваста эниң чиндурур.

(*Бобур*)

Ҳозирги ўзбек адабий тилида қаратқич келишиги қўшимчаси -нинг деб кўрсатилгани ҳолда, умумхалқ тилида худди тилимиз тарихидагидек, мазкур келишик қўшимчаларининг турли шаклида ишлатилиш ҳолати мавжуд. Жумладан, қипчоқ лаҳжасида қаратқич келишиги қўшимчаси -иң, ың, -ниң, -ның, -тиң, -тың, -диң, -дың тарзда келиб -иң, -ың, I, II шахс олмошининг кўплигига (бизиң, сизиң каби), -ниң, -ның, унли товуш билан битган ўзакка тил олди ва тил орқаликда фарқланган ҳолда (эқенин, атаның каби), қолган шакллари эса ўзакнинг қандай ундош билан тутаганлигига қараб, бир томондан, жарангли жарангсизликда, иккинчи томондан, тил олди ва тил орқаликда фарқланиб, шунга мос равишда қўшилади: ништин көзи, келдиң сувы; қаштың ўсти, қойдың, кэлэси каби. Табиий, бу ҳолат жуда кўп адабиётларда қайд этилганидек, умумхалқ тили билан адабий тил ўртасида катта тафовут, фарқ юзага келганлигини эмас, аксинча умумхалқ тилида тилимиз тарихидаги шаклларнинг сақланиб қолганлигини кўрсатади.

Тушум келишиги қўшимчаси қадимги туркий тил даврида турли кўринишда бўлиб, -ни, -ны, -и, -ы шакли

¹

Абдурахмонов Ғ. Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси, Тошкент, „Ўқитувчи“, 37- бет.

асосан олмошларга қўшилган¹: бини, сини, буны, бизни, аны.

-ғ, -г, -ығ, -иг шакли ўзакнинг унли ёки ундош билан тугашига қараб қўшилган: будунуғ, тошығ, суғ (лашкарни).

Тушум келишигининг -н шакли учинчи шахс эғалик қўшимчасини олган сўзларга қўшилган: оғлын, баримын, сўсин, илин.

Эски туркий тил даврига келиб -ни, -ны қўшимчасининг истеъмол доираси ортди. Агар қадимги туркий тилда бу шакл фақат олмошларгагина қўшилган бўлса, бу давр тилига келиб у отларга ҳам қўшиладиган бўлди:

Сөзүңни эшиттим эшиттил сўзүм,
Бу пандләрни берди кўр Ойтўлдиқа.
Нагу йурса туши анитак бўлур.
Аригликни барча кишилар тилар.

(Қутадағу биллик)

П.М. Мелиоранский тушум келишигининг фақат -ни шаклини кўрсатгани ҳолда² унинг қолган кўринишлари ҳам истеъмолда бўлган:

Эр ишығ ыртады (*Девон*) — киши ишни истади. Ол сөзүг аялады (*Девон*) — у сўзни тушунди. Эшитти бу Ойтўлди барча сөзуг (*Қ. бил.*).

Эски ўзбек тили даврига келиб тушум келишигининг -г, -ғ, -иг, -ығ шакли айрим ёдномалар тилини ҳисобга олмаганда истеъмолдан чиқди. -ни, -ны шаклининг истеъмол доираси кенгайди: сөзимни, йўзүмни, сачыңны, йаман йахшыны (*Мах.*), бир тахтаны (*Сак.*). Сугдның элләрини (*Шн*). Айни пайтда бу давр тилида учинчи шахс эғалик қўшимчасидан сўнг тушум келишигининг -н шакли ҳам қўлланилишда давом этди: таңриниң кәләмин (*Бобур*), арпа ғамын (*Мах.*) Шаҳар халын (*Шн*). Бу ўринда изоҳ талаб яна бир ҳолат шундан иборатки, эски ўзбек тилида баъзан тушум келишиги қўшимчаси қаратқич келишиги вазифасини бажарган: Атайыны кези тоймас. (*Атойи*)

1

Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата. 1971, 153- бет.

2

Мелиоранский П.М. Араб. филолог. о турецком языке. 13- бет.

Бир қырғавулны ўскўнэсини төрт киши йэб түгэгэ ал-майду (Бобур). Лутфыйны нийэти (Лутфий).

Ҳозирги ўзбек адабий қолипта ҳам тушум келишиги худди эски ўзбек тилидагидек -ни, -ны тарзда ишлатилади. Аммо табиийки, ҳозирги имло талабига бинан бир хил -ни шаклида ёзилади. Айни пайтда умум-туркий ва эски ўзбек тилидагидек ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам III шахс эгалик қўшимчасидан сўнг бу келишикнинг -н шакли истемолда сақланиб қолганки, бу ҳолат тилнинг барқарор категория эканлигини изоҳлайди. Шу билан бирга тил ижтимоий ҳодиса саналганлигидан ҳозирги тилда айнан мазкур шаклнинг қўлланилишида эски ўзбек тили билан қисман ўзига хос жиҳати шакл-ланди. Агар эски ўзбек тили даврида тушум келишигининг -н шакли III шахс эгалик қўшимчасини олган бўлса, ҳозирги тилда бундай ҳолат фақат шеърятга, назмгагина хос бўлиб қолди:

Болалар руҳига ҳаёт деган дарс,
Манманлик уруғин жойласа;

Ошиқлар кўчада маъшуқасин эмас,
Кимнингдир қадамин пойласа;
Элнинг шоирлари ғаним зотлар каби
Бир-бирларин ғажиб есалар;

Минбарларга чиқса кўча-кўйнинг гапи,
Андишани қўрқоқ десалар..

(А. Орипов)

Умумхалқ тилида тушум келишигининг -ни -ны -ди -ды, -ти, -ты шакли ишлатилади: атыны минди, ўйини питирди, қойды ҳэйде, кўзди өткўзди, отты жақ, ишти қыл. Кўринадики, оҳангдошлик қонуниятни билан боғлиқ равишда ҳозирги тилда ҳам тушум келишигининг қўшимчаси турли шаклда қўлланилиши қонуний бир ҳолат. Аммо ҳозирги адабий тил имлоси тил қонуниятини эътиборга олмагани ҳолда бу келишик қўшимчасини сунъий равишда фақат -ни тарзда изоҳлайди, холос. Бу ўринда яна бир изоҳталаб ҳолат шундан иборатки, эски ўзбек тили давридаги айрим пайтда тушум келишиги қўшимчасининг қаратқич келишиги вазифасини бажариб келиш хусусияти ҳозир ҳам қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжасида сақланиб қолган: Баланы хайалы, уйни тамы,

ишти көзи, қышти ахыры, көзди усти, қойды гөшти каби. Аммо бундай ҳолат қипчоқ гуруҳ шеваларида йўқ. Яъни қипчоқ лаҳжасида тушум келишиги қўшимчаси қаратқич келишиги қўшимчаси ўрнида қўлланилмайди.

Таъкид ва изоҳни талаб этадиган масалалардан яна бири I, II, III шахс бирлик олмошларининг тушум келишиги қўшимчасини олган пайтда товуш жараёни натижасида юз берадиган ўзакнинг шакли масаласидир. Бинобарин, ҳозирги ўзбек тилида I, II, III шахс бирлик олмошлари бу келишик қўшимчаси билан турланган пайтда туркий тиллар тарихининг дастлабки давридаги товуш жараёни юз беради. Бошқача қилиб айтганда, тарихий шаклга қайтади: мэн+ни>мэни, сэн+ни>сэни, ул+ны >унны>уни. Агар бу олмошларнинг қадимги туркий тил даврида би, сы, ол // ул шаклида бўлганлигига эътибор берсак, ҳозирги ўзбек тилида албатта бу ҳолатни товуш жараёни билан боғлиқ ҳодиса деб тушунмоқ тўғри бўлади.

Жўналиш келишигининг -қа, -кә, гә, -ға шакллари қадимги туркий тил давридаёқ шаклланган бўлиб, улар ўзакнинг хусусиятига қараб ўзаро фарқланиб қўлланилган: қағанқа, қарлуққа, кимкә, алтуға, әдгүгә каби жўналиш келишигининг энг қадимги -ру, -рү шакли билан -га, -гә, -қа, кә шакллари қўшилиб, бу келишик қўшимчасининг -ғару, -гәрү, -қару, -кәрү тарздаги мураккаб кўринишни юзага келтиради. илгәрү, йоқару, оғызғару каби. Бу қўшимчани олган сўзларнинг аксарияти равиш гуруҳига ўтди. -а, -ә шакли ҳам бу давр тилида мавжуд бўлиб, I, II шахс эгалик қўшимчасини олган сўзларга қўшилган: будунума, инимә, оғлыма, сөзинә.

Эски туркий тил даврида ҳам -ғару, -гәрү, -қару, -кәрү қўшимчаси гарчи кам даражада бўлса-да, истемолда бўлган: йағықару кириш қылдым (*Девон*) — Душманга (қарши) уруш қилдим. Байат тапғыңару илин миш өзүм (*Қутадеу билиг*) — Мен худонинг хизматига мойил бўлганман. Аммо юқорида таъкидланганидек, мураккаб шакли олган сўзлар ўша давр тилидаёқ равиш гуруҳига ўтди. Бу ҳолат кейинги давр тилида янада қатъийлашди. Жўналиш келишигининг -гә, -ға, -қа, кә шакли табиийки, эски туркий тил даврида ҳам қўлланишда давом этди: қарға, қазға утканса бути синур (*Девон*). Бу давр тилида -а, -ә қўшимчасининг ишлатилишида қадимги туркий тилдаги қонуният сақланган: Ол мэни атама охшатты (*Девон*). У суқмыша сақығ қамуғ сув көрүнүр (*Девон*) — чанқаганга ҳар қандай сароб ҳам сув бўлиб кўринади.

Эски ўзбек тилида -гә, -га, -кә, -қа шаклининг фаол ишлатилиш ҳолати сақланиб қолган. Қайси шаклнинг қўлланилиши ўзакнинг хусусиятига боғлиқ бўлган: Көңлүмгә дард кәлгәли (*Бобур*). Аларга (*Махмур*) Мәккәгә баралы (*Сак*.)

Эйким бари шеър аҳлига сен хон янглиғ,
Шеъринг бари шеърларга султон янглиғ.

(*Бобур*)

Бу давр тилида ҳам худди эски туркий тил давридагидек жўналиш келишигининг -ә, -а шакли I, II шахс эгалик қўшимчасини олган сўзларга фаол қўшилган: жананымә (*Лутфий*), көзүмә (*ШН*), Қойнума (*Шаж. тарақ.*), дардыма (*Мунис*), хатирыңа (*Бобур*), жамалыңа (*Мунис*). Эски ўзбек тили даврида айрим ёдномалар тилида бу келишикнинг -нә шакли ҳам қўлланилади: кишиләринә хат бәрәлиң (*Шаж. турк.*) Устинә (*Навоий*), элини йўзинә уруб йығлайур эрди (*Рабғ.*)

Ҳозирги умумхалқ тилида ҳам жўналиш келишиги қўшимчаси -гә, -га, кә, -қа, -а, -ә тарзда ишлатилади. Айни пайтда қўшимчаларнинг қандай ўзакка қўшилишида тил тарихидаги қонуният амал қилади: ўйгә барды, ишкә кәттү, оқышқа кәлди; экәмә айтты, атаңа айт, апамә бәр каби. Ҳозирги ўғуз лаҳжасининг айрим шеваларида худди эски ўзбек тилидагидек, жўналиш келишигининг -нә шакли ҳам қўлланади¹

Ҳозирги ўзбек тилида баъзан жўналиш келишикли от бирикмаларнинг ўрин келишикли шундай бирикмалар билан маънодошлик муносабатини юзага келтириб, нутқда бир-бирининг ўрнида алмашилиб ишлатилиш ҳолатини ҳам тилимиз тарихидаги хусусан, эски ўзбек тили хусусиятининг давом этиши деб қаралмоғи лозим². Жўналиш ва ўрин-пайт келишикли бирикмалар бир-бири билан маънодош бўлганда, уларнинг ҳоким қисмида вазифани, мансабни ёки бирон ташкилотга мансубликни билдирувчи сўзлар иштирок этади. Тобе қисмда эса улар-

¹ Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. „Фан“ нашриёти, Тошкент, 1978, 82- бет.

² Тўйчибоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида синтактик синонимика. „Фан“ нашриёти, Тошкент, 1988, 39—40- бетлар.

дан фарқли ўлароқ фақат отлар келади. Аммо тобе қисмдаги сўзлардан аксарият ўрин-жойга бўлган муносабат ҳам англашилиб туради:

Тоға ўн бир йилдирки, жамоага бош. (С. Аҳмад). Юр, сенда гапим бор, — деди-ю, ўзи эшикка қараб юрди. (С. Аҳмад) **Сизга гапим бор.** (А. Қаҳҳор).

Нутқда баъзан жўналиш келишигидаги бирикмалар қаратқичли бирикмаларга маънодош бўлиб келиши ва бирга қўлланиши мумкин. Бироқ бу бирикмалар бир-бири билан доимий маънодошликни таъминлай олмайди, уларнинг маънодошлик муносабатига киришишида контекстнинг ўрни кучли. Чунки тил ва нутқ доимо бир-бири билан муносабатда, алоқада. Жуда кўп ҳодисалар, нарсалар нутқ жараёнида аниқланади. Шунинг учун уларни доимий ва фақат контекстдагина¹ маънодошликни юзага келтирувчи бирикмалар деб ажратишга тўғри келади. Бу ўринда қайд этилиши лозим бўлган бир ҳолат шундан иборатки, бу бирикмаларнинг грамматик маъноси доимо бир хил бўла бермасдан, улар баъзан бир-бирига яқин грамматик маънони ифодалайди. Чунончи, жўналиш келишликли бирикмалар бошқарув муносабати асосида ҳосил бўлса, қаратқичли бирикмалар қарама-қарши тобе-ланиш муносабати асосида юзага келади. Албатта бу бирикмаларда маълум даражада фарқнинг, тафовутнинг бўлиши шубҳасиздир. Яъни жўналиш келишликли бирикмаларда объект муносабати аниқроқ ифодаланса, қаратқичли бирикмаларда қарашлилиқ маъноси кучлироқ. Шунингдек, у ташқи кўриниш томондан ҳам қисман фарқланиб, эгалик қўшимчаларини қабул қилган ҳолда қўлланилади. Бу гуруҳ маънодош бирикмаларнинг ҳоким қисмида вазифани, мансабни, бирор гуруҳга ёки жойга аъзоликни кўрсатувчи от туркумидаги ҳамда кишилар ўртасидаги муносабатни ифодаловчи сўзлар иштирок этади. Тобе бўлакда эса отлар, шахс ва кўрсатиш олмошлари келади. Қиёсланг: бу одамга қандай вазифа беришни ўзларингга ҳавола қиламиз, лекин ҳосилот кенгашига раис қилсаларинг кўймайсизлар. Ўрмонжонни ҳосилот Кенгашининг раиси қилиб тайинлашди. (А. Қаҳҳор). Ҳозир эса Ҳусайн Бойқаронинг жияни — „мирзони кичик“ —

¹ Шендельс Е.П. Понятие грамматической синонимии // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. М., 1969, 1- сон. 81- бет.

Муҳаммад Султоннинг вазирчаси. (Ойбек). ...иккинчи томондан куёви бўлмиш хонга бош вазир (Ж. Шарипов).

Нутқда жўналиш келишikli бирикмалар билан учун кўмакчили бирикмалар маънодошлик муносабатига киришиб, ўзаро алмашиб қўлланилиши ҳам мумкин. Бу гуруҳ маънодош бирикмаларнинг ҳоким қисмида аксарият мавҳум ва қисман аниқ отлар қўлланилади. Тобе қисмда эса кўпроқ атоқли ва турдош отлар иштирок этади. Бундай маънодош бирикмалар асосан объект муносабатини ифодалайди. Масалан: *ялқов* билан *анқов* — душманга катта ов. (Мақол). *Ялқов* билан *анқов*—душман учун катта ов. (М. Ҳакимов)

Объект маъноси мақол, матал, ҳикматли сўзлар, шунингдек, мавзу, руқналар асосида ифодаланса, тилда бундай пайтда аксарият бирикмаларнинг келишikli шакли ишлатилади. Масалан, *Донога* иш шону шуҳрат, *нодонга* иш—ғаму кулфат. (Мақол) *Айниқса* тилда қисқаликка ийтилиш натижасида газета мавзуларида, руқналарида от бошқарувли бирикмаларнинг қўлланиш доираси кенгайиб, ишчиларга қулайлик, илғорларга мукофот тарзли бирикмалар кўплаб қўлланмоқда.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида бу гуруҳдаги маънодош бирикманинг тобе бўлагида баъзи ҳолларда шахс, ўзлик, жуда кам даражада кўрсатиш (у) ҳамда биргалик олмошлари иштирок этиши мумкин. Масалан, *Шу* ҳам мен учун катта саодат (С. Азимов) — менга катта саодат.

Баъзи туркий тилларда, жумладан, қозоқ тилида, тобе бўлақда олмошлар қўлланилганда у фақат бош келишikli шаклида ишлатилади, холос. Бироқ ҳозирги ўзбек адабий тилида ундан фарқли ўлароқ, услуб хилма-хиллиги мақсадида бўлса керак, тобе бўлақдаги шахс ва кўрсатиш олмошлари ҳам бош келишikli, ҳам қаратқич келишиги шаклида қўлланила беради. Бу ҳолат, бизнингча, қаратқич ва бош келишигининг тарихан бирлиги билан белгиланади. Қиёсланг: *Лекин „хотин киши олдида эркак қаддимни букма“ дегани менинг учун ҳам янгилик.* (А. Қаҳҳор) *Мен учун ҳам янгилик — менга ҳам янгилик.*

Маълумки, бошқариш хусусияти тилимизда жуда қадимдан бошлабоқ сифатларда ҳам ҳосил бўлди ва улар феъллардан сўнг сўзларни бошқаришда фаол иштирок этади. Сифатларнинг бу хусусияти ҳозирги тилимизда янада кучайди. Улар аввало отларни, хусусан, атоқли (асосан киши номлари) ва бирон гуруҳни, турни умум-

лаштириб ифодаловчи отларни жўналиш келишигида ва учун кўмакчиси билан бошқариб маънодошликни юзага келтиради ва бу тарзли бирикмалар нутқда кўпинча ўзаро алмашилиб ишлатилади. Масалан, Заводда ишлайди, у Унсунга қадрли ва қадрдон (*Ойбек*) — Унсин учун қадрли; ... тоғни талқон қилиш қўлидан келадиган йигит киши учун кўп хунук нарса... (*М. Исмоилов*) — йигит кишига хунук нарса.

Одатда кўмакчили бирикмалар фикрни аниқроқ ифода-лайди, бундай пайтда объектка урғу аниқроқ берилади. Шунинг учун бўлса керак, ҳозирги ўзбек адабий тилида кейинги пайтда бу гуруҳ бирикмаларнинг кўмакчили шакли нисбатан фаолроқ иштирок этади. Шунини яна алоҳида қайд этиш керакки, бу гуруҳдаги сифатларнинг отларни бошқариш ва маънодошликни юзага келтириши-даги хизмати бир хил эмас. Жумладан, таниш сифати жў-налиш келишигидаги ҳамда учун, билан кўмакчили сўз-ларни бошқара олади. Бироқ жўналиш келишигидаги бирикма ҳар иккала кўмакчили бирикмалар билан синонимик муносабатга кириша олгани ҳолда, келишликли бирикмалар билан ўзаро алмашилиб ишлатилмайди. Агар гапда аниқ шахс ҳақида фикр юритилса, таниш сифати билан кўмакчили бирикмаларни, борди-ю, предмет маъ-носи ифодаланса, учун кўмакчили бирикмаларни бошқар-иб келади. Аммо ҳар иккала ҳолатда ҳам бу сифат жў-налиш келишигидаги сўзни бошқара олади. Демак, жў-налиш келишликли бирикмаларнинг умумий қўлланиш доираси нутқда кенгроқ. Шу билан бирга, бу бирикма-ларда маълум даражада маъно нозикликлари ҳам мавжуд. Чунинчи, учун кўмакчиси қатнашган бирикмаларда объект нофаолроқ, билан кўмакчили ва жўналиш келиши-гидаги бирикмаларда объектнинг иштироки кучлироқ бў-лади.

Сифатлар бошқарган бирикмаларда тобе бўлақлар сифатида энг фаол қатнашадиган сўз туркумларидан яна бири олмошдир. Бунда аксарият шахс олмошлари ҳамда қисман ўзлик ва биргалик олмошлари иштирок этади. Ма-салан: Ишлаганинг элинга яхши, ўрганганинг ўзинга яхши. (*Мақол*) Бу гуруҳдаги бирикмаларнинг муҳим ху-сусияти шундаки, ҳоким қисмда отлар қатнашгандаги каби шахс олмошларини сифатлар бошқарган пайтда ҳам

кўмакчили бирикмаларнинг тобе бўлаги бош ва қаратқич келишигида ёнма-ён ишлатила бериши мумкин. Чоғиштиринг: Насибали сизга қанчалик азиз бўлиб қолганини билмайман. Лекин менга азиз, жуда азиз (*А. Қаҳҳор*) — Мен учун азиз — менинг учун азиз. Бу тарзли бирикмаларнинг тобе бўлагида баъзан оғлашган сифатлар ҳам иштирок этиши мумкин. Бундай бирикмалар тилда кам даражада бўлиб, у ҳам асосан халқ мақоллари учун хосдир. Халқ мақолларига эса қисқалик хосдир. Шунинг учун нутқда кўмакчили шаклга нисбатан келишикли шакл кўпроқ ишлатилади: Торга тор дунё, кенга кенг дунё. (*Мақол*) Ёмонга кун ҳам қоронғу. (*Мақол*)

Баъзи равишлар ҳам жўналиш келишикли ва учун кўмакчили сўзларни бошқариб, маънодошликни юзага келтиради. Бунда албатта ҳамма равишлар эмас, балки келиб чиқиш жиҳатидан сифатларга яқин бўлган равишлар ва оз, кам, кўп, мўл каби равишлар ҳоким бўлагида иштирок этади. Бирикмаларнинг тобе бўлагида эса от, -ган шакли оғлашган сифатдошлар, шахс, биргалик ва ўзлик олмошлари фаол қатнашади. Масалан: Берганга битта ҳам кўп, олганга ўнта ҳам оз. (*А. Қаҳҳор*) Берган (киши) учун битта ҳам кўп, олган (киши) учун ўнта ҳам оз.

Маълумки, модал сўзларнинг бошқариш хусусияти ҳам анча кучли. Ҳатто улар бошқарган бирикмалар нисбатан анча бурун, яъни қадимги туркий тилдаёқ шаклланган эди. Биз бу ҳолни Юсуф Хос Ҳожибнинг „Қутадғу билиг“ ва Маҳмуд Қошғарийнинг „Девону луғотит турк“ асарларида ҳам учратамиз. Ҳозирги тилимизда эса керак, зарур, лозим, бор, йўқ сўзлари бошқарган бирикмалар ва уларнинг нутқдаги синонимлари анча кўнайиб, тилни бойитиш, унинг ички имкониятларини кенгайтиришга хизмат қилди. Ҳоким қисмда зарур, керак, лозим, даркор сўзлари қатнашган бирикмаларнинг тобе бўлаги сифатида аксарият атоқли оғлар фаол иштирок этади. Масалан: Лекин... давлатга ҳозир гўнг керак. (*П. Қодиров*) Юрт ва давлат учун ўт ва сув кечиб, ... олижаноб бақодирлар керак. (*Ойбек*) Ҳоким бўлак сифатида модал сўзлар иштирок этган маънодош бирикмаларнинг тобе қисмида шахс, биргалик, ўзлик олмошлари ҳам кела олади: Буларнинг ҳар иккаласи ҳам бизлар учун зарур. Ахир, сендан ҳам кўра бизга лозим-ку бу. (*Р. Файзий*) Тўғри, аёлни ҳурмат қилиш аввало эркакнинг ўзи учун зарур.

(П. Қодиров) Ҳн кун муҳлат Саиданинг ўзига керак. (А. Қаҳҳор)

Маълумки, даркор, лозим, зарур, керак сўзлари лексик синонимдир. Лексик синонимлар эса ўз навбатида синтактик синонимларни юзага келтиришда роль ўйнайди. Шунинг учун шу сўзларнинг ўзи алмашиб келган бирикмалар ҳам нутқда синоним сифатида тенг ишлатилади. Бироқ бу бирикмаларни нутқда қўллаганда ўзаро услубий тафовути, фарқи борлиги кўзга ташланади. Яъни, даркор, лозим сўзлари бошқарган бирикмалар аксарият халқ дostonлари тили ва кексалар нутқи учун хос бўлса, зарур сўзи билан келган бирикмалар кўпроқ китобий услуб учун муҳимдир, керак сўзи ҳоким қисмда қатнашган бирикмалар ҳам оғзаки нутқда, ҳам китобий услубда ба-равар ишлатила беради.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида бор, йўқ сўзлари ҳоким қисмда қатнашган бирикмаларда объектга тегишли бирон нарсанинг мавжуд ёки мавжуд эмаслиги ифодаланади. Нутқда бундай бирикмаларнинг синоними кўп бўлиб, уларнинг тобе қисмда аксарият шахс, биргалик, кўрсатиш, ўзлик олмошлари, қисман отлашган сифатлар иштирок этади. Масалан: Юрт учун ҳеч қандай таҳлика йўқ, — деди у салмоқлаб. (Ойбек) Юртга ғамхўрлик йўқ, — деб тўнғиллашди. (П. Қодиров)

Объект муносабатини ифодалашда маълум, аён, равшан типдаги сўзлар бошқариб келган жўналиш келишигидаги бирикмалар жуда кўп. Шу билан бирга, тил тараққиёти натижасида бу сўзлар учун кўмакчиси билан келган сўзларни ҳам бошқариб, келишikli ва кўмакчили бирикмалар нутқда ўзаро синонимликни ташкил этади: Сабо хонимнинг ишбилармонлигига келсак, униёг мак-жорлиги менга маълумдир. Силвия Азиз Ҳамол мамла-катининг келажати, ўзининг мафкуравий удумларим энди мен учун равшан. (С. Азимов) Бироқ тилда кў-макчили бирикмаларга нисбатан келишikli бирикмалар кўпроқ ва уларнинг истемол доираси ҳам кенгроқ.

Тилнинг тараққиёти натижасида баъзи олмош ва сон-лар ҳам бошқариш хусусиятига эга бўла бошлади. Шунга кўра, гарчи кам даражада бўлса-да, бу туркумдаги сўз-ларнинг жўналиш келишигидаги ва учун кўмакчили қисмларни олмош ва сонлар бошқариб келган синоним бирикмаларни нутқда учратиш мумкин.

Жўналиш келишikli ва билан кўмакчили бирикмалар

ҳам ўзаро алоқадор бўлиб, нутқда улар бир-бири билан синонимик муносабатга киришади. Бундаги муҳим ҳодиса шундан иборатки, шу гуруҳ синтактик синонимлари қаторининг кенгайишида бошқа тилларнинг, хусусан рус тилининг ҳам таъсири борлиги сезилади. Худди шу ҳолатни боғлиқ сўзи асосида юзага келган бирикмаларда учратиш мумкин. Халқнинг оғзаки нутқида, умумхалқ тилида бу сўз ўзидан олдин жўналиш келишигидаги сўзни талаб қилади, яъни оғзаки нутқда ва умуман ўзбек тилида бундай бирикмалар шунга боғлиқ, ҳол бўлишига боғлиқ, келишига боғлиқ шаклида ишлатилади. Бироқ кейинги пайтда рус тилидаги „в связи с тем“ бирикмаси ўзбек тилига „шу билан боғлиқ“ шаклида кириб келиб, тилдаги олдинги бирикмалар билан синонимик муносабатга киришди ва нутқда у билан ёнма-ён ишлатилмоқда: ...от, олмош ёки отлашган сўзлар билан кенгайиши уларнинг маъно хусусиятларига боғлиқ. Демак, бундай бир бутунлик лексик хусусият билан ҳам боғлиқ.

Ўрин келишиги қадимги туркий тил даврида ноқ шаклланган бўлиб, ўзакка -тә, -та, -дә, -да қўшимчалари қўшилган: тақта, қаганта, тагда, илтә. Бу ўринда изоҳталаб бир ҳолат шундан иборатки, қадимги туркий тилда ҳозирги барча туркий тиллардан фарқли ўлароқ л, м, н ундошлари билан битган ўзакка жарангсиз -тә, -та шакли қўшилган. Эски туркий тил даврида ҳам ўрин келишиги -дә, -да, -тә, -та шаклда қўлланишда давом этди. Аммо бу давр тилида аксарият -дә, -да унли ва жарангли ундош билан тутаган ўзакка -тә, та жарангсиз ундош билан тутаган ўзакка қўшилади. Эски ўзбек тили даврида ҳам ўрин келишигининг қўлланилишида шу қонуният бузилмаган дейиш мумкин: Роза айының йәтинчи куниндә (Сак.) Қавун мөҳәлидә (Бобур). Бу йуртгә фарман болдыким. (Бобур) Хан қашинда. (ШН) Баҳар аййамыда. (Фурқ.) Йәң учыда. (Муқ.) Эски ўзбек тили даврида ҳам худди қадимги туркий тил давридаги каби айрим ҳолатда ўрин келишиги чиқиш келишиги вазифасида қўлланган: ҳинд фатҳыда соң. (Бобур) Тил тарихидаги бундай хусусият ҳозирги ўзбек тили ва унинг шеваларида сақланиб қолмаган.

Ўрин келишиги ҳозирги ўзбек тили имлосида гарчи -дә тарзда изоҳланса-да, аммо умумхалқ тилида унинг тилимиз тарихидаги шакллари -тә, -та, -дә, -да тарзида тўлиқ сақланиб қолган: қышта, йиштә, ўйдә, тойда, келдә

каби. Айрим пайтда нутқда келишик қўшимчасини тушириб қолдириб ишлатиш ҳоллари ҳам учрайди.

Чиқиш келишиги туркий тилларда энг ёш, энг кенжа келишик бўлиб, қадимги туркий, Ўрхун-Энасой обидалари тилида унинг кўрсаткичи бўлмаган. Чиқиш келишиги вазифасини у даврда ўрин-пайт келишиги бажарган¹. Ҳатто чиқиш келишиги фаол ишлатила бошлаган XI аср ёдномалари тилида ҳам бу келишик ўрнида баъзан ўрин-пайт келишиги шаклининг қўлланганини кўрамиз. Масалан: буларда бириси, кунларда бир кун². Бу келишик уйғур адабиёти давридан бошлаб мустақил шаклга эга бўлиб, эски туркий тил даврида унинг қўшимчаси -дэн, -дан, -тэн, тан, баъзан -дин, дын, -тин, -тын тарзда бўлган. Эски ўзбек тили даврига келиб асосан тор унли шакли -дин, -дын, -тин -тын тарзда қўлланиладиган бўлди: Сэн баштин аяқ жансэн. (*Лутфий*) Жандын сэни көп сэвэрмэн, эй умри эзиз. (*Навоий*) Анин артын дын бармақ болдылар. (*Шаж. турк*) Кэпдин бэриким йару дыйарым йоқтур. (*Бобур*)

Ҳозирги ўзбек тилида бу келишик қўшимчаси туркий тиллар тарихидагидек³ турли маъноларни ифодалайди⁴. Айни пайтда бу келишик қўшимчаси қадимги шаклига қайтди. Яъни ўртадаги тор унли кенг унлига ўтди. Гарчи ҳозирги ўзбек адабий тилида чиқиш келишиги қўшимчаси шакли -дан деб кўрсатилгани билан умумхалқ тилида ҳозир ҳам худди тилимиз тарихидагидек кўринишга эга. Чунончи, ҳозирги қилчоқ лаҳжасида -дэн, -дан, -тэн, -

1

Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.-Л.: 1948, 61- бет; Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана, м.-Л.: 1962, 82- бет.

2

Щербак А.М. Ўша асар, 80-81- бетлар.

3

Дмитриев Н.К. Юқоридаги асар, 242- бет. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка, М.-Л., 1962: 10- бет; Абдурахманов Г.А. Исследование по синтаксису XI- века. М., „Наука“, 1967, 37- бет. Каримов К. Категория падежей в языке „Кутадгу билиг“, АҚД, 1962, 17- бет

4

Ғуломов А. Ўзбек тилида келишиклар. СССР Фанлар академияси Ўзбекистон филиалининг асарлари. Иккинчи серия, филология, иккинчи китоб, Тошкент, 1941, 66- бет; Орифов О. Ўзбек тилида чиқиш келишиги. ҚД., Ленинобод—Тошкент, 1944; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1960; Ғойинов С. Ҳозирги ўзбек адабий тилида сабаб муносабатларининг ифодаланиш усуллари. ҚД. Тошкент 1971, 13—49- бетлар.

тан, -нән, -нан шаклда қўлланадики, бу ҳолат бошқа туркий тилларда ҳам сақланиб қолган: иштән кэйин, оқыштан қайтты, даладан кэлэди, уйдән чықты оннан со-рады, тўннән кун кэлтэ каби.

Уқорида таъкидланганидек, гарчи чиқиш келишиги туркий тилларда энг ёш келишик саналса-да, бошқа келишикларга нисбатан кўп маънолидир. Бу кўп маънолилик ўз навбатида шу келишикни олган сўзларнинг бошқа сўзлар билан боғланган пайтида намоён бўлади. Демак, бу хусусият аввал қайд этганимиздек, келишиклар категориясини синтактик бирлик сифатида тилшуносликнинг синтаксис бўлимида ўрганган пайтдагина унинг маънолари аниқланишини изоҳлайди. Масалага худди шу нуқтаи назардан қараганда чиқиш келишикли бирикмаларнинг бир маъноси бутуннинг бўлагини ифодалашдир. Бундай пайтда кўп ҳолатларда у қаратқич келишигидаги бирикмалар билан ўзаро маънодошлик касб этиб, нутқда услуб талаби билан бир-бирининг ўрнида ҳам қўлланади¹. Дарҳақиқат, ҳозирги ўзбек тилида талабалардан бири//талабаларнинг бири, қизлардан бири //қизларнинг бири, келганлардан бири // келганларнинг бири, ўқувчилардан бири // ўқувчиларнинг бири каби бирикмалар жуда кўп. Улар ўзаро маънодошлик муносабатга киришиб, нутқда, аксарият ҳолатда ёнма-ён ишлатилади. Бироқ гарчи гап чиқиш келишиги ва шу келишикли бирикма ҳақида кетаётган бўлса-да, нутқда қаратқичли бирикма билан маънодош бўлиб қўлланилиб келганлиги сабабли айни пайтда қаратқич келишикли бирикмалар юзасидан туркологлар орасида мавжуд бўлган бир мунозарали масалани эслатиб ўтиш ўринли бўларди. Чунки бу масала бир томондан синтактик синонимиянинг мезонини белгилаш масаласи билан бевосита алоқадор. Негаки, грамматик маъно ҳам синонимияни белгилашдаги мезонлардан бири бўлиб ҳисобланади². Иккинчи томондан бир сўз иккинчи сўз билан боғланган пайтдагина келишик қўшимчаларига

i

Тўйчибоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида синтактик синонимика, „Фан“ нашриёти. Тошкент, 1988; Тўйчибоев Б. Ўзбек адабий тилида қисми (бутуннинг бўлагини) билдирувчи конструкциялар синонимияси. „Ўзбек тили ва адабиёти“ журнали, Т., 1980, 3-сон, 39—42-бетлар.

2

Ковтунова И.И. О синтаксической синонимике. „Вопросы культуры речи“, М., 1955, вып. 1, 130-бет; Винокуров И.П. Синонимика падежных конструкций в якутском языке. ҚД. Якутск. 1971, 23-бет.

эҳтиёж бўлади. Ва бу ҳолат келишиклар масаласи синтактик категория сифатида ўрганишни тақозо этади.

Маълумки, туркологияда аниқловчи ва аниқланмишининг ўзаро муносабатга киришиш йўлини бир гуруҳ олимлар мослашув¹, иккинчи гуруҳ олимлар бошқарув² деб қарайдилар. Профессор М.Б. Балақаев қаратқичли бирикмаларнинг ўз хусусиятига кўра мослашувдан ҳам³ бошқарувдан ҳам фарқ қилишини таъкидлаб, уни Матасу⁴ деб⁴ А.А. Абдуллаев қарама-қарши тобеланиш деб номлайди⁵. И. Расулов боғланишнинг бу турини муносабатдорлашиш деб номлашни таклиф этади⁶. Дарҳақиқат, боғланишнинг бу тури гарчи, бир томондан, мослашувга, иккинчи томондан, бошқарувга ўхшаб кетса-да, ўз хусусият эътибори билан уларнинг ҳар иккаласидан ҳам фарқ қилади. Чунки алоқанинг бу турида баъзан ҳоким сўз тобе сўзнинг талабига кўра ўз шаклини ўзгартиради. Айрим ҳолатларда унинг акси бўлиши мумкин. Демак, бу бирикмаларда ҳар иккала қисм ҳам тобе, ҳам ҳоким бўлак сифатида кела олади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида маъно нозикликлари ва услуб талаблари билан қаратқичли ҳамда чиқиш келишликли бирикмалар барабар қўлланилиб, ўзаро синонимликни юзага келтирган. Бу гуруҳдаги маънодош бирикмаларнинг бош, яъни ҳоким қисми сифатида асосан бир сони, баъзан сифат ва равишлар қатнашади. Ҳоким

1 Баткаманов И.А. Способы выражения синтаксических отношений в киргизском языке. Фрунзе, 1940, 11—13- бетлар; Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка, М.-Л., 1948, 204- бет.

2 Поцелуевский А.П. Основы синтаксиса туркменского литературного языка. Ашхабад. 1943, 24- бет; Убрятова К.И. Исследования по синтаксису якутского языка. М. -Л.: 1960, 39- бет.

3 Балақаев М.Б. Казак тилиндеги изофеттик қурылыс. „Халқ муралимы“, 1946, 1—2- сонлар, 43—49- бетлар; Основные типы словосочетаний в казахском языке. Алма-Ата, 1957, 34—40- бетлар.

4 Ҳозирги пайтда қозоқ тили дарсликларининг деярли ҳаммасида боғланишнинг бу тури *Матасу* атамаси билан юритилади.

5 Абдуллаев А.А. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида сўз бирикмаларини ўрганиш масаласига доир. ЎзДУ. Янги серия, 77- сон, Самарқанд — 1958.

6 Расулов И. Сўз бирикмаси масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти, 1978, 2- сон, 36-39- бетлар.

бўлак вазифасида келувчи аниқловчи сўз, албатта, ҳақ иккала келишиқда эғалиқ кўшимчасини олади. Бироқ бу гуруҳ бирикмаларни кузатганда, фақат уларнинг ҳоқим бўлагига эмас, тобе бўлагига ҳам эғтибор берин лозим. Чунки юқорида таъкидланганидек, қаратқичли бирикмаларда фақат ҳоқим сўзларгина асосий роль ўйнаб қолмасдан, балки тобе сўзлар ҳам, ўз навбатида, маълум таъсир кўрсатади.

Қаратқичли ва чиқин келишиқли бирикмалар ўзаро синонимликни ташкил этганда, тобе қисм сон билан санаб бўладиган нарсанинг тўдасини англатувчи отлардан иборат бўлиб, улар доимо -лар кўшимчасини олади.

1. Қисмини ифодаловчи бирикмаларнинг тобе бўлагига аниқ отлар (хона, мактаб, парта ва ҳ.) фаол ишлателади: хоналарнинг биридан бақовул Абдусамад чиқди. (Ойбек) Меҳмонхоналарнинг дақлиз хоналаридан бири. (С. Азимов)

2. Тобе бўлакда жинс ёки ёш хусусиятини кўрсатувчи сўзлар қатнашади: Паранжидаги хотинларнинг бири — Нигор оғим пиқ-пиқ йирлади. (А. Қодирий) // Аёллардан бири ёнидаги Жаннатхонни туртиб деди. (П. Қодиров)

3. Маънодош бирикмаларнинг тобе бўлагига касбни, вазифани, мансабни, даражани билдирадиган (мутахассис, деҳқон, чўпон, ўқитувчи, ўқувчи, чолғучи, навкар ва ҳ.) сўзлар иштирок этади: Деҳқонларнинг бири Жўра. (М. Султон) // Деҳқонлардан бири Жўра; Мавлоно Аёзий бўлғуси ҳужумларга қарши улуг сал ясамоқдалар голибо! — деди чолғучилардан бири. (Ойбек) //... чолғучиларнинг бири.

4. Бўлиб ўтган воқеанинг пайтини ажратиб кўрсатиш учун бирикмаларнинг тобе бўлагига йил, ой, кун сўзлари қатнашади. Аммо бундай бирикмаларда ўша ҳоқим қилинаётган вақт аниқ бўлмайдди. Тилда тобе бўлакда кун сўзи иштирок этган бирикмалар фаолроқ ишлателади. Масалан: Кунларнинг бирида у, раис билан учрашиб, Жўрабоев билан Ойқиздан норози экаидигини очиқ баён қилди. (Ш. Рашидов) Кунлардан бирда унинг уйига ўзга элдан орттирган дўстлари меҳмон бўлиб келинабди. (Газетадан) Бу тарзли бирикмаларда баъзан тобе сўзнинг аниқловчиси сифатида фаслни билдирувчи кўклам, ёз, куз, қиш сўзлари иштирок этади. Қиёслан: Ёз кунларининг бирида эндигина заводдан келиб таҳририятда ўтирувдим, муҳарриримиз чақиртириб қолди. (У. Умарбеков) // — Мана шунақанги эрта куз кунларидан бири. (Р. Файзий)

5. Маънодош бирикмаларнинг тобе қисмида баъзи олмошлар, аксарият, у шу, бу кўрсатиш олмошлари қўлланилади. Тилда бу тарзли бирикмалар ва уларнинг маънодош шакллари анча кўп ишлатилади: Улардан бири — сержаҳл ранглар ва ориқ... (Ойбек) // Уларнинг бири инграб ётганмиш... (Р. Файзий) Шулардан бири кийикнинг шоҳидаги бўғинларини санади. (П. Қодиров) // Қуёш воқеаси шулардан бири. (Ж. Шарипов) Булардан бири, нимча пўстин, қулоқлик телпак кийган, новча, жуда ҳам йўғон бир киши... (А. Қаҳҳор) // Буларнинг бири, у адабиёт оламида ҳали ҳеч юрмаган йўлдан юради... (О. Шарафиддинов) Бу тарзда маънодош бирикмаларнинг ҳоким бўлагидан бошқа санок сонлар, шунингдек, айрим сифат ва равишлар ҳам қатнашиши мумкин. Чоғиштиринг: Шундан ўнови сеники. (А. Қодиров) Булардан энг хавфлиси мунофиқ одам. (С. Азимов) Ҳоким бўлақда аксари, кўпчилиги каби сўзлар келганда, ҳозирги ўзбек адабий тилида чиқиш келишикли бирикмаларга нисбатан қаратқич келишиклиси кўпроқ ишлатилади.

6. Минг, миллион сонлари отлашиб, бирикманинг тобе бўлаги вазифасида келади. Улар кўплик қўшимчасини олганда, тилда, аксарият, қаратқич, бу қўшимчани олмаган пайтда эса чиқиш келишиги шаклида ишлатилади. Бу ўринда шуни алоҳида қайд этиш лозимки, нутқда гарчи қаратқич ва чиқиш келишикли бирикмаларни бемалол алмаштириб қўллай берсак-да, аммо уларда маълум маъно нозикликлари услубий тафовутлар мавжуд. Жумладан, агар чиқиш келишикли бирикмаларда ажратиб кўрсатиш кучлироқ бўлса, қаратқич келишиги билан келган бирикмаларда кўпчиликдан ажратиб эмас, балки ўшаларнинг бири сифатида кўрсатилади.

7. -ган қўшимчали отлашган сифатдошлар ҳам қисмни ифодаловчи маънодош бирикмаларнинг тобе бўлагиди фаол ишлатилади.

Қаратқич ва чиқиш келишикли бирикмалар услуб талаби билан қайтариқлардан қочиш мақсадида ҳамда маъно нозикликларини бера олиш учун юзага келган бўлса-да, улар нутқда доимо фарқсиз равишда бирдай ишлатила бермайди. Чунончи, қисмни ифодаловчи бирикмадан аввалги сўз қаратқич келишигида келса, тобе бўлак албатта чиқиш келишик шаклида бўлади. Қиёсланг: Раиснинг одамларидан бири совунгар бир косибга осилиб қолди. (Ж. Шарипов). Бирикманинг ҳоким бўлаги қаратқич келишиги қўшимчасини олган пайтда тобе сўзнинг кўпроқ

чиқиш келишигида бўлишини талаб этади. Чоғиштирилди. Бу жаҳонни фашизм офатидан сақлаб қолиш йўлида берилган йигирма миллион қурбондан биттасининг тарихи. (С. Азимов) Баъзан бирикмадан кейинги сўз қаратқич келишиги шаклида бўлади. Бундай ҳолатда ҳам тобе бўлак кўпинча чиқиш келишиги қўшимчасини қабул қилади. Қиёсланг: Кеча губком Ритани уезд конференцияларидан бирига ўзининг вакили қилиб тайинлади. (Н. Островский). Агар ҳоким сўз кейинги сўзга чиқиш келишиги орқали боғланса, тобе бўлак албатта қаратқич келишиги шаклида бўлади. Чоғиштиринг: Шу ҳолда нимсупачаларнинг биридан чолғулар товуши келди. (А. Қодирий).

Келтирилган манбага асосан биринчидан туркий тиллар тарихида чиқиш келишиги шакли энг кейин шаклланган. Иккинчидан, баъзи туркий тилларда¹ ва ҳозирги ўзбек адабий тилида қаратқич ва чиқиш келишикли бирикмалар маънодош бўлиб, нутқда мувозий қўлланилгани ҳолда, туркий тилларнинг айримларида, жумладан, қозоқ тилида фақат қаратқич келишикли бирикмалар ишлатилади, холос. Яъни қозоқ тилида шу маънодаги чиқиш келишикли бирикма ишлатилмайди. Бу икки асос бизга туркий тиллар тарихида қаратқичли бирикмалар олдин юзага келган, яъни чиқиш келишикли бирикмаларга нисбатан қадимий деб айтишга имкон беради. Тил тараққиёти натижасида силлиқликка интилиш, такрорийликдан қочиш мақсадида чиқиш келишикли бирикмалар ва нутқда қаратқич келишикли бирикмалар билан тенг ишлатилиб, маънодошликни ҳосил қила бошлаган.

Сифат гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар

Сифат гуруҳини ташкил этувчи сўзлар ҳам қадимги туркий тил давридан бошлабоқ шаклланган бўлиб, улар ўша пайтда ҳам туб ва ясама тарзда қўлланилган. Бу давр тилидаги аслий сифатларнинг аксарияти айрим товуш жараёнларини ҳисобга олмаганда, ҳозирги туркий тилларнинг кўпчилигига етиб келди:

ақ, бөз, йашыл, көк, қара, торуғ, йуйқа, кичиг йасы, йалаң, йақы, йумшақ, қатығ, сэмиз ва б.

¹ Эслатма: қаратқичли ва чиқиш келишикли бирикмаларнинг татар тилида маънодошлик муносабатига киришишини М.З. Закиев қайд қилади. Қаранг: Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. Казань, 1963, 183- бет.

Қадимги туркий тил даврида сифат ясовчи олд қўшимчалар умуман истеъмолда бўлмаган. Шунингдек, ҳозирги туркий тилда мавжуд бўлган сифат ясовчиларнинг ҳам барчаси бу давр тилида сўз ясашда қатнашмаган дейиш мумкин. Аммо -сиз, -сыз, -лиг, -лык, -лығ, -лық қўшимчаларининг истеъмол доираси кенг бўлган. Бу ўринда изоҳталаб бир ҳолат шундан иборатки, қадимги туркий тил даврида -лиг, -лығ жарангли шакли сифат ясаса, -лик, -лық жарангсиз шакли аксарият от гуруҳидаги сўзларни ҳосил қилган.

Сифатнинг қиёсий даражаси -рақ, -рәк (ақ+сы+рақ) қўшимчаси, белгининг ўта ортиқлиги эң (эң илки) сўзи ёрдамида ифодаланган.

Эски туркий тил даврида ҳам сифатлардаги шу хусусият давом этган дейиш мумкин. Яъни бу давр тилида ҳам сифат гуруҳидаги сўзлар худди қадимги туркий тилдагидек рангни (ақ, қара, қызыл, көк), ҳажмни (кәттә, кичик, улур), шаклни (эгри, туз—тўғри, йәси) тамни (ачығ, сўчўк) ва бөшқа маъноларни ифодалашда давом этган.

Сифатларнинг ясалишида ҳам эски туркий тил даври билан қадимги туркий тил даври ўртасида умумийликлар сақланиб қолган. Чупончи, -лик, -лық, -лик, -лығ қўшимчаси отларга қўшилиб, ўзақдан англантилган нарсага эгаликни билдиради: тәшәклик бәргин (Девон) тўшакка мос, тўшакка ярайдиган шоҳи, чарулық—чаруқлық эр (чориги бор, чориққа эга одам) (Девон). - сиз, -сыз қўшимчаси отларга қўшилиб, ўзақдан англашилган маънога эга эмасликни англатади: қайнар өкуз кәчиксиз бөлмас (Девон) тез оқар катта анҳор кўприксиз бўлмайди. Оғулсыз тәсә эртә көрүксүз сөкуш (Қутадғу билиг). Ўғилсиз дейиш — одам учун хунук сўкишдир.

Маҳмуд Кошғарий — чыл (чи+л) қўшимчаси сўз маъносидаги доимийлик ортиқча — мўлликни англантиш учун қўшилишини таъкидлайди¹. Йамғыр+чыл (Серёмғир жой). Бу давр тилида сифатнинг олдинги қисмининг охиридаги ундошни п ёки м га алмаштириб, кўм-кўк, сап-сариг тарзда қўлланади². Эский туркий тил даврида сифатнинг

1

Маҳмуд Кошғарий. "Девону луғотит турк", 1, 312- бет.

2

Муталибов С.М. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. Тошкент, 1959, 46- бет.

ортгирма нисбатини ясашда ҳозирги тилда қора сўзи билан келувчи тим элементи чим тарзда қўлланилган: „Чим элементи бир нарсанинг кўплигини ошириб кўрсатиш учун сўзлар олдидан келтирилади: чим йик эт-жуда ҳўл, сели аримаган гўшт, чим ўл тон — жуда ҳўл тўн“¹.

Эски ўзбек тили даврида ҳам сифатлар нарсанинг рангини, шаклини, ҳажмини билдиришда фаол қўлланилган: сарығ йўз (*Сак.*) сўчўк сўз (*Атойи*), қаро қаш (*Бобур*), Тоғры йол (*Лутфий*). Айни пайтда бу давр тилида ҳам сифатларнинг ясалишида қадимги туркий тилда ишлатилган қўшимчаларнинг аксарияти иштирок этган. Бироқ шубҳасиз давр хусусияти билан боғлиқ равишда айрим ўзига хосликлар ҳам мавжуд. Чунончи, қадимги туркий тил давридаги -лик, -лық, -лиг, -лығ (-лўк, -луқ, -лўг, -луғ) қўшимчаси эски ўзбек тили даврида ҳам сифат ясашда иштирок этди: Сарв бойлуқ (*Навоий*), гул чэқрелик сарв-у раваным (*Атойи*) каби. Бироқ, агар қадимги туркий тилда бу қўшимчанинг фақат жарангсиз шакли от ясашда иштирок этган бўлса, эски ўзбек тили даврида улар жарангли, жарангсизликда фарқланмасдан ҳам от, ҳам сифат ясашда иштирок эта бошлади. Аммо унинг от ясашда иштироки кенгая борди. Чунки эски ўзбек тилининг маълум даврида, хусусан XIII—XIV² аср тилида -лик, -лық, -лик, -лығ дан фонетик жиҳатдан ўсиб чиққан -ли, -лы, -лу, -лу қўшимчаси³ ҳам сифат ясашда қатнаша бошлади: татлу хурма (*Таф.*) Көзлөрү сўрмелў (*Таф.*) Нэргис көзли, ширии сөзли (МН). Бу давр тилида -сиз, -сыз қўшимчаси худди қадимги туркий тил давридагидек сифат ясашда қатнашгани ҳолда, эрон тилларидан ўзлашган -бэ олд қўшимчаси ҳам унинг маънодоши сифатида ишлатила бошлади: бэфаҳм-у бэвафа (*Бобур*) каби. Аммо нутқда улар ҳаминша ҳам маънодошликни юзага келтира олмаган, яъни бу икки

1

Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“. Тошкент, 283- бет.

2

Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент, 71- бет.

3

Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II Фонетика и морфология: часть I. (Части речи и словообразование). М., 1952, 195—196- бетлар, Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание Морфология. М., 1957, 242—243- бетлар.

қўшимчани олган сўз нутқда доимо фарқсиз ишлатилмаган. Эски ўзбек тилида сифат даражаларининг ифодаланишида бир томондан эски туркий тил даври, иккинчи томондан ҳозирги ўзбек тили билан муносабати кўзга очиқ ташланади. Чунончи, орттирма даража баъзан сўзнинг биринчи очиқ бўғинига п, м, с каби товушлар орттирилиб, сўзг ўзак қўшилиш йўли билан ҳосил қилинади. ап-ақ, қып-қызыл, сап-сары, көм-көк, йам-йамилы. Айрим ҳолатда сифатларнинг олдидан энг, бари, кўп, чум, асру, баридин сўзларини келтириш йўли билан ҳам белгининг ортиқлиги ифодаланади:

Яъни мени мубталони истаб,
Икки юзи чум қарони истаб.

(Навоий)

Белгининг ортиқлиги баъзан синтактик усул — икки сўзнинг айнан такрорланиш йўли билан ҳам ҳосил қилинган:

Бу эл эрур барча ёмондан-ёмон,
Кимки йўқ андин ёмон андин ёмон.

(Навоий)

Яхшилардин яхшидур ёрим не навъ айлай тамаъ,
Васлин анинг мен ки бордурмен ёмонлардин ёмон.

(Навоий)

Йўргөндө қаттық-қаттық овоз қылур. (Ш. турк)

Қиёсий даража ҳам эски ўзбек тили даврида худде қадимги ва эски туркий тил давридагидек -рақ, -рөк қўшимчаси воситасида ифодаланган:

Неча ким ул ойға мендин меқрибонроқ йўқ киши,
Яхши то қилсам вазар мендин ёмонроқ йўқ киши.

(Навоий)

Эски ўзбек тили даврида ҳам белгининг камлигини ифодаловчи шакллар худде эски туркий тил давридагидек -(у) мтул, - (ў) мтуъл, - чыл, -чил, -ғына, -гинө қўшимчаларини қўшиш асосида ясалган: көкүмтул (Абушқа), ақчыл (санглоҳ), қорамтул (Мабоянул луғат). Йахшиғына мазасы бар (Бобур) кичкинө уйдур (Бобур).

Ҳозирги ўзбек тилида сифат гуруҳидаги сўзларда асосан қадимги туркий, эски туркий ва хусусан, эски ўзбек

тили давридаги хусусият сақланиб қолган, дейиш мумкин. Шу билан бирга, кишига бирданига сезилмайдиган ўзига хос жиҳатларнинг ҳам бўлиши табиий. Жумладан, эски ўзбек тили даврида, бир томондан, -ли, -лы, -лу, -лў қўшимчаларининг истеъмол доираси тор бўлса, ҳозирги ўзбек тилига келиб, унинг қўлланиш доираси кенгайди. Иккинчидан, агар эски ўзбек тили даврида унинг лабланган шакли ҳам истеъмолда бўлса, ҳозирги ўзбек тилида лабланган шакли умуман истеъмолдан чиқди: минишли от, ўтиришли жой, билимли одам, сутли сигир, ғайратли бөла каби. Тўғри, бу шаклнинг -лик кўриниши ҳам баъзан ишлатилади. Аммо жуда кам: Янги чачвон — паранжилик аёллар. (П. Турсун) Тил тарихидаги -сиз, сиз қўшимчаси гарчи ҳозирги имлода -сиз тарзда бир хил шаклда ифодаланса-да, аммо умум талаффузда тарихий ҳолат сақланган, яъни бу қўшимча ҳамон тил орқа ва тил олди қилиб талаффуз этилади. Қиёсланг: кўчсиз, ишсиз, тўғмасиз, ўйсиз, кэйлэксиз, көрпәсиз; қолсыз, айақсыз, орынсыз, қанатсыз, тайақсыз, қулақсыз каби. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам худди эски ўзбек тилидагидек -сиз -сыз қўшимчаси билан маънодош форс-тожик тилидан ўзлашган -бә олд қўшимчаси ҳам ишлатилади: бә-ҳад // ҳадсиз, бепул // пулсиз, беҳабар// хабарсиз, бесабаб // сабабсиз. Аммо бу қўшимчаларни олган сўзларни ҳамиша ҳам фарқсиз бир-бирининг ўрнида нутқда ишлатиб бўлмайди. Қиёсланг: бечора-чорасиз.

Ҳозирги ўзбек тилидаги сифат даражаларининг қўлланилишида ҳам эски ўзбек тили билан мослик мавжуд. Чунончи, ҳозирги ўзбек тилида ҳам сифатлардаги белгининг камлигини -гина, -кина, -қина қўшимчалари ифодалай олади: Навоий... пастгина, кўримсизгина уйга кирди (Ойбек) — Тухумдай оппоққина (Ойбек).

-ич, -иш қўшимчаси ҳам шу маънони ифодалайди: кўк —кўкиш, сарғиш // сарғич < (сарик - иш), қизғиш (< қизик+иш)², -(и) мтир, - ((и) мтил) қўшимчаси ҳам ҳозирги адабий ва умумхалқ тилида худди тил

1

Гулямов А.Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. I. Аффиксация, часть первая. Словообразующие аффиксы имен. АДД, М., 1955, 42- бет.

2

Гулямов А.Г. Кўрсатилган асар, 42- бет; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, 160- бетлар.

тарихидагидек вазифани бажариб, нутқда аксарият -иш қўшимчаси билан маънодош қўлланади: сарғиш (сарғыш) // сарғич (сарғич) // сарғимтир // сарғимтил (сарғым-тыл); оқиш (ағыш) // оқимтир (ақымтыр) // оқимтил (ағымтыл); кўкиш (көгиш) // кўкимтир // кўкимтил (көгимтил) каби. Белгининг ортиқлиги ҳозирги ўзбек тилида ҳам худди эски ўзбек тилидагидек баъзи пайтда сўзнинг биринчи бўғинига п, м, с ундошларини орттириш йўли билан ҳосил қилинади: қоп-қора, сап-сариқ, ям-яшил, кўм-кўк; бус-бутун каби. Баъзи пайтда ҳозирги тилда ҳам сифатнинг олдидан ғирт, лиқ, жиққа, энг, тим (эски туркий тилда чим, эски ўзбек тилида чум) сўзларини келтириш билан ҳам белгининг ортиқлиги ифодалананади: ғирт аҳмоқ, лиқ тўла, жиққа ҳўл, тим қора. Эски ўзбек тилидаги икки сўзнинг такрорланиши асосида ҳам белгининг ортиқлигини англатиш ҳозирги ўзбек тилида ҳам сақланиб қолди: тўғридан-тўғри, очдан-оч, янгидан-янги, яхши-яхши, иссиқ-иссиқ, катта-катта, баланд-баланд ва б. Қиёсий даражани ифодалаш учун қадимги туркий тилда қўлланган -рақ, -рэк қўшимчаси туркий тиллар тарихининг барча даврида шу маънода қўлланилди ва у ҳозирги ўзбек тилида ҳам истемолда: ... юзларни мэй яна кучлироқ оловлантирди, сурмали кўзларнинг қора шуъласи яна ёрқинроқ ёнди. (Ойбек)

Белгининг ўта ортиқлигини ифодалаш учун эски ўзбек тилида ғайат, бағайат, энг, жуда, бəхəд сўзлари сифатлар олдидан келтирилиб қўлланган бўлса, ҳозирги ўзбек тилида бу сўзлар билан бирга ниҳоят сўзи ҳам ишлатиладиган бўлди: ниҳоят гўзал, ниҳоят билимли каби. Адабий тилдаги ниҳоят, жуда сўзлари қипчоқ лаҳжаси вакилларининг нутқида нэйəти (нэйəти сулув), (жə: (жə: ыссық) шаклида ҳам талаффуз этилади.

Сон гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар

Сон гуруҳига доир сўзлар қадимги туркий тил давридаёқ шаклланган бўлиб, улар ҳам туб ва ясама ҳолда бўлган. Табиийки, бу давр тилида қўлланган сон гуруҳидаги сўзларнинг айримларида товуш жараёни юз бериши натижасида ҳозирги туркий, жумладан, ҳозирги ўзбек тилига улар баъзи бир товуш ўзгариши билан етиб келди. Қиёсланг: бирликлар: бир, əки, ўч, тəрт, бəс, алты, йəти, сəкиз тоқуз. Ўнликлар: он, йигирми, отуз, қырқ:

элиг, йэтмиш, сәкизон, тоқузон. Юзлик: йўз, минглик; биң — 1000, туман — 10. 000. Бу ўринда изоҳталаб ҳолат шундан иборатки, қадимги туркий тилда етти, саккиз, тўққиз, ўттиз сонлари аксарият бир ундош билан талаффуз этилган. Йигирма сонининг охирида „и“ товуши бўлиб, йигирми тарзида талаффуз қилинган. Саксон, тўқсон сонлари эса сәкиз он, тоқуз он тарзда қўлланилган. Айни пайтда „минг“ „биң“ шаклида бўлган. Мураккаб сонларни санаш усулида ҳам қадимги туркий тилда ҳозирги туркий тиллардан фарқли ўлароқ дастлабки санаш тизимида аввал бирлик, сўнг ўнлик айтилган: йэти йигирми — 17, алты отуз — 26, бир отуз — 21.

Санашнинг бу усули кейинги давр тилида, учрамаслигини В.В. Бартольд қайд этса¹, С. Е. Малов² ва А. М. Щербак 11 дан 30 гача бўлган сонларни бундай санаш сариқ уйғурлар тилида мавжудлигини таъкидлайди: уч йғирма — 13, II¹ ар ғирма—II². Шу билан бирга, қадимги туркий тилда санашнинг ҳозирги туркий тилларга бирмунча яқин келувчи санаш усули ҳам мавжуд бўлган. Бундай санаш усулига асосан аввал ўнлик, сўнг бирлик сон, ўртада артуқ, артуқы сўзлари келтирилади: отуз артуқ уч — 33, отуз артуқы төрт — 34, қырк артуқы төрт — 44 каби. Ҳозирги туркий тилларда санаш усулининг шу тури тараққий қилиб, айрим ўзгаришга учраб давом этганлиги ўз-ўзидан аниқ.

Тартиб сонларнинг ясалишида қадимги туркий тилнинг ҳозирги туркий тиллар ва ҳозирги ўзбек тили билан умумийлиги, айни пайтда баъзи бир ўзига хос жиҳатлари ҳам мавжуд. Қадимги туркий тил даврида тартиб сонлар саноқ сонларга -нти, -нч, -инч, -ынч қўшимчаларини қўшиш билан ясалган: әкинти, ўчўнч, йәтинч. Бу шаклларнинг қай бири қадимийроқ эканлиги ҳақида туркологлар — В. Банг, И. Бенциг, Д. Синор, К. Менгеслар ўртасида жуда катта мунозара ҳам бўлиб ўтди. Бу ўринда яна бир изоҳталаб масала шундан иборатки, қадимги туркий тилда тартиб сон ясашда „бир“ сони қатнашмаган.

1

Бартольд В.В. Система счисления орхонских надписей в современном диалекте СПб, 1907, 3- бет.

2

Малов С.Е. К изучению тюркских числительных В сб.: „Академику Н.Я. Марру“. М.—Л.: 1935, 271/277- бетлар. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя) изд. „Наука“, Ленинград, 1977, 141- бет.

Унинг ўрнида „ил“ сўзига -ки қўшимчаси қўшилиши асосида ил+ки>илки сўзи шу маънода қўлланган. Шунингдек, -ки, -қы қўшимчаси йигирми, отуз сонларига ҳам қўшилиб, йигирми-ки, отузقى шаклида тартиб сон маъносини ифодалаган. Уйғур ёдгорликларида „биринчи“ тартиб сони ўрнида „баштынқы“ сўзи қўлланган.

Жамловчи сонлар қадимги туркий тилда саноқ сонларга - эгү, -ағу қўшимчасини қўшимш асосида ясалган: учегү.

Эски туркий тил даврида сон гуруҳидаги сўзларда, бир томондан, қадимги туркий тил давридаги хусусият сақланди, иккинчи томондан, бу даврга келиб уларнинг талаффузида айрим товуш жараёнлари юз берди. Натижада баъзи сонларнинг талаффузи ҳозирги туркий тилларга яқинлаша борди. Чунончи, бир сони эски туркий тил даврида икки хил — қисқа бир, чўзиқ бийр талаффуз қилинганини Маҳмуд Кошғарий алоҳида таъкидлайди¹. Икки сони ҳам бу даврда икки² тарзда кўрсатилгани билан Маҳмуд Кошғарийнинг девони ва „Қутадғу билик“ да бу сўз ҳам икки ва икки шаклда қўлланган: икки аран оқушды (икки киши бир-бирини мақташди) („Девон“).

Киши икки турлук киши отанур;
Бири учратигли, бири ўгранур,
Ики дан барча йилқи сони,
Тиласа мунит тут тиласа ани.

(„Қутадғу билик“)

Шунингдек, бу давр тилида етти, саккиз, тўққиз сонлари ҳам икки хил талаффуз қилинганлигини Маҳмуд Кошғарий изоҳлаган эди: йэтти қат кек³ (етти қават осмон). сәкиз. Бу саккизнинг қисқа шаклидир⁴. Маҳмуд Кошғарий 20 сонининг аксарият йигирмә тарзда талаффуз қилингани ҳолда, баъзан йигирми шаклда келишини ҳам

¹ Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, III. 87- бет.

² Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, I, 271- бет.

³ Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“ III, 20- бет.

⁴ Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“ III, 305- бет.

таъкидлайди¹. Айни пайтда 80,90 сонларнинг сәкиз+он, тоқуз+он тарзда шаклланиб, сәксән, тоқсан шакллари кейинги давр маҳсулидир². Бу давр тилида б>м товуш жараёни шаклланиб улгурганлиги сабабли қадимги туркий тилдаги „биң“ сўзи эски туркий тил даврига келиб „миң“ тарзда қўлланади:

Миң киши йулғи болыб езиге

(„Қутадағу билиг“).

Кәрәк миң йәшәгил кәрәк он сәкиз

(„Қутадағу билиг“)

Эски туркий тил даврида тартиб сонларнинг саноқ сонларга -нч (-инч, -ынч, -ўнч, -унч) қўшимчасини қўшиш асосида ясалганини Маҳмуд Кошғарий кўрсатиб ёзади: „Бир сонининг ўзидан сўнгги сондан олдинги сирада туришини аңлатиш учун у соннинг охирига н билан ж орттирилади“³ Шу билан бирга „Қутадағу билик“ да бу қўшимчанинг тўлиқ шакли ҳам учрайди. Бир — адл, иккинчи — давлат, учунчи — ақл, тўртўнчи — қаноат, („Қутадағу билик“). Бу давр тилида тартиб сон яшашда -нти, -нты, -нди, -нды қўшимчаси ҳам кам даражада бўлса-да, ҳали истеъмомда эди: ики нди нәң — иккинчи нарса. („Девон“)

Эски ўзбек тили даврига келиб, сон гуруҳидаги сўзларнинг қўлланилишида янада ҳозирги ўзбек тилига яқинлаша бориш ҳолати сезилади. Айни пайтда эски туркий тилдаги хусусиятлар ҳам тамоман йўқолиб кетмади. Бинобарин, ҳозирги ўзбек адабий тилида тўлиқ иккиланган ундош билан талаффуз қилинадиган 2, 7, 8, 9, 30, 50 сонлари икки хил талаффуз этилган: ики//икки, йәти//йәтти, сәкиз//сәккиз, тоқуз//тоққуз, отуз //оттуз, элик//эллик. Эски ўзбек тили даврида қисман ҳазор (1000), туман (10.000), лак (100.000) саноқ сонлари ҳам қўлланган:

1

Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, III, 55- бет.

2

Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, I, 410- бет.

3

Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, I, 118- бет.

Бухтайи симкаш қатор-қатор,
Юки ичра дирам ҳазор-ҳазор.
Ки ҳисоб ичра бор эди ўн лак,
Ҳар лаки ўн туман келиб бешак.

(Навоий)

Бу давр тилида „биң“ тўлиқ „миң“ тарзда талаффуз қилинадиган бўлди. Таркибли сонлар эски ўзбек тилида худди ҳозирги ўзбек тилидагидек, аввал катта сон, сўнг кичик сонни келтириш (йўз йигирмә бәш, ўч йўз алтмыш уч тарзда) билан ҳосил қилинганидек, баъзан дағи, -у, ва боғловчилари воситасида ҳам ясалади:

Адад ичра ўч миң дағи йәтти йўз,
Жазойир орасида кўп тоғу туз.
Қилонки Дороға махзан эди,
Эшиттимки йўз дағи сәксан эди.

(Навоий)

Йылға миң, сәккиз йўз-ў тоқсан эди.

(Фурқат)

Эски ўзбек тили даврида тартиб сон асосан -нчи, -нчы (-инчи, -ынчи, -унчи, -унчы) ўчўнчи, төртўнчи, алтынчи, онунчи, отузунчи.

Шу билан бирга, бу давр тилида қадимги аввалғи тартиб сони билан биринчи сони ҳам тенг қўлланади. Бу ҳолатлар табиий ҳозирги ўзбек тили билан монандликни юзага келтирган. Айни пайтда гарчи кам даражада бўлса-да, эски ўзбек тилининг маълум даврида худди қадимги ва эски туркий тилдагидек тартиб сонларнинг -нч (-инч, ынч, -унч, -ўнч) қўшимчаси асосида ясалган шакллари ҳам мавжуд. Ҳатто бу шакл Алишер Навоий асарларида ҳам учрайди:

Икинч улки қил хизмати волидайн,
Бил ул иккининг қуллуғин фарзи айн.

Ўчўнч ул ки чун холиқи зулжалол,
Ки ҳам ламйазал келди ҳам лойазал.
Уч қуйи, уч юқори қилди шитоб,
Машғала төртўнч уй аро солди тоб.

Булуб төртунч Арастуға рақам кам,
Ки ғори ичра кирдим аждаҳоваш.

(Навоий)

Эски ўзбек тили даврита келиб гарчи ҳали кам даражада бўлса-да, тартиб сон ясашда -ланчы, -ләчи қўшимчалари ҳам қўлланиладиган бўлди: Падшаҳнинг, бешләнчи оғли болғай-мэн. („Шаж. турк“)

Эски ўзбек тилининг маълум давригача қадимги ва эски туркий тил даврида жамловчи сон ясовчи қўшимчасининг -эгү, -эгүн шакли ҳам истеъмолда бўлган: Андин соғ үчөгүсү тан сарига бардылар. (Ўғузнома) Кейинчалик г>в фонетик жараёни асосида эски ўзбек тилида -в, -ав; әвлән, -авлан, -(а) ла, - (ә)лә, -(а) лан, - (ә) лән қўшимчалари шаклланиб, унинг биринчилари қипчоқ ва қарлуқ, иккинчилари уйғур-ўғуз гуруҳ тиллари учун хосдир:¹ икәвлә, икәвлән, иккәлә (си), тәртәлә (си) алтав төртәв (Абушқа).

Эй кўнгул, кел ким икав бўлуб нигори кўзлалди,
Сарв қадди истабан симин узори кўзлалди.

Бўлғач учав иккиси узолиб,
Кум узра анинг нишони қолиб.

Чиқиб шаҳзода бирла шоҳ икавла,
Вазири кордон бирла учавла.
Не хуш бўлғай икавлан маст бўлсақ васл боғинда,
Кўлум бўлса анинг бўйнида-ю, оғзим қулоғинда.

Иккаласи қатла ўзи азл қилди...
...Тўрталаси нодир тушубтур...

(Навоий)

Эски ўзбек тили даврида дона сон -тә, -та чама сон -чә, -ча қўшимчалари ва саноқ сонга чағлы сўзини қўшиш асосида ҳосил қилинган:

Кўрунуб хайлиға гоҳи қароси,
Очуғ ярим йиғоч чоғлиқ ароси.

(Навоий)

¹ Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка, 139- бет.

Ҳозирги ўзбек тилидаги сонларнинг қўлланишида¹ юқорида қайд этилганидек, эски ўзбек тилидаги сонлар билан умумийликлари анчагина. Аммо қисман ўзига хос жиҳатларининг ҳам бўлиши табиийдир. Ҳозирги ўзбек тилида бирдан миллиардгача бўлган саноқ сонлар қўлланилади. Эски ўзбек тилидаги туман, лак сонлари ҳозир ишлатилмайди. Лак халқ достонлари тилида сақланиб қолган бўлса, туман „бирники мингга, мингники туманга“, „соғлиғинг туман бойлигинг“ мақолларида ва „тумонат одам“ бирикмаларида сақланиб қолган. 2,7,8,9 сонлари ҳозирги туркий тилларда икки хил ҳолатда— бир ундош ва икки ундош билан талаффуз этилади. Озарбайжон, уйғур, ўзбек тилларида ундошлардаги иккилик адабий қолип бўлиб қолгани ҳолда, туркий тилларнинг кўпчилигида бу шевага хос ҳолат саналади. Ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида ҳам шу сонларнинг талаффузида икки хил ҳолат мавжуд. Чунончи, 2,7 сонлари худди қадимги туркий тил давридагидек, эки, жэти тарзида бир ундош билан талаффуз қилинса, қолганлари сәккиз (с), тоққыз (с), эллув (эллик) шаклида иккиланган ҳолатда талаффуз қилиниб, тилнинг кейинги давр тараққиётини ифодалайди. Чуваш тилида биринчи ўнликда ундошлар иккиланган (перрэ, икке, висс е, таватта, пиллек, ултта, сичче, саккар, шаххар)². Туркий тиллар тарихининг маълум давридан бошлаб ундошлардаги иккилик мавжуд бўлиб, иккиликнинг дастлабки вазифасини жуда ҳам аниқ айтиш қийин³. В.А. Гордлевский туркий тиллардаги турлича санаш усули борлигини таъкидлаганидек⁴, дарҳақиқат бундай ҳолатни жуда кўп туркий тиллар ёки уларнинг шеваларида уч-

¹ Исхаков Ф.Г. Числительное. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть вторая, М., 1956, 176—190- бетлар. Низомиддинова С. Ҳозирги ўзбек тилида сон. Тошкент, 1963.

² Матвеев Т.М. Некоторые особенности чувашских числительных — "Вопросы чувашского о языке, Литературы и искусства" китоби, Чебоксары, 1960, 10- бет

³ Гулямов А.Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, 1, 11—12- бетлар.

⁴ Гордлевский В.А. Числительное 50 в турецком языке (К вопросу о счете в тюркских языках). — Изд АН СССР, Оля, 1945, IV, 3—4- сони, 135—147- бетлар.

ратиш мумкин. Масалан, қирғиз тилида бирдин ўчў эки чўкў—7, бирдин ўчу ўч чўкко—8¹, ўзбек тилининг Ҳозарасп шеvasида Икки доққыз чорак-18 нон ўч доққыз патир— 27 нон², Кавказ туркларининг ва қисман балқар ва кумиқлар тилида³, йијирма бла он —30, эки йийир+ма—40, эки јијирма ма бла он—50. ўч јијирма—60 тарзда санаш усули мавжуд. В.А. Гордловский бошқирд кексаларининг тилида дўрт биш —20, ўч отузунда пири фэртут (уч ўттуз тўқсон) ёш⁴ шаклда ишлатилишини таъкидлайди. Эски озарбайжон тилида ўч отуз он йаш олсун — 100 ёш бўлсин. Икки јэдди — 14, ики ғирқ 80⁵ туркман тилида ўч элли — 150, ики элли — 100⁶, шаклда ишлатилиши ҳолати мавжуд. Ўзбек халқ оғзаки нутқида ҳам „эрдиң жашиекиотиз, эрәң жәтәр ўч отиз“ тарзли иборалар ҳам ишлатилади. Табиийки, сонларнинг туркий тилларда бу шаклда ишлатилиши маълум бир услубий аҳамият касб этиш билан алоқадор⁷.

Ҳозирги ўзбек тили ва унинг шеваларида составли сон боғловчилар билан талаффуз қилинмайди. Аммо туркий тиллар тарихидаги бундай хусусият айрим туркий тилларда ҳамон сақланиб қолган. Жумладан, чуваш тилида с ер тэ икки — 102 (юз ва икки), пин тэ вис е — 1003 (минг ва уч)⁸, қарачай-балқар тилида йијирма бла бир — 21, йијирма бла эки 22, йуз бла эки йијирма бла төрт

1 Юдахин К.К. Киргизское ис-5. Тр. МИВ, 1940, 2, 191—193- бетлар.

2

Джуманазаров Г. Морфологияческий особенности хазараспского говора узбекского языка. АКД. 1961, 15- бет.

Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка, 73- бет.

4

Қарачай-малқар тилни грамматикасы. Нальчик. 1966, 114- бет.

5

Гордловский В.А. Числительное "50" в турецком языке, 144- бет.

6

Элизадэ А. Азербайжан дилининјазылы абидэлэринда сајларын ифадэ олинмасына даир. (Мигдар сајдары). "Вопросы азербайджанского языкования", Баку, 1967, 118- бет.

7

Грамматика туркменского языка, 1, 157- бет.

8

Кеңесбаев. „Жети“, „уш“, „тоғыз“, „қырқ“ пен байланысты ўғытдар. — Изд. АН Казахской ССР, серия филологическая, 1946: 4 (29), 3—14-бетлар; Turk dilinde 40— Turk dili Ankara^ 1953, 749—752- бетлар; Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги санлықлардын, сақраменталь манилери. — Қарақалпақ тили бойынша изертлеулер. Нөкис, 1971, 186—191-бетлар.

— 144,¹ бошқирд тилида мң та ңигиб јоб ңихван — 1880 тарзда талаффуз қилинади. Аммо ўзбек тилида оғзаки нутқда баъзан — у билан бирга бир йуз-у бэш, бир йўз-у алты шаклда талаффуз қилиш ҳолати мавжуд. Бундай ҳолат қирғиз тили шеваларида ҳам учрайди бир йўз-ў он —110². Ёқут тилида эса қадимги туркий тилдагидек „ордуқ“ сўзи билан келиш ҳолати ҳам бор. Қиёсланг: отуш ордуға бир — 31, ағис уон ордуға икки — 82³.

Ҳозирги ўзбек тилининг жуда кўп лаҳжаларида соннинг кам сўзи билан бирга қўлланилиш ҳолати мавжуд. Қиёсланг: ўч кәм йигирмә 17, ўч кәм қириқ — 37⁴, йэкәмоттй с — 28, вүчкәмалмйш —57⁵, экәэм қүрқ — 38, уч кәм йәтмуш — 67⁶, бир кәм қүрқ — 39, бир кәм йўз—99⁷. Бундай ҳолат уйғур тилининг шеваларида (икки кәм отуз— 28)⁸, шунингдек, туркман тилининг ёвмут шеvasида (бир кәм қириқ—39)⁹, қирғиз тилининг айрим шеvasида (эки кәм тоқсан —88, ўч кәм тоқсан — 87) учрайди¹⁰.

Ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжаси вакиллариининг, хусусан, кексалар нутқида чәрәк //чәйрәк сўзи ҳам

¹ Қъарачей-малкъар тилни грамматикасы, 113, 117- бетлар.

² Юнусалиев Б.М. Қыргыз диалектологиясы, Фрунзе, 1971, 189- бет.

³ Хаританов Л.Н. Современный якутский язык. Фонетика и морфология. Якутск, 1947, 145- бет.

⁴ Туляков С. Морфологические особенности наманганского говора узбекского языка, АКД, Т., 1965, 15- бет.

⁵ Аҳмедов А. Джушский говор узбекского языка, АКД, Самарқанд, 1962, 17- бет.

⁶ Шарипов Х. Узбекские говоры Южной Киргизии, АКД, Ташкент, 1967, 17- бет.

⁷ Мирзаев М.М. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари, Ташкент, 1969, 58- бет.

⁸ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. 142- бет.

⁹ Амансарыев Дж. Северные говоры ёмудского диалекта туркменского языка, АКД, Ашхабад, 1954, 11- бет.

¹⁰ Бакинова Г. Киргизский говор Октябрьского района, АКД, Фрунзе, 1953: 12- бет; Юнусалиев Б.М. Қыргыз диалектологиясы, Фрунзе, 1971,

ишлатилади. Қийёсланг: экичэрэк— 4 кило, он чэйрэк 20 кило¹.

Тартиб сон ҳозирги ўзбек адабий тилида -нчи, -инчи қўшимчаси билан ясалгани ҳолда, унинг шеваларида ва бошқа туркий тилларда тил тарихидаги кўп шакллилик хусусияти сақланган. Бу кўп шакллилик аввало фонетик жараён билан боғлиқ. Яъни ҳозирги туркий тилларда энг кўп тарқалган қўшимча (ы) нчы — (и) нши, - (у), нчу, — (ы) — ншы, - (у) ншу, - (ы) нъы-, (у) нъы, (у), нъу, — (ы) ной—(э) нсэ шакллари ҳисобланади. Қийёсланг, озарбайжон тилида: биринји, икинји, учунји, дордунји; Олтой тилида: экинчи, учинчи, тортинчи бежинчи; бошқирд тилида биринси, икинси, осонсо; қозоқ тилида: биринши, ушинши² ўзбек тилида биринчи, иккинчи, учинчи, тортинчи каби. Шунингдек, эски ўзбек тилида қўлланилган -ләнчи, - ланчы - қўшимчаси ўзбек тили ва унинг шеваларида ҳамда бошқа туркий тилларда - ланчы, - (у) ланъы, - ланшы, -ламчы, - ламчы, - ламъы шаклларда қўлланилади. Қийёсланг: ўзбек тили ва унинг шеваларида бирламчи, иккиламчи, биллэмчи, ушламчи³, бешлэмчи⁴. Туркман тили шеваларида ўчләнји бошләнји, алтиланји⁵. Қорақалпоқ тилида бирләнши, алтыланшы⁶ каби.

Бу масала билан шуғулланган туркологларнинг деярли барчаси тартиб сон ясовчи қўшимчаларнинг қай бири қадимий деган масалани қўядилар ва бу саволга турлича

1

Данияров Х. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнении с узбекским литературным языком, 148- бет.

2

Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. 145- бет.

3

Шерматов А. Каршинский говор узбекского языка. АКД, 1960, 28-бет.

4

Джураев Б. Шахрисабзский говор узбекского языка. АКД, М., 1959, 17- бет.

5

Атаджанов М. Салырский диалект туркменского языка, АКД, Ашхабад, 1959, 11- бет.

6

Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Части речи и словообразование, АДД, М.-Л., 1950, 23- бет

жавоб берганлар. Агар О. Бетлингк ва С.В. Ястремскийлар¹ тартиб сон ясовчи тўлиқ -нчи, -инчи, -ынчи шакллари қадимий деса, А.Н. Кононов², П.М. Мелиоранскийлар³ бу фикрга қарши бўлган ҳолда, етарли асос бўлмаганлиги сабабли аниқ хулоса билдирмайдилар. В.Банг қисқа (-нч) шаклининг қадимийлиги ҳақида ўз фикрини баён этар экан, унинг бу фикри айни пайтда И. Бенциг, Д. Синор, К. Менгеслар томонидан қувватланади. Бироқ Д. Синор — (ы) -нчы қўшимчаси билан келган қадимийроқ мисолларга дуч келганлиги сабабли қадимги туркий тилдаги (ики нди икinti) —(ы) нты эакли қадимий, деган хулосага келади. К. Брокельман биринчилардан бўлиб тартиб сон ясовчи қўшимчанинг ҳаракат номи ясовчи -(ы) нч билан алоқадорлигини таъкидлайди⁴. Ж. Клосон бу қўшимча охиридаги увли туркий тилларда сўз охирида икки ундошнинг бир ўринда келмаслик қонуниятига биноан орттирилган⁵ деган хулосани билдиради. Айрим туркологлар эса бу шаклларнинг III шахс эгалик қўшимчаси билан алоқаси борлигини таъкидлайди. Бу борада А.М. Шчербакнинг тўлиқ шакл (икинчи) қисқа (икинч) шаклга алоқадор, эгалик қўшимчаси (икинчиси) ўз вақтида тўлиқ (икинчиси) шаклга алоқадор⁶ деган хулосаси анча асослидир.

Ҳозирги ўзбек, туркман, қорақалпоқ шеваларида тартиб сон яшашда иштирок этадиган -лэнчи тартиб сон ясовчи қўшимчаси тузилиш жиҳатдан феъл ясовчи -лэ (ла) ва тартиб сон ясовчи -нчи қўшимчасининг қўшилишидан -лэнчи тарзда ясалган⁷. Дарҳақиқат, қадимги туркий тилда икәлә, үчлә, тәртлә тарзида қўлланиш ҳолати мавжуд бўл-

1

Ястремский С.В. Грамматика якутского языка, М., 1938, 73- бет.

2

Кононов А.Н. Тюркские этимологии. Уч. зап. Ленинградского гос. универ. N 179, серия востоковедческих наук; История и филология стран Востока, 1954, 4. 272- бет.

3

Мелиоранский П.М. Араб филолог. о турецком языке. СПб, 1900, III—IV.

4

Brockelmann C. zur Czammatik des Osmonisch — Turkisch. исп. Zu den Zehlvortern ZDMG, 1916, 70.

5

Clansong, The Turkish Numerals. IRAS, 1959.

6

Шчербак А.М. Кўрсатилган асар, 149- бет.

7

Шчербак А.М. Ўша жойда.

ган. -лэмчи шаклари н>м фонетик жараёни асосида бирлэмчи, иккилэмчи тарзида ишлатиладиган бўлди.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида жамловчи сон -ов (<ar~a+ru<-a+<-гун)¹ қўшимчаси билан шаклланиб, бу қўшимча умумтуркий тилда бирдан саккизгача бўлган сонларга қўшилади, холос: биров, икков (икки+ов), учов, тўрттов, бешов, олтов, еттов (етти+ов). Ўзбек тилининг шеваларида ва бошқа туркий тилларда худди тилимиз тарихидагидек, бу қўшимчанинг -эв шакли ҳам истеъмолда: қипчоқ лаҳжасида экэв, ўчэв, тэртэв, бэшэв; бошқирд тилида: бирэв, икэв, өсэв, дүртэв, бишэв; қозоқ тилида: бирэв, экэв; ўшэв; қрим-татар тилида: экэв, ўчэв; татар тилида: икав, жидав каби. -ала (<ав+лаг<ару+-ла)² қўшимчасига нисбатан кам ишлатилиб, асосан 2, 3, 4, 5, 6, 7 сонларига қўшилади: иккала (<икка+ала), учала, тўртала, бэшала, олтала (<олти+-ала), еттала (<етти+ала). Бу қўшимча ҳозирги айрим туркий олтой (экилә, ўчүлә, төртүлә), тува (дөртөлә, бјжэлә), шор (ужэлә, тэртэлә, пэжэла) тилларда ишлатилади³. Бу қўшимчадаги -лэ элементини В. Банг -ла ју га олиб бориб боғлайдики, бу фаразия кўпгина туркий тиллар ва уларнинг шеваларидаги бошқа кўринишдаги жамловчи сонларга эътибор берилса, анча асослига ўхшайди. Қиёсланг: бошқирд шеvasида: осävләп, дүртävләп, алтавлап, алтавлашып⁴, татар тилида: икävлап, икävлашип, бишävләп, уновлап, фарбий-сибирь татарлари тилида: пышävләшип, унав-

¹ Гулямов А. АДД, 47- бет; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 169- бет.

² Гулямов А. АДД, 47- бет; Исаков Ф.Г. Числительное, 199—200- бетлар.

³ Шчербак А.М. Кўрсатилган асар, 152- бет.

⁴ Баева Н.Х. Говор айский башкир, АТ, 17- бет.

лашип¹, туркман тилида: икилэшип², ўзбек тилининг ше-
валарида: иккэвләп³, экәвләшип⁴, учовлашип⁵ каби.

Олмош гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар

Олмош гуруҳидаги сўзлар ҳам қадимги туркий тил давридаёқ шаклланган бўлиб, уларнинг ҳозирги туркий тиллардаги олмошлардан баъзи фонетик тафовути ҳам мавжудлиги кўзга ташланади. Чунончи, шахс олмошлари бирликда: бин, мин, син, ол; кўпликда: биз, сиз, учинчи шахс кўплиги ёдномаларда қайд этилмаган⁶. Ёдномалар тилида бин (бэн) ва мін (мэн) олмошлари тенг қўлланган:

— Мин (мэн) тоқуз йигирми йыл шад олуртым, тоқуз йигирми йыл қаған олуртым, йыл тутдым—бин утру йорыдым.

II шахс бирлик олмоши ёдномаларда аксарият син шаклида истеъмолда бўлган:

бэнгуил тута олуртачы син.

I, II шахс бирлик олмошларини туркологлар одатда иккига — мэ +н, сэ+н га ажратиб қараб, уни турлича изоҳламоқдалар⁷. Аммо афсуски, ҳануз -н қўшимчасининг этимологияси аниқ эмас.

I, II шахс кўплик олмоши биз, сиз шаклда бўлган: —

¹ Ахатов Г.Х. Диалект западносибирских татар, АДД, Ташкент, 1965, 22- бет.

² Пенжиев М. Ҳозирги заман туркмен дилинде санлар. Чарҳев, 1962, 136- бет.

³ Шарипов О. Папский говор узбекского языка, АКД, Ташкент, 1962, 14—15- бетлар.

⁴ Джураев Б. Шахрисябзский говор узбекского языка, 17- бет.

⁵ Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва халқ шевалари. ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1962, 64- бет.

⁶ Айдаров Г. Язык орхонских памятников древне тюркской письменности VIII века, Алма-Ата, 1971, 179- бет.

⁷ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 172- бет; Исаков Ф.Г. Некоторые предположения о происхождении конечных т и д в словах аст, уст, алд, арт и т.п. В сб.: „Академику В.А. Гордлевскому к его семидесятипятилетию“. М., 1958, 135- бет; Баскаков Н.А. О соотношении значений личных и указательных местоимений в тюркских языках. „Доклады и сообщения ИЯ АНССР“, 1- т, 1952, 140-бет.

биз аз эртимиз, биз оз эдик. — биз қорқмадымыз — биз қўрқмадик, сиз ташықынсиз — ташқарига чиқинг. Худди бирлик олмошлари каби I, II шахс кўплик олмошларини ҳам туркологлар икки қисмга ажратиб изоҳлайдилар. Чунинчи, би-з, си+з¹ ҳамда сиң, +з>сиңиз>сиз тарзида². С.Е. Малов биз, сиз олмошларининг этимологиясини бошқачароқ, би+ си- биз, си+си- сиз тарзида ҳам кўрсатиш мумкин³, деб таъкидлайди. Шахс олмоши қўшимчаларни олганда баъзи фонетик ўзгаришларга учрайди: — анэру сўләмәсәр... ол бизни өлүртәчи күк (биз уларга қарни бормасак, бизни енгиб қўймаса).

Кўрсатиш олмошлари қадимги туркий тил даврида бу, ол (ол шахс олмоши сифатида ҳам қўлланган) шаклида бўлган:

бу йирдә олурын — бу йәрда экиб, ўзлаштириб, аны кәрун.

Ўзлик олмоши маъносида бу давр тилида өз, кәнтү— сўзалари истемолда бўлган: әлтәбәр өзикәлти—тоқуз оғуз будун кәнту будуным әрти—тўққиз ўғуз халқи (менини халқим) эди.

Сўроқ олмошлари ким, нә, қай, қан, қач шаклда бўлиб, бу олмошнинг қолган кўринишлари ана шу шакллардан юзага келган.

Биргалик олмошлари маъносида қамуғ (ҳамма), бары, барча, бунча сўзлари қўлланилган.

Олмошларнинг қўлланилишидаги бу ҳолат эски туркий тил даврида ҳам давом этди. Аммо бу давр тилида айрим сўзларнинг талаффузида фонетик тафовут ҳам кўзга ташланади. Маҳмуд Кошғарий мән сўзини шундай изоҳлайди: „Мән сўзловчи шахс ўрнида қўлланувчи сўздир“⁴. Мән аны имлэттым („Девон“).

II шахс олмоши ҳақида олим ёзади: „Сән иккинчи шахс маъносидаги сўздир. Бу сўзни турк қабиласи ёшда,

¹ Поцелуевский А.П. Происхождение личных и указательных местоимений. Ашхабад. 1947, 4- бет; Малов С.5. Памятники древнетюркской письменности. М., — 1951, 52- бет.

²

Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. АҚД, Баку, 1969, 13- бет.

³

Малов С.Е. Юқоридаги асар, 5- бет.

⁴

Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, 1- жилд, 285- бет.

мартабада ўзидан кичикларга қўллаб, ўзидан катта, ҳур-
матлиларга сиз олмошини қўллайдилар. Ўғузларда
иксинчадир. Яъни ўғузлар ўзидан катталарга сэн, ўзидан
кичикларга ва кўпликда сиз қўллайдилар. Туркий қабила-
лар қўллаган шакли қондага мосдир¹. Бу олмош эски
туркий тил даврида ҳам қисқа — си тарзда учрайди. Ма-
салан, силерга мэниңдэн асығ сөз кэрэк².

Учинчи шахс ўрнида қўлланувчи олмош ул дир. „Ул
мазмунда, яъни учинчи шахс ўрнида қўлланувчи олмош
ул олмошидир: Ул андағ айды — у шундай деди маъ-
носида“³. „Биринчи шахс кўпроқ, яъни биз маъносига
олмош биз дир: Биз келдимиз каби“⁴.

Қадимги туркий тилдаги „б“ ундошининг эски туркий
тил даврига келиб баъзи сўзларда „м“ ундошига ўта бош-
лаган ҳолати сезилади, яъни бу даврга келиб б>м фонетик
жараёни юз берди. Бу ҳолат биринчи шахс кўплик
олмошида ҳам содир бўлганлигини Маҳмуд Кошғарий
алоҳида таъкидлайди: „Миз сўзи биз демакдир. Бу
сўзнинг биринчи товуши м, б дан ўзгарган. Сўз бошида
б билан биз тарзида қўлланса ҳам, сўз охирида исмда
ҳам, феълда ҳам миз тарзида қўлланади. Биз бордимиз,
келдимиз, отимиз каби“⁵.

Эски туркий тил даврида қадимги туркий тилда
қўлланган кўрсатиш олмошлари қўлланишда давом этди.
Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарий ёзади: „Ул узоқдаги нарсани
кўрсатувчи олмошдир“⁶. „Бу яқиндаги нарсани кўрсат-
увчи олмошдир: бу эр — бу одам дейилгандаги каби“⁷.
Ул олмоши келишик қўшимчаларини олиб турланганда
ҳам худди қадимги туркий тилдагидек фонетик жараён юз

¹ Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, 1, 284—285- бетлар.

² Ўша асар, III, 89- бет.

³ Ўша асар, 1,41- бет.

⁴ Ўша асар, 1,273- бет.

⁵ Ўша асар, 1, 275- бет.

⁶ Ўша асар, 41- бет.

⁷ Ўша асар, III жилд, 105- бет.

берган. Яъни, жўналиш келишиги қўшимчасини олса аңар, ўрин-пайт келишиги қўшимчасини олса анда шаклда бўлган¹. Бу ўринда изоҳталаб бир ҳолат шундан иборатки, туркий тиллар тарихидаги б>м фонетик жараён фақат биз биринчи шахс олмошидагина эмас, ҳатто бу кўрсатиш олмошида ҳам юз берган. Қиёсланг: Муңа маңзар эмди эшит ушбу сөз. („Қудатғу билиг“) Муңи сән айурсан мэниң тэб мэниң. („Қутадғу билиг“) Тилэнсән, аны тут, тилэсән муны. („Қутадғу билиг“)

Қадимги туркий тилда қўлланган ўзак сўроқ олмошлари эски туркий тил даврида ҳам қўлланилиши давом этди. Шу билан бирга, сўроқ маъносини англаган сўроқ ўзак олмошларига турли қўшимчалар қўшилиши асосида ҳам сўроқ олмошларининг доираси бу давр тилида янада кенгайди. Жумладан, „нэ“ сўроқ олмоши ҳақида Маҳмуд Кошғарий „Нарсани аниқлаш учун ишлатиладиган сўроқ сўзи нэ дир, нэ тэрсаң — нима дейсан демакдир“ деб ёзади: Ач нэ ймэс, тоқ нэ дэмэс. Бу давр тилида сўроқ олмошининг нэ, нэ кўринишлари фаол ишлатилгани ҳолда, ундан нэлўк, нэчўк, нэтэк, нағутэк, начэ шакллари ҳам ясалган:

Нағутэк тэбир эмгэк сенга,
Нэдэк бэк бўлур бул будунға улуқ.

(„Қутадғу билиг“).

Бу давр тилида „ким?“ сўроқ олмошининг ҳам қўлланилишини Маҳмуд Кошғарий таъкидлар экан, „шахсларни аниқлаш учун қўлланадиган сўроқ олмоши ким дир. Бу ким олмоши — сўзлаётган ёки ишлаётган киши қайси одам демакдир“² дейди. Эски туркий тил даврида сўроқ олмошининг қайу шакли ҳам қўлланган: Асығлығ қайу ул асығсыз қайу. Бу давр тилида бу олмошнинг қайда шакли ҳам ишлатилганлигини Маҳмуд Кошғарий қайд этади: „Қайда—нарсаларнинг ўрнини аниқлаш учун қўлланадиган сўроқ олмошидир“. Айни пайтда, қайда олмошининг қанда, қайуда шакллари ҳам мавжудлигини Маҳмуд Кошғарий таъкидлаб кўрсатади: „Қайда олмошининг қанда равишидаги н лик варианты ҳам бор“.

1

Ўша асар, 1, 113- бет.

2

Ўша асар, 1, 284- бет.

Эски туркий тил даврида қўлланган биргалик олмошларининг ҳам қадимги туркий тилдаги шундай олмошлар билан деярли ўхшашлиги бор. Чунончи, бу давр тилида ҳам ҳамма маъносида қамуғ сўзи ишлатилган: „Қамуғ— ҳамма маъносидаги кўпликни белгиловчи олмошдир. Қамуғ киши туз эрмас „ҳамма одам бир хил эмас“¹ каби. Айни пайтда шу маънода бу давр тилида барча сўзи ҳам фаол қўлланган: „Кўпчилик шахс ва нарсаларни шиқловчи ҳамма маънолардаги сўз — барча сўзидир: барча кэлдилар — ҳаммалари келдилар маъносида“².

Эски ўзбек тили даврида ҳам бир томондан қадимги туркий ва эски туркий тил давридаги олмошлар сақланиб қолса, иккинчи томондан, бу давр тилида, табиий, ўзига кос жиҳатлар ҳам кўзга ташланади. Чунончи, шахс олмошлари эски ўзбек тилида қуйидагича шаклда қўлланилган: Биринчи шахс бирлик маъносини бу давр тилида банда, фақир, ҳақир сўзлари билан бирга аксарият қадимий мэн сўзи ифодалаган. II шахс бирлиги учун сэн сўзи қўлланилган. I, II шахс бирлик олмошларига эски ўзбек тилида кўплик - лэр, - лар шакли қўшилмаган:

Сэн гулсэну, мэн ҳақир булбулдурмэн,
Сэн шуъласэну, ул шуълага мэн қулдурмэн.
Нисбат йўқолур деб ижтиноб айламаким,
Шаҳмэн элга, валэ сэнга қулдурмен.

(Бобур)

Гарчи кам даражада бўлса-да, баъзан II шахс кўпликни англатиш учун II шахс бирлик шаклига-лэр кўплик шакли қўшилиб келиш ҳолати ҳам учрайди: мэн сэнлэргэ болдум қаған. („Ўгузнома“)

III шахс бирлиги учун ул//ол олмоши қўлланилган. Бу олмош келишиқ қўшимчаларини қабул қилган пайтда, оҳангдошлиқ қонуниятининг иккинчи ҳодисаси амал қилади. Яъни қўшимчанинг ўзакка таъсири натижасида ўзакдаги лабланган у//о унлиси қўшилган қўшимчанинг хусусиятига қараб лабланмаган э ёки а унлисига айланади. Тушум ва қаратқич келишигидаги н сонор ундошининг таъсирида ўзакдаги л ундоши ҳам н товушига айланади:

1

Ўша асар, I, 314- бет.

2

Ўша асар, III, 249- бет.

Ҳижроида соғиниб мэни шод этгайсэн,
Мэн хастани мухлис эътиқод этгайсэн.
Бу хатни анинг учун битидим мунда,
Кўргач бу хатимни, мени ёд этгайсэн.

(Бобур)

Бу олмош жўналиш келишиги кўшимчасини олган пайтда ўзидаги н ва кўшимчадаги г, ғ товушларининг бир ўринда келиши натижасида эңе аңа шаклини олади.

Биз олмоши биринчи шахс бирлиги ҳамда кўплиги маъносида ишлатилган. Баъзан биз олмоши бу давр тилида -лэр кўшимчасини ҳам қабул қилган бўлиб, аммо бу ҳолат жуда кам даражада бўлган: Биздин бурун тарих айтқанлар арабий луғатларни қoшуб турурлар. („Шаж. тарок.“) Бизлэр бундақ тархи ажаб олий имаратны ҳэргиз кэрмэгэн эрдук. (Фурқат)

Сиз шакли II шахс бирлигига нисбатан ҳурмат маъносида ҳам қўлланилган, айни пайтда у кўплик -лэр кўшимчасини ҳам қабул қилган. Султон Аҳмад бэг сизни падшаҳ кoтэрўр. („Бобурнома“) Сизлэр қайдин кэле—сиз? („Бобурнома“)

III шахс кўплиги алар, элэр, анлар, энлэр. Алардын мал алыб. („Бобурнома“) Ҳануз анлар кишиниң атын тутмай турурлар. („Шаж. турк“)

Бу ўринда изоҳталаб бир ҳолат шундан иборатки, шахс олмоши келишик кўшимчалари билан турланган пайтда эски ўзбек тили даврида ҳам худди қадимги ва эски туркий тил давридаги фонетик жараёнлар юз бериши давом этган. Масалаъ, ҳурмат ва кўплик маъносида қўлланувчи I, II шахс биз, сиз олмошларига қаратқич келишигининг қисқа -иң шакли кўшилиши давом этади: Бизиң— у сизиң ара болмади қан (Шн). I шахс бирлик ва кўплик олмошига ушбу келишик кўшимчасининг -им тарзда кўшилиб ишлатилиш ҳолати ҳам учрайди — бизим, мэним каби. I, II шахс бирлик олмоши жўналиш келишиги кўшимчасини олган пайтда худди III шахс олмошидаги товуш жараёнидек ҳодиса юз берган ва у: маңа, саңа, маңга // маңқа, санқа шаклида қўлланилган: Агар маңқа бақсаныз, эзиңизни алдурур-сиз. („Бобурнома“) Баъзан жўналиш келишигининг қадимий -гару//гэру шаклининг фонетик ўзгариши натижасида мэн+гэрў мэнэрў>маңару>маңар; сэн+гэрў>сэнэрў>саңару, саңар тарзида маңар, саңар, аңар шакллари ҳам истеъ-молда бўлган.

Кўрсатиш олмошларининг қўлланилишида ҳам эски ўзбек тили билан қадимги ва эски туркий тиллар ўртасида умумийлик кўзга ташланади. Бу давр тилида кўрсатиш олмошлари ул, бу, уш, шу, ушбу, ошул, оша, ошал, шул, ошу, эңә мәңә шаклларда ишлатилган. Бу олмошлар келиб чиқиш эътибори билан бир-бирига алоқадор бўлиб, бу ҳақда туркологлар турлича фикр билдирганлар. Жумладан, Н.К. Дмитриев шул олмошини шу ва ул олмошига боғласа¹, баъзилар шу олмошини ошбу га олиб бориб тақаса, Ф.Д. Ашнин ошул-ошол (ошол>шол>шу) шаклда кўрсатади². А.М. Щербак ҳам шул ни ошул сўзига бориб тақалишини қувватлайдики,³ бу фаразия ҳақиқатга анча яқин: шул эрур айбим, Муқимий, мардуми Фарғона мэн. (*Муқимий*) Бу кўрсатиш олмоши ҳозирги пайтдаги, яъни сўзлашиб турган пайтдаги воқеа-ҳодисани кўрсатиш учун қўлланган бўлса, ул кўрсатиш олмоши унинг аксини ифодалаган ва улар эски ўзбек тили даврида фаол ишлатилган: Бу бозаны ичмәк ҳайал қылдук. („*Бобурнома*“) Ул йыл Самарқандтын чықыб. („*Бобурнома*“) Эски ўзбек тили даврида бул олмоши ҳам истъмолда бўлган. Унинг шаклланишини айрим туркшунослар бу ва ул олмошининг қўшилишига олиб бориб тақайдилар⁴. Ваҳоланки, бу ва ул олмошлари бир-бирига қарама-қарши маъноларни ифодалайдилар. Бу ва бул олмошлари келишик қўшимчаларини олган пайтда, биринчидан, л сонор товуши н сонор товушига ўтади, иккинчидан, баъзан туркий тилларга хос б>м фонетик жараёни юз беради: му-нуң түбидин ақар. („*Бобурнома*“)

Маҳмуд Кошғарий томонидан шундай, худди, ҳозиргина, шу онда маъносини ифодалайди, деб изоҳланган уш сўзи эски ўзбек тили даврида ҳам кўрсатиш олмоши сифатида қўлланилган. Айни пайтда бу давр тилида уш ва бу кўрсатиш олмошининг бирикишидан

1 Дмитриев Н.К. Об указательных местоимениях в башкирском языке, —Тр. МИВ, 1947, N4, 73- бет.

2

Ашнин Ф.Д. Указательные частицы в тюркских языках, изв. АН ССРСР, ОЛЯ, 1958, XVII, N5, 428—429- бетлар.

3

Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. (Имя), 129- бет.

4

Қараңг: Дмитриев Н.К. Кўрсатилган асар.

ташқил топган ушбу олмоши ҳам қўлланиладиган бўлди ушбу чақда ҳам бир киши бир кишидин сорса. („*Шах тарок*“.) Эски ўзбек тилида ош//уш ва ул кўрсатиш олмошларининг бирикувидан ташқил топган ошул¹ кўрсатиш олмоши ҳам қўлланилган: Ошул қалъа ичиги кирмиш. (*Шн.*)

Ошул олмошининг (ош//уш+ул>ошу>ешә) қисқарган шаклининг истемол доираси эски ўзбек тили даврида топ бўлган дейиш мумкин: Ошандін қачқан бирла... („*Бобурнома*“)

Эски ўзбек тилининг маълум давригача, яъни XV асрдан олдинги ёдномаларида ўзлик олмоши маъносини ифода-лашда қўлланган кэиду (кэнту)² сўзи давр ўтиши билан истемолдан чиқди. Бу давр тилида ушбу маънони ифода-лашда асосан ўз олмоши иштирок этади: өз элини талаб. олқа қылурлар. („*Бобурнома*“)

Эски ўзбек тилида қадимги туркий ва эски туркий тил давридаги туб сўроқ олмошлари (ким, нэ//нэ, қай//қан) билан бирга, бу олмошларга турли қўшимчаларнинг қўшилиши асосида ясалган сўроқ олмошлари ҳам фаол қўлланган. Бу сўзларнинг этимологияси — келиб чиқиши ҳақида турлича фикрлар мавжуд. Чунончи, ким сўроқ олмошини Шотт В. мўғул ёдномаларидаги кимип (одам)³, В. Котвич ва Г.И. Рамстедт уни кикэ ва м қисмларга ажратиб кўрсатади⁴. Нэ сўроқ олмошини Г.И. Рамстедт ізга боғлайди ва қаратқич келишигининг таъсирида н (іэниң>нэниң)⁵ га ўтган деб таъкидлайди. Н.А. Баскаков

1

Суюнчиев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели, 31- бет; Дмитриев Н.К. Об указательных местоимениях в башкирском языке. 73- бет; Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси, 97- бет.

2

Қаранг: Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш. Кўрсатилган асар, 101- бет.

3

Schott N. Versuch über die tatarischen sprachen, Berlin. 1836, 71- бет.

4

Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология, 76–78- бетлар.

5

Рамстедт Г.И. Ўша асар, 76- бет.

нэ сўроқ олмошини отга боғлайди (нэмә>нэнә, мэмә(нар-са)¹).

Ким сўроқ олмоши тил тарихининг олдинги давридагидек эски ўзбек тилида ҳам шахсга нисбатан ишлатилган ва сўз ўзгартувчи қўшимчаларни қабул қила олган: Кимдин тилайин. (*Атойи*)

Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидур,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидир.
Яхши киши кўрмагай ёмонлиғ ҳаргиз,
Ҳар кимки ёмон бўлса, жазо топқусидур.

(*Бобур*)

Нэ//нә сўроқ олмоши ҳам эски ўзбек тилида воқеа-ҳодиса, ҳайвон, жониворларга нисбатан фаол ишлатилган: Билман, нэ жарима билан ҳиридин ихроқ қылды. („*Бобурнома*“). Бу хусусият айни пайтда эски ўзбек тилининг маълум даражада ҳозирги ўзбек тилидан ўзига хос жиҳатларини ҳам кўрсатади. Нэ//нә ўзак сўроқ олмоши асосида ясалган нимә нәчүн//нәвчун (нә учун) >нәучун>нәучун>нәчун, нә учун >нәучун>нәвчун, нәчук, нәлук, нәтэк, нәшә (нiшә), нәчә (не чағ) нәчағ>нәчә) олмошлари ҳам эски ўзбек тилининг маълум давридаги ёдгорликларда турли даражада қўлланилди. Қай ўзак сўроқ олмоши асосида ясалган қайу, қайсы, қайда//қанда//қайуда, қайдын//қайдан қандын//қандан, қайан сўроқ олмошлари ҳам бу давр тилида истеъмолда бўлган. Қач ўзак сўроқ олмоши воситасида эса қачан, қанча сўроқ олмоши ясалиб, бу олмошлар ҳам эски ўзбек тилида ишлатилган.

Эски ўзбек тилида биргалик олмошларининг қўлланилишида ҳам, бир томондан, эски туркий тил даври хусусияти сақланса, иккинчи томондан айрим ўзига хос жиҳатлар ҳам мавжуд. Биргалик маъносини ифодалашда бу давр тилида барча, бары, баъзи сўзлари кенг қўлланилиб, айрим ҳолатда ҳамма (ҳама), жумла шакллари ҳам истеъмолда бўлган. Қадимги туркий ва эски туркий тил учун характерли бўлган қамуғ олмошининг истеъмол доираси эски ўзбек тили даврида тамоман чегараланди.

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, II, Фонетика и морфология, I. М., 1952, 296- бет; Суяров И. Сўроқ олмошларининг этимологияси ҳақида. — Уч. зап. Кокандского ГПИ, серия филологическая, 1964, IV, 203—204- бетлар.

Ҳатто айтиш мумкинки, XV асрдан кейинги ёдномалар тилида у архаиклашди.

Тил далилларида тарих изининг мужассамлашувини ҳозирги ўзбек ва бошқа туркий тилларда олмошлар гуруҳида ҳам кўп учратиш мумкин. Чунончи, шахс олмошлари озарбайжон тилида мән, сән, о, биз, сиз; онлар лаҳжаларида мән бән, сан¹; олтой тилида мэн, сэн, ол, бис (-бистэр), олэр, омор²; бошқирд тилида мин, нин, ул, биб, ниб, улар; қирғиз тилида мэн, сэн, ал, биз (биздэр) сиз (силэр; сиздэр), алар; қозоқ тилида мэн, сэн, ол биз уйғур тилида ман, сан, у биз (-бизлар), силар, улар; туркман тилида бэн, сэн, о, биз, сиз, онлар шаклида қўлланадики, бу ҳолат туркий тилларнинг маълум бир даврида қўлланган шахс олмошларига тўғри келади. Худди шундай ҳолатни ҳозирги ўзбек адабий тили ва унинг шеваларида ҳам учратиш мумкин. Ҳозирги ўзбек адабий тилида шахс олмошлари мэн, сэн, у, биз, сиз, улар; шахс-сон қўшимчаси -ман, -сан, -миз, -сиз; ўзбек шеваларида мэн, мэн, сэн, сэн, у, о, ул//ол, вол, биз, бизлэр, бизлэ бизэр, бизэ, сиз, силэр, сизлэр, сизлэ, сизэр, силэ; шахс-сон қўшимчаси -ман, -мэн, -сан, -сэн шаклларида қўлланади. Айрим лаҳжаларда, яъни ўзида оҳангдошлик қонуниятини сақлаб қолган қипчоқ лаҳжасида худди тилимиз тарихидагидек шахс олмоши маъносида бирлик ва кўпликда ҳар бири иккитадан жами тўртта сўз қўлланади. Айни пайтда, бу лаҳжада сиз кўп кишига нисбатан эмас, балки бир кишига нисбатан ҳурмат маъносида қўлланилади. Бу ўринда яна таъкидланиши лозим бўлган бир ҳолат шундан иборатки, қипчоқ лаҳжасида тил тарихининг маълум давридагидек биз ва сэн олмошлари -лэр кўплик қўшимчасини олмайди. Сэн олмоши кўплик -лэр қўшимчасини олган пайтда эса, ўзақ тарихий -си шаклига қайтади. Шахс олмошларининг тарихий шаклга қайтиш ҳолатини, яъни тил далилларида тарих изининг мужассамлашувини, хусусан, бу олмошлар халқ тилида келишик қўшимчаларини олиб қўлланган пайтда янада очиқроқ кўриш мумкин. Масалан, шахс олмошлари бирликда жўналиш келишигида турланган

1

Дыренкова Н.П. Грамматика ойратского языка. М.-Л.: 1940, 91- бет.

2

Васкаков Н.А. Диалект хумандинцев (Кумандькижи). М., 1972, 51-бет.

..Йтда қозоқ тилида маған, саған, оған; қорақалпоқ тилида маған, сазан, оған; нўғой тилида маға, саға, оға; қипчоқ лаҳжасида маған // маған // саған//сэған, маған// уған шаклларини олади. Бу шаклнинг вужудга келиши ҳақида Ф.Г. Исҳоқов: „оған (унга) <онга: н ва метатеза йўли билан ўринларини алмаштирган“¹, — дегани фикрни билдиради. Ўзбек лаҳжашунослигида ҳам бу фикрга суянилган ҳолда, маған, саған, „...мен, сен олмошларининг охиридаги н ундешининг жўналиш келишиги шаклидан кейинга кўчирилиб...“ қўлланиши тўғриси пайдо бўлган², деган фикрлар айтилди. Ва мен+га, сен+га (- н+га -га+н метатезаси туфайли меған, сеған маған, саған юзага келди, деган фикр кенгайди.

Э.В. Севортян -ған қўшимчаси -га+н бўлиб, бундаги н ундеши мэ+н, сэ+н, о+н охиридаги н элементининг худди ўзи бўлса керак³ деб ёзади.

Умуман олганда, маған, саған, оған шаклларининг вужудга келишида метатеза ҳодисаси эмас, балки -ған (-га+н) қўшимчаси шахс олмошларининг тарихий шакли бўлган мэ, сэ, о ўзакларига (мэ... ма+га... ма+га+н) қўшилган⁴, айни пайтда шу кўринишда айрим туркий — қозоқ, қорақалпоқ, қирғиз тилларида ва ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида сақланиб қолган. Бу ўринда таъкидланиши керак бўлган бир фонетик ҳодиса шундан иборатки, қаттиқ га+н қўшимчасининг таъсирида оҳангдошлик қонуниятига биноан ўзакдаги (мэ, сэ) юмшоқ э увлиси (э>а) қаттиқ а (о) товушига айланган. Бинобарин, оҳангдошлик қонуниятига биноан фақат ўзак қўшимчагагина таъсир қилиб қолмасдан, айни пайтда қўшимча ҳам ўзакка акс таъсир қилади.

Ҳозирги ўзбек тилида мэи, сэи шахс олмошлари қаратқич ва тушум келишигида турланган пайтда ҳам бу

¹ Исҳоқов Ф.Г. Местоимение. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, II, Морфология, Изд-во АН СССР, М.—Л.: 1956, 223- бет.

² Мирсоатов Т.З. Ўзбек тилининг қирқ шеvasи. Ўзбек диалектологиясидан материаллар, I, Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1957, 244- бет.

³ Севортян Э.В. Категория падежа. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков... 50- бет.

⁴ Ишпаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари, 28- бет.

олмошлар тарихий (мэ, сэ) шаклига қайтади: мэниң<мэ+ниң; мэни<мэ+ни; сэниң<сэ+ниң; сэни<сэ+ни. Бу ҳолат ҳам мэн, сэн сўзининг охиридаги -н бу олмошларининг ўзагига тегишли бўлмасдан, қаратқич келишиги қолдиғи эканлигини тасдиқлайди. III шахс олмоши у (<ул) қаратқич келишигида турланган пайтда қуйидагича кўринишда бўлади: унинг < уннинг<ул+нинг. Ўзақ ун кўринишига ўтади ва жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишигидаги қўшимчани шу ҳолатда олади: ун+га, ун-да, ун+дан. Кўринадики, ҳозирги ўзбек адабий тилида у шахс олмоши келишигида турланганда, адабиётларда қайт этилаётганидек, битта „н“ товуши орттирилмайди, балки бу олмош тарихий шаклига (фақат ул эмас, уи тарзига) қайтади. Биз, сиз олмошларига қипчоқ лаҳжасида қаратқич келишигининг худди қадимги туркий тил давридагидек иң шакли (бизниң ўй, сизниң ўйниңиз каби) қўшилади.

Тарих изининг тил далилларида мужассамлашуви кўрсатиш олмошларида ҳам анчагина. Бинобарин, туркман тилида бу, о (л), ишбу, шу, ушбу, шо (л); қозоқ тилида бо (л), ол, осы; қорақалпоқ тилида бо(л), ол, осу—усу усы; нўғай тилида бў(л), ол; уйғур тилида бу, у (шев.валарида) ушбу, ошал, ошу, шу, шул¹, мана у, маву, ману, мана бу, мана шу, мошу²; қирғиз тилида бу (л), ал, ушу (л), ошо (л). Ўзбек тили ва унинг шеваларида бу, у (шев.валарида) бо (л), во (л)³, шу, ўша (л)⁴ (шев.) эшэ ушэ⁵, оша ошу⁶ тарзда ишлатилади: „Бу тап-тақир дашт“. (Ойбек) „Сен шу ерда андак тўхтаб тур“, — деб тайинлади“. (П.Турсун) Ўзбек тилининг қипчоқ

1 Садвакасов Г. Язык уйгуров Ферганской долины и проблема взаимодействия уйгурских и узбекских диалектов. АДД, Алма-Ата, 1972, 22- бет.

2 Назирки замон уйғур тили. II, Морфология ва синтаксис. Алмута, 1966, 138- бет.

3 Аҳмедов А. Джушский говор узбекского языка. АКД. Ашхабад, 1962, 18- бет

4 Комилова Х. Ўзбек тилида сон ва олмош (ҳозирги замон ўзбек тили курсидан материаллар). Топкент, 1953, 12- бет; Иброҳимов С. Айрим олмошларнинг эволюцияси масаласига доир. УТАМ, 1960, 5- сон, 60- бет.

5 Джураев Б. Шахрисябский говор узбекского языка, 18- бет.

6 Шарипов Х. Узбекские говоры Южной Киргизии, 17- бет.

лаҳжасида ул//ол, у/о кўрсатиш олошлари бир хил маънони англатганидек, шу, шул, шо, шол шакллари ҳам мазкур лаҳжада бир хил ҳолатда қўлланади. Ўзбек адабий тилида ва айрим шеваларда ўша (ёшә) кўрсатиш олоши қўлланилгани ҳолда бу шакл қипчоқ лаҳжасида учрамайди. Бу ҳолат айни пайтда ўзбек адабий тили ва баъзи шеваларда эски ўзбек тили анъанасининг давом этиши бўлса, қипчоқ лаҳжасида қадимги туркий ва эски туркий тил хусусиятининг узоқ сақланганлигини кўрсатади. Ҳозирги ўзбек тилида бу, шу, ўша олошлари мана, ана сўзлари билан бирикиб ҳам кўрсатиш маъносини англатади. Оғзаки нутқда, хусусан, қипчоқ лаҳжасида баъзан б>м фонетик жараёни юз бериб, бунда кўрсатиш олоши мында // мунда тарзда ҳам қўлланади. Бу ўринда яна бир изоҳталаб ҳолат шундан иборатки, ҳозирги ўзбек тилида бу, шу, у, ўша кўрсатиш олошлари жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишклари қўшимчасини олган пайтда бу олошлар тарихий бун, -шун, ун-, ўшан- шаклига қайтади ва қўшимча ана шу ўзакка қўшилади. Бу олошлардаги н товуши сингармонизм қонуниятига биноан ўзакдаги л ундошининг қаратқич келишигида турланиши асосида шакланган (тарихий шакли: бул, шул, ул, ўшал. Бул+ниң, >бун+ниң>бунниң> буниң).

Тарих изи ҳозирги ўзбек тилида ўзлик олошининг қўлланилишида ҳам сақланиб қолган. Бу маънода эски ўзбек тилида қўлланган өз (ўз) сўзи ишлатилади. Бу олошнинг ишлатилишида адабий тил билан унинг шевалари ўртасида тафовут йўқ. Ўз олоши эғалик қўшимчасини олган пайтда бирлик ва кўпликда ҳам шахс (кишилик) олошларининг маъноси англашилиб турадики, бу ҳолат ҳам ўша қўшимчанинг тарихий шахс олошларининг фонетик ўзгарган шакли эканлигини кўрсатади. Қиёсланг:

Бирликда

1. (Мэн) ўзим
2. (Сэн) ўзинг
3. (У) ўзи

Кўпликда

1. (Биз) ўзимиз
2. (Сиз) ўзингиз
3. (Улар) ўзлари

Бу ўринда таъкидланиши лозим бўлган бир ҳодиса шундан иборатки, қадимги туркий тилда ўзлик олоши маъносида қўлланган „кэнди“ сўзи ҳозир гагауз ва турк-

ман тилларида сақланиб қолган: гагауз тилида: кэнди өз мактапундан. Туркман тилида: кэнди китабы¹.

Тил далилларида тарих изи сўроқ олмошларининг қўлланилишида ҳам ҳозирги туркий тилларда анчагина сақланиб қолган. Чунончи, ҳозирги қозоқ тилида ким, нэ, нэмэнэ, қай; қарачай-балқар тилида: ким, нэ, қа си; қирғиз тилида ким, нэ, қандај, нэмэнэ; туркман тилида ким, нэ, нэмэ, хајвы шаклида қўлланилади. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам туркий тиллар тарихида қўлланган ўзак сўроқ олмошларига турли қўшимчанинг қўшилиши асосида шаклланган сўроқ олмошлари ишлатилади: ким?, нима?, қандай?, қанақа?, қайси?, қанча?, неча?, нечта?, ким беради?, Нима деди?, Қанча талаба? Шериятда на, нэ, нечун тарихий шакллари ҳам фаол ишлатилади:

Яшаб келмоқдаман ўзимга кўра,
Ўтган-кетган сирдан кўнглим эрур тўқ.
Лекин недир менга етишмас сира,
Балки етишмайди у эски қудуқ.

(А. Орипов)

Нечун боқишларингиз мунгли ва сузгин,
Шумикин ишқ достони — жарангдор севги?
Нечун бир нафасдаёқ ёноқлар сўлгин,
Шумикин дил тугёни — беқарор севги?

(Миртемир)

Ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида сўроқ олмошининг қай-тайин (қайтайин бармаса?), қандай чақайкин //қандачақайкин//қандачақа шакллари ҳам қўлланади. Шунингдек, адабий тилдаги ким, неча сўроқ олмошлари ўрнида бу гуруҳ лаҳжаларда кум, нэчи шакллари ишлатилади.

Тил далилларида тарих изини ҳозирги туркий тилларда биргалик олмошларида (бари, барча, барлиқ) ҳам учратиш мумкин. Винобарин, ҳозирги қозоқ тилида бары, барша, барлиқ, бутун; бўтўн; туркман тилида бары, бўтин, тўқөл, нэмэ, эпли, јимлэ, татар тилида бары, барча, барлиқ, ботин, қирғиз тилида бары, бардық, буткул, бу-

1

Қаранг: Боржаков А. Туркмен дилинде гайдым галышмалары. — Изд. АН. Туркменской ССР, серия общественных наук, 1962, N 2, 70- бет.

тун; озарбайжон тилида вар, вары, җаму, җамы, җаму, бутун; уйғур тилида бәри, барчә, пүтүн, пүткүл шаклларида ишлатилади. Ҳозирги ўзбек тилида бари, (бар+и), барча (бар+ча), бутун (бут+ун), җамма шакллари ишлатилса, кипчоқ лаҳжасида юқоридаги шакллар билан бир қаторда пүтүн, жәми (жәми баллар кәлди), барлығы (шўйәрдагиләрдиң, барлығы барады) кўринишлари ҳам қўлланилади. Сўзлар қиёсида ҳам шу нарса аниқ бўлмоқдаки, ҳозирги туркий тилларда қўлланадиган биргалик олмошлари бир-биридан фарқланадиган бўлса, бу асосан фонетик тафовут ҳисобига бўлмоқда. Ҳатто ҳозирги озарбайжон тилидаги җаму җамы-җаму биргалик олмошларини туркий тиллар тарихидаги қамуғ олмошининг фонетик жиҳатдан ўзгарган кўриниши деб қарашга тўғри келади ва бу фонетик жараён ҳозирги ўзбек тилидаги җамма биргалик олмошига ҳам тегишли кўринади. Ўзбек тили шеваларида қўлланиладиган биргалик олмошларининг аксариятини бошқа туркий тиллардаги олмошлар билан қиёслаганда, бу каби фонетик жараёнларнинг амал қилганлигига яна бир ишонч ҳосил қилишга тўғри келади.

Тил далилларида тарих изининг мужассамлашуви олмошларнинг бошқа турларида ҳам мавжудки, бу тил категорияларининг барқарор ҳодисалиги сабабидир.

Феъл гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар

Феъл гуруҳидаги сўзлар туркий тиллар тарихининг энг қадимги, яъни қадимги туркий тил давридан бошлабоқ алоҳида тизим бўлиб шаклланиб улгурган эди. Бу давр тилидаги феълларнинг асоси эса, табиийки, иккинчи шахс бирликнинг буйруқ шакли бўлиб ҳисобланади: көр, бид, әсиг, әлт, бол каби. Феълнинг бўлишсиз шакли эса бу давр тилида ҳам ўзакка -ма/мә қўшимчасини қўшиш асосида ясалган: удымадым (ухламадим), кәлмәди. Қадимги туркий тил давридаги феъллар ҳам аввало содда ва муркабга бўлинади. Содда феъллар бир бўғинли ва аксарият икки бўғинли бўлган: ач, уқ, бар, бол, көр, сур, тут, қорқ; бити, йара, тыңла, алқын (камайтириш) ағыт (бўшатиш).

Феълларнинг ясалишида бу давр тилида ҳам морфологик усул маҳсулдор бўлиб, хусусан, исмдан феълнинг ясалиши фаол; -а -а/-ә; ат + а > ата, йаш + а > йаша,

бош+а>боша. -ла/-лэ¹ аң+ла>аңла, йай-ла> (ёзла-ёзни ўтказ) тыңла топ+ла>топла, сөз+ла>сөзлө. Бу давр тилида сүз ясовчи -ла/лэ нисбат ясовчи -и кўшилишидан шакланган -лан / -лән кўшимчаси ҳам феъл ясагда иштирок этгән:- ат+лан>атлан. қ/-к, ик/-ық кўшимчаси ҳам феъл ясаган йолуқ, ичик, -сирә / -сыра: қаған+сыра, қағансыра уругсыра. П.М. Мелиоранский -сирә/сыра кўшимчасини туркий тиллардаги р ~ з товушларининг баъзан тенглигини эътиборга олиб бўлишсиз феълдаги -сиз /сыз шаклининг эквиваленти деб қарайди².

Буйруқ-истак майли қадимги туркий тилда ўзак шаклида (ай, бил, көр, бол, қал каби) ва ўзакка айрим кўшимчаларни кўшиш йўли билан ҳосил қилинган. Чунончи, II шахс ҳурмат маъноси ва кўплиги учун феъл ўзагига -иң/-ың, - уң/-уң -и кўшимчаси кўшилган (-иң из, иңыз шакли жуда кам) бар+иң>барың, бил-иң>билиң, сақын+ың>сақының, эртигиз.

Бу давр тилида -ғыл, -гил кўшимчаси асосида ҳам шу майл ҳосил қилинган: бил+гил>билгил, әсид+гил>әсидгил, ур+ғыл>урғыл.

Қадимги туркий тилда I шахс буйруқ-истак майлининг бирлиги учун -айын/-әйин, -йын/-йин; кўплиги учун -алым/-әлим, -лым/- лим кўшимчалари қўлланилган:

айайайин>айайин (айтайин), йаз+ма+йын>йазмайын (гуноҳга ботмайин), адыр+ыл+ма+йын > адыр+ылмайын (ажралмаймиз), сул+а+лим>сулалим (биз урушамиз), қаб+ың+алым>қабышәлым (биз бирлашамиз). Гарчи кам даражада бўлса-да, бу давр тилида ҳам -ғай/гәй шакли учрайди: бол+ғай>болгәй.

Буйруқ-истак майлининг бўлишсиз шакли -ма/мә кўшимчаси асосида ҳосил қилинган: бол+ма+зун>болмазун (бўлмасин), йит+ме+зун>йитмәзун (йўқ бўлмасун).

1

Изоҳ: -ла/лэ кўшимчасининг туркий тилларда феъл ясаши ҳақида жуда кўп ишларда қайд этилган: Дыренкова Н.П. Грамматика ойратского языка. М., -Л.: 1940, 122- бет; Харитонов Л.Н. Типы глагольной основы в якутском языке. М., 1954, 92- бет; Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956, 258- бет; 129- бет; Насылов В.М. Грамматика уйгурского языка. М., 1940, 78- бет; Мирзаев Х. Историческая грамматика азербайджанского языка. Баку, 1962, 209-бет. Ғуломов А.Р. Феъл. Ҳозирги замон ўзбек тили курси бўйича материаллар. Топкент, Ўз ФА нашриёти, 1954; Ҳожиев А. Феъл. Топкент, Фан, 1973 ва б.

2

Мелиоранский П.М. Ўша жойда.

Буйруқ-истак майли III шахс бирлиги ва кўплиги учун -зун/-зўн (баъзан-чун) кўшимчаси кўшилган:

бар+зун>барзун (борсин) бол+чун болчун(бўлсин).

Туркологлар -зун/ -зўн кўшимчасининг этимологияси-ни турлича шарҳлайдилар. Айримлар уни III шахс эгалик кўшимчасига боғласа¹, баъзилар қадимги истак майли билан алоқадор² деб қарайдилар.

Шарт майли феъл ўзагига -сар/-сэр кўшимчасини кўшиш йўли билан ҳосил қилинган:

бар+сар>барсар (борса агар), эр+сэр>эрсэр (агар юрса). Бу ўринда изоқталаб бир ҳолат шундан иборатки, феъл майлининг бу тури шахс-сон кўшимчасини олиб туслан-майди. Бундай пайтда шахс олмошлари тўлиқ кўшилган: мэн барсар мэн, сэн барсар сэн, ол барсар ол; биз барсар биз, сиз барсар сиз каби.

- кул тэгин йоқ эрсэр, қоп өлтэчи эртигиз — Агар Кул-Тэгин бўлмаганда, ҳаммангиз ўлар эдингиз („Кул-Тэгин“ битигтоши, 50).

Замон шакллари қадимги туркий тилда турли кўшимчалар ёрдамида ҳосил қилинган.

Ўтган замон маъноси феъл ўзагига -ди -ды, ты/-ти кўшимчасини кўшиш асосида англашилган. Қадимги туркий тил ёдгорликларида, хусусан, „Култегин“ ва „Тўнқоқуқ“ ёдномаларида л, р, н ундошлари билан битган феъл ўзагига кўшимчанинг жарангсиз -ти/ты шакли кўшилган: қалты, болты, келтэ, олурты, олўрти; сақинты, йўкўнти каби.

Уили ва бонқа ундош товум билан тугаган феълларга ўзакининг хусусиятига қараб -ди/ды кўшилган: басды, йайды, тәнди, қачды, сўнўшди; битиди, тәди, қалмады каби. Аммо Ўрхун-Энасой ёзма ёдгорликларида л, р, н ундошлари билан тугаган феъл ўзагига кўшимчанинг жарангсиз ва жарангли шаклининг аралаш ҳолда кўшилиши

1

Коновов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка, 219- бет; Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка, М.-Л.: 1948, 164- бет.

2

Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957, 83- бет; Юлдашев А.А. Система словообразования и спряжения глагола в башкирском языке, М., 1958, 157- бет.

ҳолати учрайди¹: адырылды// адырыл+ты, өлди//өлти болты//болды.

Қадимги туркий тилда -ди /ды-ти/ ты шакли ўтган замон феъли шахс-сон қўшимчасини ҳам олиб тусланган кор+тўм, адырылтым// адырылдим; созләшдими; өлүр тимиз; бардыг//бардың, олтиң; бардыңыз, кәлуртиңиз ләр; кәртиләр, тәгдиләр каби.

Ўтган замон маъноси бу давр тилида -мыш/-миш, -мыс/мис қўшимчаси билан ясалган феъллар ёрдамида ҳам кенг ифодаланган: балық дакы тағық+мыс, тақдакы инмис — шаҳардагилар тоққа чиқибдилар, тоғдагилар шаҳарга тушибдилар.

Қадимги туркий тилда ўтган замон маъносини аналитик учун феълнинг аналитик шакли ҳам фаол ишлатилган².

Ҳозирги - келаси замон феъли қадимги туркий тилда -р, -ыр, -ир, -ўр, -ур, -йўр; йур; -ғалыр, -гәлир қўшимчалари асосида ҳосил қилинган:

бар+ур, кәлүр; йор+ы+йур.

Сифатдош шакллари қадимги туркий тилда турли қўшимчалар ёрдамида ҳосил қилинган:

1. -миш -мыш, мису-мыс қўшимчаси фаол ишлатилган бўлиб, с ва ш шакллари шу товушлардаги фонетик жараён билан алоқадор: басмыш, қалмыш, тутмус. Бу сифатдош кесим ва сифатловчи вазифасида кела олган:

Тәңридә болмыш турк Билгә қаған (тангридан бўлган турк Билга хоқон).

— киши оғлы кылын+мыш (инсон боласи яратилган).

2. -Дуқ/ -дүк, -туқ/-түк қўшимчаси билан ясалган сифатдош ҳам бу давр тилида кенг истемолда бўлган бардуқ йөрдә (борган ерда), болтуқда (бўлганда), қишладуқда (қишлаганда).

3. -р, -ир, -ыр, -ур, -ўр, -ар, -әр шакли қадимги туркий тилда ҳозирги-келаси замон сифатдошини ҳосил қилган: сақынур, кирўр, аңар каби. Бу қўшимча

1

Мавов С.Е. „Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии“. М. -Л.: Изд-во АН СССР, 1959, 75, 76, 80- бетлар.

2

Шукуров Ш. Феъл тарихидан. Қадимги туркий ёдгорликлар тилида майл ва замон формалари. „Фан“ нашриёти, Тошкент, 1970, 66—72- бетлар.

Бўлишсиз феъл негизига қўшилганда р>з фонетик жараёни юз беради. Кэлэр кэлмэз, кэрэр-көрмэз каби. Бу фонетик жараён ҳозир турк тилида сақланиб қолган¹.

4. -ғу, -гў қўшимчаси ҳам ҳозирги-келаси замон сифатдошини шакллантирган: барғу (бориладиган), киргў (кириладиган).

5. -ғучи, -гўчи, -қучи, -кучи қўшимчаси ҳаракат номи ясовчи ва от ясовчи қўшимчанинг бирикишидан ташкил топганлиги сабабли унда отлик хусусияти устунроқ: айғучи (маслаҳатчи), кўлгўчи (кулувчи).

Равишдош шакллари қадимги туркий тилда қуйидагича таркиб топган: -п, -ип, /-ып, -уп/ - ўп қўшимчаси асосида: алып (олиб), қылып (қилиб), олур+уп (ўлтириб), тирилип (тирилиб), суңўшўп (урушиб).

Бу давр тилида -п ҳамда -ан, -ән қўшимчаларининг бирикувидан² ташкил топган -пан, -пән шакли асосида шаклланган равишдошлар ҳам қўлланилган: йорипан (юрибон), сўлэпән (урушибон), кэлипән (келибон).

тутупан (тутибон). Бу қўшимчани Ф.Е. Корш -ба (бэ+н) тарзда шаклланган деган фаразияни билдиради³.

уча (уча), тута (тута) кэчэ (кеча); олў (ўла), башлайу (бошлайу); алы (ола), қоды (қўя), ғалы-гэли, -қалы-кэли уқғалы (уққани), алғалы (олгани), ўзгэли (узгани), топлагалы (тўплагани), олурғалы (ўлтиргани).

Қадимги туркий тил даврида равишдошнинг бўлишсиз шакли феъл ўзагига -мадын (-мэдин, -матын/ -мэтин) қўшимчаларини қўшиш асосида ясашиб, нутқда фаол ишлатилган⁴.

Эски туркий тил даврида ҳам феълларда қадимги туркий тил давридаги хусусият сақланиб қолди. Чунончи,

Баскяков Н.А. Причастие на, -ды, -ты в тюркских языках. Труды Московского института востоковедения, вып. 6, 1951, 205—217- бетлар; Кононов А.Н. Происхождение прошедшего категорического времени в тюркских языках. Тюркологический сб. т. 1, м. -Л.: 112—117- бетлар; Рамstedт Г.И. Введение в алтайское языкознание, М., 1957.

2

Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности, 43- бет.

3

Корш Ф.Е. О тюркских элементах. „Известия отделения русского языка“. Т. XI, кн. I. СПб, 1906, 207- бет.

4

Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси, 128- бет.

бу давр тилида ҳам буйруқ феълининг иккинчи шахд бирлигига турли қўшимчаларни қўшиш асосида феълдан майл, замон, шунингдек, улардаги лексик ва грамматик хусусиятлар ҳосил қилинганки, бу ҳақда Маҳмуд Кошғарий шундай ёзади: „Бу тилда феъл ясашда асос буйруқдур. Буйруқдаги ҳамма ҳарфлар ўзакни ташкил этади, турли мақсадлар учун қўлланувчи қўшимчалар ўша ўзакка қўшилади. Ҳар хил мазмунларни ифодалаш учун феълга орттириладиган ясовчилар фақат буйруққа қўшиб ясалади“¹.

Буйруқ-истак майлининг қадимги туркий тилдаги айын/ -эйн, -йын -йин I шахс бирлик шакли эски туркий тил даврида ҳам шу шаклда давом этиш билан бирга „Қутадғу билиг“ да баъзан унинг -айы/ -эйи шакли ҳам қўлланилган: кэрэйн (*Девон*), тутайын, билэйн, болайы, барайы („Қутадғу билиг“).

I шахс кўплик шакли -алым/ -элым, -лым/-лим қўшимчасини қўшиш асосида ясалган:

Таң ата ат йорталым,
Будрәж қанын иритәлим.²

(*Девон*)

Йўригил кәрәлим мэнгә ай сөзүн. („Қутадғу билиг“)
Айрим пайтда бу шаклнинг қисқа -лы/ли, -элы/али, элиң кўринишлари ҳам гарчи кам даражада бўлса-да, эски туркий тил даври ёдгорликларининг баъзиларида учрайди: баралы, кәрәли, кирәлиң. („Қутадғу билиг“)

Буйруқ-истак майлининг II шахс бирлик шакли феъл ўзагидан ташқари унга -ғыл, -гил, -қыл, -кил қўшимчасини қўшиш йўли билан ҳосил қилинган: уқ+қыл, эшит+гил, йорығыл, кэл+гил, тут+ғыл. („Қутадғу билиг“).

Маҳмуд Кошғарий бу ҳақда шундай ёзади: „Бу бобнинг буйруғи... бар, кэл буйруқ феъллари кабидир. Кўпчилик турклар буйруқ феълининг тингловчи шаклида қ келса ва ёки умуман қаттиқ талаффузли сўзларда ҳамда буйруқ охирида -ғ келганда -ғыл, -қыл, юмшоқ сўзларда ва ўзагида к ҳарфи бўлган сўзларда -гил (-кил) орттириб

1

Маҳмуд Кошғарий. "Девону луғотит турк", II, 153- бет.

2

Маҳмуд Кошғарий. "Девону луғотит турк", II, 1961, 49—50- бетлар.

қўллайдилар: барғыл, турғыл каби. Бу сўзлар қалин бўлганлиги учун -ғыл қўшилгандир. Охири -ғ билан тугаган феълларнинг буйруқ шаклларида -қил қўшилади: -тағқа илқыл — тоғқа чиққин, сут сағқил — сут соққин каби ўликда -к ҳарфи бўлган сўзларда -гил қўшилади: әвгә киргил — уйга киргин... Буйруқ охирига -ғыл, -қыл, -гил (кил) қўшиш тингловчи бирликда бўлгандагина мумкин. Тингловчи иккита ёки ортиқ бўлса, бу қўшимчаларни қўшиб бўлмайди¹. П.М. Мелиоранский ҳам -гил, -гыл қўшимчасининг буйруқни кучайтирувчи шакл эканлигини қайд этади².

Маҳмуд Кошғарийнинг изоҳлашига қараганда эски туркий тилда буйруқ феълининг бўлишли ва бўлишсиз шаклига -чи/ -чы, -чў -чу, - шў / шу қўшимчалари маънони янада кучайтириш учун қўшилган: кэл+чў — албатта кел, келсанг-чи! - борма-чу — зинҳор борма; барғыл-шу, албатта бор, борсанг-чи! кэл-чў — албатта кел, келсанг-чи! (Длт.)

Буйруқ-истак майлининг II шахс кўплиги эски туркий тил даврида -иң-ин (-иң), -иңләр, ыңлар (-иңлар), -иңиз, ңыз, -иңиз, ыңыз қўшимчалари билан ҳосил қилиниб, турли қабилаларнинг тилида уларнинг турли шакллари ишлатилган. Жумладан, ўғузлар ва қипчоқлар -иң/ың (-иң) қўшимчасини кўплик учун қўлласа, бошқа турклар уни бирликнинг ҳурмати учун қўллаган. Кўплик учун эса унга яна -ләр, -лар кўплик қўшимчасини қўшиб -иңләр, -ыңлар, -иңләр, -иңлар тарзда ишлатганлар. Бошқа турклар -иң/ың, (-иң) қўшимчасини ҳурмат маъносида ишлатган бўлса, қипчоқлар ва ўғузлар унга -з қўшимчасини орттириб, -иңиз, -ыңыз (-иңиз) қўшимчасини ҳурмат маъносида ишлатганликларини Маҳмуд Кошғарий алоҳида таъкидлаган:

... Иккиталик ва кўплик фарқсиз, бир хилдир... Бирлик учун бар, иккиталик учун барыңлар иккагу (икковингиз боринг), кўплик учун барыңлар қамуғ дейдилар. Тингловчи ёши катта, ҳурматли бўлса (ёлғиз бўлса ҳам), ҳурмат юзасидан кўплик шакли қўлланади: барың дейилади. Аслида бунинг маъноси барыңлар демакдир.

1

Маҳмуд Кошғарий . „Девону луготит турк“, II, 1961, 49—50- бет.

2

Мелиоранский П.М. Араб. филолог. о турецком языке, 39- бет.

Ўғуз ва қипчоқлар бирликда бар, кўпликда барин дейдилар. Улар кўплик қўшимчаси -лар/ләрни тушириб қолдирадилар. - лар/ -ләр ўрнига тингловчи бирлигида -ңыз/иңыз (-ыңыз/иңыз) қўллайдилар, улар тилида бир кишига нисбатан ҳам кўплик устига кўплик қўлланади. Шу парчада ҳам келган:

Авлаб мэни қоймаңыз,
Айық айыб қаймаңыз,
Ақар кўзўм уш тәңиз,
Тәгрә йўрә қуш учар.

(Севгилисига айтади): „Мени овлаб, ўзингизга асир қилганингиздан кейин, хўрлаб ташлаб қўймангиз, ваъдага вафо қилингиз, денгиз сувлари каби кўз ёшларим дарё бўлиб оқаётир. Кўз ёшларим атрофида қушлар учиб юрибди“¹.

„Буйруқнинг кўплиги — ўғуз ва қипчоқларда буйруқнинг бирлик шакли охирига ғуннали -ң ортириб ясалади. Чунончи: эт тоғраң — гўшт тўғранлар ёки эвгә оғраң — уйга боринлар, дегандаги каби. Бу тўғри қоидалар. Лекин турклар ҳурматлиларга ёки ёши катта ёшлиларга сўзлаганларида, бирлик буйруқ шаклининг охирига ғуннали -ң ортириб қўллайдилар. Бу ғуннали -ң уларда ҳурмат белгиси сифатида ўрин олган. Кўпликда улар тоғраңлар, оғраңлар тарзида қўллайдилар. Шунинг учун икки мустақил кўплик белгисини бирга қўшиб қўллаш хато ҳисобланмай, тўғри деб тушунилади. Ўғузлар билан қипчоқлар биринчи усулни қўллайдилар. Қоида шудир“².

Буйруқ-истак майлининг III шахс шакли эски туркий тил даврида -сун/ -сўн -су/ сў, -суны қўшимчалари ёрдамида ҳосил қилинган.

Сэн көрсў, билсў, эшитсў сөзўн. („Қутадеу билиг“)
Сэн өгрән, сэнгә бу йазылсу тўгўн. („Қутадеу билиг“)
Ачун қалмасуну сәниңсиз қуруқ. („Қутадеу билиг“)
С. Е. Малов бу ҳолатни буйруқ феълининг тўлиқ ва

¹ Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, II, 50-51- бетлар.

² Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, III, 327-328- бетлар.

қисқа шакли деб изоқлайди¹. Маҳмуд Кошғарий бу қўшимчани асосан -сун / -сўн тарзда изоқлайди:

„Буйруқ феълининг учинчи шахс бирлиги иккинчи шахс буйруқ шаклига ҳамма қабилаларда бир хил -сун/-сўн қўшиш билан ясалади: барсун, кэлсўн каби“². „Бу бўлимнинг ўзга буйруғи тоғрасун — тўғрасин, оғрасун — йўл олсин дир. Бу бўлимнинг бўлишсиз шакли буйруқ охирига м ва а/ә (алиф) орттириб ясалади: оғрамасун — йўл олмасин, тоғрамасун — тўғрамасин, демақдир“³.

Шарт майли эски туркий тил даврияга келиб, хусусан, „Қутадғу билиг“ ва „Девону луғотит турк“ да -са/-сә шаклида қўлланиладиган бўлди. Бу ҳолатни Маҳмуд Кошғарий ҳам алоҳида таъкидлаган⁴. Шахс-сон қўшимчасининг қисқа -м, ң; -қ/к, ңыз/-ңыз (-ңызлар, -ңызлар) шакллариининг қўшилиши ҳам табиий шу даврга тўғри келади. Чунки мазкур ёдномаларда шахс-сон қўшимчасининг қисқа шакли билан бирга ҳам тўлиқ шаклининг -барса+мэн, барса+сэн тарзда қўшилиш ҳолати ҳам учрайди. Ваҳоланки, қадимги туркий тил даврида -сар/-сәр шаклга шахс-сон қўшимчасининг тўлиқ -мэн, -сэн, -биз, -сиз, -ул кўриниши қўшилган. Бошқача қилиб айтганда, бу жараён бар+сар+бин (мин мэн) барсар+мэн>барса+мэн>барсам; бар+сар+син бар+сар+сэн> >барсэң барса+ң>барсаң тарзда кечганлиги аниқ.

Шарт феълининг (шахс кўplik шаклда -миз ўрнида (барса+ миз, барса+ң) қўшилиши Марказий Осиё туркий тилларида XI асрдан кейин юз берган II шахс шаклида -сиз ўрнида -ңыз (лар) /-ңыз (лар) барса+сиз барса+ңызлар) қўшилиши ҳам шу хилда бўлса керак⁵.

Феъл замонлари ҳам эски туркий тил даврида асосан қадимги туркий тил давридагидек давом этди. Маҳмуд Кошғарий феъл замонларини иккига: мөзий — ўтган за-

1

Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности, 301- бет.

2

Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, II, 67-68- бетлар.

3

Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, III, 326-327 бетлар, лар.

4

Шукуров Ш. Феъл тарихидан. Қадимги туркий ёдгорликлари тилида майл ва замон шакллари. „Фан“ нашриёти, Тошкент, 1970, 32-33 бетлар.

5

Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, II, 12- бет.

мон ва музори — келаси замонга ажратади. Балки олим ҳозирги замонни келаси замон билан бирлаштиргандир.

Ўтган замон феъли эски туркий тил даврида -ди /ды, -ит, -ти /ты қўшимчалари билан шаклланиб, уларга ўзакка қўшилиши нуқтаи назардан эътибор берилса, қадимги туркий тил даврига нисбатан ҳозирги туркий тилларга анча яқинлаша бошлаганлигининг гувоҳи бўламыз. Чунончи, қадимги туркий тил даврида л, н, р ундошлари билан битган ўзакка бу қўшимчанинг жарангсиз шакли ҳам қўшила олгани ҳолда, эски туркий тил даврида бу товушлардан сўнг қўшимчанинг жарангли шакли қўшиладиган бўлди. Бошқача қилиб айтганда, эски туркий тил даврида қадимги туркий тил давридан фарқли ўлароқ, жарангсиз товуш билан битган ўзакка бу қўшимчанинг жарангсиз (-ти/-ты) шакли ва жарангли ундош билан битган ўзакка жарангли (-ди/-ды) шакли қўшилган. Бундан зундоши билан битган ўзак мустасно. Бундай пайтда жарангсиз шакл (-ти / -ты) қўшилган. Масалан: там+ди, сын+ды, туғ+ды, алда+ды, тэг+ди, еғ+ди, ағ+ру+ды каби эски туркий тил давридаги бу ҳолатга Маҳмуд Кошғарий алоҳида эътибор бериб, уни шундай изоҳлайди: „Нутқни ёқимли қилиш учун охири қаттиқ ҳарфлар билан тугаган ўзаклардан ясалган ўтган замон феъли қўшимчасидаги -д ни -т га алмаштириш тўғрироқдир. п, ч, қ, к ҳарфлари қаттиқ ҳарфлардир. Булардан бошқа ҳарфларда ўтган замон феъли қўшимчасини -д билан ёзиш ҳам муносибдир“¹. Олим давом этиб яна ёзади: „Шуни билиш зарурки, феълнинг ўтган замон шакли ҳамма феълларда (феълларнинг ўзак ва негиз шаклларига) -ди /-ды қўшилиб ясалади, ҳеч ерда ўзгармайди. Ўтган замон феълини ясовчи -д, -п, -т, -ч, -к каби тўртта қаттиқ ҳарфлар билан қўшилганда -т га алмашади. Чунончи, тэпти — тепди, тутты — олди, қачты—қочди, чөкти—чўкди каби ўзидан сўнгги -д ни т га айлантиришда -қ ҳам -к га ўхшайди. Чунончи, ол маңа бақты каби. Бу -д ни -т га айлантириш, у ҳарфларнинг махражлари қаттиқ бўлгани учундир. Буларнинг асли -д дир. Юқоридаги ҳарфларга қўшилганда -т равишда талаффуз қилиш яхшироқдир. Ҳар қандай феъл бобларида ва феъл тур-

¹ Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, II, 12- бет.

ларида ҳам асос шудир¹. Ўтган замон феълининг бу турига шахс-сон қўшимчалари эски туркий тил даврида қуйидаги шаклларда қўшилган: I шахс бирлик -м, -им, -ым, -ўм, -ум: эшитгим, уқтум („Қутадагу биллик“) уқтурдум, эмуладим (Девон); I шахс кўплик -миз, мыз ақтымыз, тўгдимиз (Девон). II шахс бирлиги -ң; уқтуң, көрдўң, („Қутадагу биллиг“), бардың, кэлдиң (Девон). II шахс кўплиги -ңыз; -ңыз. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарий ёзади: “Ўтган замон феълининг қўшимчаси -ды/ди сўзловчи, тингловчи, ўзга шаклларда ҳар вақт шу равишда -и/-иликдир. бардым да -м ҳарфи иш-ҳаракат сўзловчи томонидан бажарилганини билдирувчи белгидир. бардыңдаги -ң тингловчини, бардыдаги -и/ы ўзгани билдирувчи белги (қўшимча)дир.

Турклар ҳурматли кишиларга нисбатан, гарчи у киши ёлғиз бўлса ҳам бардыңыз дейдилар. Ҳолбуки, -ңыз /-ңыз аслида кўпликни билдирувчи қўшимчадир. Ўғузлар фақат кўпликда қўллайдилар: бардыңыз —ҳаммангиз бордингиз, демакдир.

Бу ерда ўғузлар талаффузи қоидага мувофиқ бўлса ҳам, туркларникида фасоҳат, катта-кичикни фарқ қилиш каби гўзаллик бордир. -ди/ -ды ҳамма ерда кўрсатганимиздек, -и/-ы лик бўлади. Бу қоида ҳар бир феълда ва ҳар бир бўлимда ва ҳамма туркларда умумийдир.²

Маъно жиҳатидан -ди/ -ды, -ти/ -ты шакли феълга яқин бўлган -дуқ/-дўк, -туқ/- тўк қўшимчаси билан ясалган ўтган замон феъли ҳам эски туркий тил даврида ҳали истемолда эди. Унинг қайси шаклининг қўлланилиши -ди/ -ды, -ти/ -ты қўшимчаси қонуниятига мос келади. Бу ерда таъкидланиши лозим бўлган бир ҳолат шундан иборатки, Маҳмуд Кошғарийнинг изоҳича -дуқ/ -дўк, -туқ/ тўк айрим гуруҳ тилларда бирлик учун ҳам, кўплик учун ҳам бир хилда қўшилган³.

Қадимги туркий тилда кенг истемолда бўлган ўтган замон феълини ясовчи -миш/ -мыш шакли эски туркий тил даврида ҳам фаол эди: ол қадашын кени сөзләмин („Қутадагу биллиг“) — у қариндошинг тўғри санғрибди.

1 Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, II, 41—42- бетлар.

2 Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, II, 52—53- бетлар.

3 Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, II, 64—66- бетлар.

Озақи билгә анча аймыш (Девон) — ўтган донолар бундай деган. Маҳмуд Кошғарий бу шаклнинг қўлланилиши ва маъноси ҳақида махсус изоҳ бериб, бу ҳақда шундай ёзади: „-мыш / -миш ўтган замон гумон феълини ясайди, эвгә бармыш — уйга борган эмиш (менинг эшитишимча) ол маңа кәлмиш — у менга келган эмиш (менинг эшитишимча) каби... барды, кәлди феъллари билан бармыш, кәлмиш феъллари ўртасидаги фарқ: бирида -ды/-ди қўшимчаси ўтган замонда бўлган ишни сўзловчи ўз кўзи билан кўрганидан, аниқлигидан хабар беради. Барды деган сўзнинг маъноси: борганини ўзим кўрдим, боргани аниқ демакдир. -мыш / -миш қўшимчаси ҳам иш-ҳаракатнинг ўтган замонда бўлганини билдиради. Лекин бунда сўзловчининг ўзи кўрмагани, аниқ эмаслиги маъноси бор. ол бармыш — у борган эмиш, лекин унинг борганини мен ўзим кўрмадим. ол кәлмиш — у келган эмиш, лекин унинг келганини мен ўзим кўрмадим демакдир¹.

Ҳозирги-келаси замон эски туркий тилда -р (-әр/ -ар, -ир/-ыр, -ўр/-ур), -йўр/-йур, -ғалыр/-ғалир) -ғәлир; бўлишсиз шакли эса -маз/ -мәз (-мас/-мәс) қўшимчаларини феъл ўзагига қўшиш йўли билан ҳосил қилинган: Будун тилларида нағу сөз йўрўр („Қутадеу билиг“) — халқ тилида қандай сўз йурар.

Ул кар қамуғ қышын инәр,
Ашлық, тарық андын ўнәр. (Девон)
Ариғ болса аш-сув киши арзулар.

(„Қутадеу билиг“)

Баъзан бу шакл умумзамон маъносини ҳам англатган: Аркәч эти эм болур, эчки эти йәл болур (Девон) — кийик эти эм бўлар, эчки эти йәл бўлар. Ава қылмыш ишлар өкүнчлүк болур. („Қутадеу билиг“) — Шошилич қилинган иш пушаймонлик бўлар.

Кәчәр уш мунуқы бу кунги кунум,
Булуруму өзүм бу кәлигли тунум?

(„Қутадеу билиг“)

¹ Маҳмуд Кошғарий. “Девону луғотит турк”, II, 63- бет.

Ҳозир умрим мана шундай ўтиб бормоқда, келадиган кечаларимни топа оламанми?

Қарғурма дунёга суқлуқ қылиб,
Қалыр бу, барыр -са өкүнчүн олиб.

(„Қутадагу билиг“)

Дунёга суқлиқ қилиб кўз тикаберма, дунё қолади,
Сен эса ўкинч билан ўлиб кетасан.

Ҳозирги-келаси замон феълининг бу шакли шахс-сон қўшимчасининг тўлиқ кўринишини қабул қилган. Маҳмуд Кошғарий феълнинг биринчи шахс бирлигида ўғузлар билан бошқа туркий халқлар тилида қисман тафовут борлигини таъкидлайди: „Ўғузлар келаси замон феълидаги ўзак таркибида -р ҳарфини сақлаб, келаси замон феъли қўшимчаси бўлган бир -р ҳарфини туширадилар. Масалан, мэн баран—мэн бораман, мэн туран—мэн тураман каби.

Ўзак таркибида -р ҳарфи бўлмаган тақдирдагина, келаси замон феъли қўшимчаси бўлган -р ҳарфини сақлайдилар. мэн кәлирән—мэн келаман каби.

Ўғузлар мэн кўләрән—мен куламан, дейдилар, чунки кўлди сўзида -р ҳарфи йўқдир. Шунингдек, ўғузлар мэн барырмэн — мен бораман гапидаги барыр—мэн феълидан охирги -м ҳарфи ўрнига алиф қўйиб барыран қўллайдилар. Яна улар мэн йа қуран-мэн—ёй қураман ўрнида мэн йа қуран дейдилар. Турклар бу феълни икки -р билан қуран-мэн тарзида қўллайдилар. Биринчи -р ўзак таркибида бор, иккинчиси келаси замон феъли қўшимчасидир. Бу усул қоидага мувофиқдир. Ўғузлар талаффузи қоида усулига мувофиқ эмас, лекин унда енгиллик бор¹.

Эски туркий тил даврида ҳозирги-келаси замон феълнинг -йур/ йўр қўшимчаси билан ясалган шакли ҳам учрайди. Бу ўринда таъкидланиши лозим бўлган ҳолат шундан иборатки, бу қўшимча баъзан -р қўшимчаси билан баравар (параллел) қўлланилган.

- гай / -гәй (-қай/ -кәй) қўшимчаси бу давр тилида келаси замон маъноли феъл яшашда иштирак этиб, улар шахс-сон қўшимчасининг тўлиқ шаклини қабул қилган:

¹ Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, II, 68- бет.

тинглэ+гэй+мэн, сөзлэ+гэй+сэн („Қутадағу билиг“), сақай, бар+ғай („Девон“).

Эски ўзбек тили даврида ҳам феълларга хос хусусият асосан эски туркий тил давридагидек давом этди.

Буйруқ-истак майлининг I шахс бирлигини ҳосил қилишда эски ўзбек тилининг барча даврида - (а) йин / -(ә) йин қўшимчаси фаол иштирок этди. Бу шаклнинг қисқа -(а) й/-(ә) й кўринишининг қўлланилиши XIV аср охирларидан бошлаб учрайди¹:

Қаёнға борсанг итингмен, ўзумни еткўрайин,
Етишмасам сенга боқиб дуо қилиб турайин.
Юзум бўсағанға сурсам не яхши айшдурур,
Иноят эт эшигингда бу айшни сўрайин.

Фироқинг ичра йиғидин нечун йиғай ўзни,
Ёмим бош урди жаҳонға не навъ ёшкурайин.

(Бобур)

Буйруқ-истак майлининг I шахс кўплиги

Ўзбек тилида аксарият -алың/ -әлиң; -алым/ -әлим, -(а) лы -әли; (а) лық / -(ә) лик; -а (йық) - (ә) йик; қисман -(а) йлық/ -(ә) йлик қўшимчалари билан ҳосил қилинган:

Чун мунча тақриб бўлди, ховларнинг аҳволини дағи ижмол била зикр қилалинг. (Бобур)

Йурун мэккөгә баралы (Сак.) Көрәлим. (Бобур) Кўрәшәлиң. (Бобур) Рўбару болалың. (Бобур) Көрә (й) лик (Шайбонийнома). Сәңә бәрәйик. (Бобур) Өзимизниң аҳволымызны алайық. („Шаж.турк“) Ойнайлық, кўләйлик, аман болайлық. (Муқимий)

Буйруқ-истак майлининг II шахс бирлик шакли эски ўзбек тили даврида ҳам феъл ўзагига -ғыл / -гил, -қыл/ -кил қўшимчасини қўшиш асосида ясалади: тутқыл, сорғыл, әйләгил (Бобур). Хабар қилғыл. (Сак.)

Қаро кўзүм келу мардумлуғ эмди фан қылғыл,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилғыл.

(Навоий)

¹ Абдураҳмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. 140- бет.

Кейинги давр тилида бу қўшимча билан бирга
гын// -гин шакли ҳам истемолда бўлди. Рост айтқын.
(Бобур). Аны алып кэлгин. (Бобур) Аяқ басқын
(Амирий) Байан қылгын. (Амирий)

Неча дедим ул санамға бармагын,
Қилмади ул тарк охир бармагын.
Мунча ким худойлиқ кўргузди ул,
Ақл ҳайрат қилди, тишлаб бармагын.

(Навоий)

Эски ўзбек тилида II шахс кўплик маъноси -ң, иң, -ың,
-уң -уң қўшимчаси билан ҳосил қилинган:

Бу кун туруң, сабаҳ кэтиң. (Шаж. турк) Сабр қылын.
(Ш. ң.) Худди эски туркий тилида қипчоқ ва ўғузлар
тилида бўлганидек, эски ўзбек тили даврида ҳам бу шакл-
га -з қўшимчасини ортириб, -ңиз, -ыңыз, -иңиз, -уңуз,
-ўңуз, ўңиз, -уңыз қўшимчаси ясалган ва гарчи кам да-
ражада бўлса-да, шу маънода ишлатилган:

Йана бир нэчэ йигит қошуңыз.

(Бобур)

Көрүнүз („Шайбонийнома“), қопарыңыз (Лутфий),
Битиңиз (Сак.) Ишрат қылмаңыз (Мунис).

Эски ўзбек тили даврида кўплик маъноси II шахсда
баъзи ҳолатда дастлабки кўплик шаклга -ләр/ -лар ни
қўшиш асосида -ңләр / -ңлар, -иңләр/ -ыңлар/ ҳамда
кўплик+кўплик+кўплик — ң +из+ләр (-ң+из+лар), -
иң+из+ләр) -иң+из+лар тарзда ҳам қўшилиб келган: Ту-
туңлар (Шн.) йўғурўңлар (Шаж. турк).

Буйруқ-истак майлининг III шахс бирлиги -сун /-сўн
қўшимчаси билан ясалган:

Келтурса юз балони ўшал бевафо менга,
Кэлсўн, агар юзумни эвурсам, бало менга.

(Бобур)

Сенсузин, эй умр, бир соат мэнга жон

болмасун,

Сен бўлу бас тубиё фирдансу ризвон

болмасун.

(Навоий)

Бу қўшимчанинг -син/ -сын шакли ўғиз ва қип-қу
 гуруҳ тиллар учун хос бўлиб, XIX асрдан кейинги ёдно-
 маларда фаоллашди. Кўпликни ифодалаш учун -сун/
 -сўн қўшимчасига -лар / -лар қўшилган. Айни пайтда,
 кўплик кўринишини қўшмасдан ҳам бу давр тилида -сун/
 сўн орқали ҳам кўплик маъноси англашилган.

Шарт майли эски ўзбек тили даврида асосан -сә/-са
 қўшимчаси билан ифодаланиб, улар шахс-сонда тусланган:

Бирликда	Кўпликда
I шахс — сәм/-сам	- сәк / -сақ
II шахс — сәң -саң	- сәңиз / -саңыз
III шахс — сә/ -са	- сә (лар) -са (лар)

Қайси мавзони ки манзил айласа ул шахсувор,
 Кеча тонг отқунча қилсанг посбонлиғ ихтиёр,
 Солсанг ўзни ичкари, гар ғойиб олса пардадор,
 Қавса чиқсанг қавмаса даргоҳ аро тутсанг қарор

(Навоий)

Лутф этсангу кўнгул била жон ўргатсанг,
 Васлинг била эй жою жаҳон ўргатсанг,
 Бу қатла ёмонроқ ўлса ҳолим сенсиз,
 Айб айламагайсену ёмон ўргатсанг.

(Бобур)

Менинг сўзимдин чықмасалар Синд
 Суйининг ул йузида подшоҳ қиличин чопсам.

(„Бобурнома“)

Эски ўзбек тилида шарт феълининг аналитик шакли -
 сә/ -са эрди -сә/-са эди тарзда қўлланилган: Англасам
 эрди мунча дўстлар йордин айырылмас эдим ўлгунча. (Бо-
 бур)

Гар меҳр била бу чарх эврулса эди,
 Жонлардин анинг жавфи керак тўлса эди,
 Бобур киби жонға меҳр боғлар эрдим,
 Гар ушбу жаҳонда меҳри жон бўлса эди.

(Бобур)

1
 Абдурахмонов Р., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грам-
 матикаси, 12- бет.

Эски ўзбек тилида феъл замонларини кўрсатувчи қўшимчаларнинг ишлатилишида бир томондан эски туркий тил даври билан яқинлиги бўлишдан ташқари, ийрим жиҳатлари билан ҳозирги ўзбек тилига яқинлаша бориши кўзга ташланади. Жумладан, ўтган замон феълининг кўрсаткичи - ди/ -ды, -дў/ -ду га шахс-сон қўшимчасини қўшиш асосида ясалган:

Бирликда	Кўпликда
I шахс -дим/-дым, -дўм/-дум	-дик/ дық, -дўк/ -дук
II шахс -диң/-дың, -дўң/-дуң	-диңиз/ -дыңыз
III шахс -ди/-ды	-ди (ләр) -ды (лар)

Ани көрдўң билирнинг фикридин кеч,
Ки биз ҳам көрдўк, аммо билм эдўк ҳеч.

(Навоий)

Ваҳки бордуқ яна ҳажри элгидин зор, эй кўнгул.

(Навоий)

Бу давр тилида жарангсиз билан тугаган ўзакка қўшимчанинг ҳам жарангсиз шакли қўшилган.

Эски ўзбек тили даврида -ған/ -гән, -қан/ -кән қўшимчали ўтган замон сифатдош шаклининг ўтган замон феъл маъносида қўлланилиш ҳолати ҳам маълум даражада унинг ҳозирги ўзбек тилига яқинлаша боришини кўрсатади: Баъзи одамларга мэниң ошандақ мазмунларым марғуб болмағандур. (Фурқат). Ушбу ай ичрэ кэлиб алғандур. (Шн.)

Англа ким овора болғанлардур ул ой ишқидин,
Ҳажр саҳросида кўрсанг тоғу водий аро эл.

(Навоий)

-ған/-гән, -қан/-кән шакли эски ўзбек тили даврида -эр тўлиқсиз феъли, дурур/турур ҳолат феълининг турли кўринишлари билан бирга ҳам қўлланилганки, бу ҳолат ҳам ҳозирги ўзбек тилида давом этмоқда.

-мыш/ -миш шакли ўтган замон феъли ҳам эски ўзбек тили даврида истемолда бўлиб, бунда сўзловчи ўз

кўзи билан кўрмаган, ўтмишда содир бўлган воқеани ифодалайди:

Кўзга то кирмиш хаёлинг совуғ оқим ваҳминдин,
Бағламышмэн куры ҳар сари мужгонидин аңа.

(Навоий)

Бу шаклга шахс-сон қўшимчаси I шахс бирликда тўлиқ ва қисқа шаклда қўшилгани ҳолда бошқа шахсларнинг қўшимчаси тўлиқ кўринишда қўшилиб ишлатилган: айтмышсэн, айтмишмэн, айтмышам, айтмышбиз, айтмышсиз каби.

Ҳозирги-келаси замон маъноси эски ўзбек тили даврида -ғэй/ -гэй қўшимчаси орқали ифодаланиб, улар шахс-сон кўрсаткичининг тўлиқ шакли билан тусланган:

Эмак эмас барча бу ким турғасен,
Арпа-у буғдой сочибон ўрғасен.

(Навоий)

Тэңри ҳеч мусулмонға бу баланы бэрмэгэй.

(„Бобурнома“)

Жамолинг васфини, эй ой, неча элдин эшитгэймэн,
Не кун болғай висолингға мени дилхаста йэтгэймэн.

Тараҳҳум юзидин юзунгни кўрмакка буйурғайсэн,
Хуш улким, оразингни кергэмэн, сўзунг эшитгэймэн.

(Бобур)

Ҳозирги-келаси замоннинг бўлишсиз шакли -ман/-мэн¹ қўшимчаси асосида ясалган.

Сендин нафасе мурод тапман,
Ишқингда кўнгулни шод тапман.
Ишқ аҳлиға илтифот көрмэн,
Хусн олдида эътиқод тапман.

(Бобур)

Ҳозирги замон феълнинг -мақда/ -мәкдә қўшимчаси билан ясалган кўриниши гарчи кам даражада бўлса-да,

¹ Фуломов А.Ф. Ўзбек тилида -мэн аффикси. „Ўзбек тили ва адабиёти масалалари“, 1961, 3- сон, 20- бет.

эски ўзбек тилига оид ёдгорликларда, „Ўғузнома“, Алишер Навоий ва Мунис асарларида учрайди¹: ... бир шунқар қыатның ичөгүсин йэмәктә турур. („Ўғузнома“)

Маст олуб бир дам шабаб аййамыны тут муғтанам,
Ким йигитлик дамбадам өтмәкдәдүр аййам ара.

(Навоий)

Эйни инәйәтиндин ҳалымға қыл назара,
Өлмәкдә-мән ғамындын, дардымға әйлә чара.

(Мунис)

Ҳозирги-келаси замон маъноси -а/-а (й) равишдопи билан ифодаланганда -а/-а (й) + турур+мән (айта+турур+мән // айта+дур+дурур+мән, -а/ -а (й) +дур+мән (айта+дур+мән) -а -ә (й)+мән (айта+мән) шакл-ларда ишлатилган. Табиийки, бу шаклнинг негизи битта бўлиб -айта+дурур +мән>айта+дур+мән>айта+мән айтаман>айтаман тарзда тараққиёт босқичини бошидан кечирган. Шунингдек, ҳозирги-келаси замон маъноси -а/ -ә (й) +турур+ған-гән// -ә/ -ә (й)+тур+ған/-гән шаклида ҳам ифодаланган:

Мэни шәйда қыладурған бу көнүлдүр, бу көңүл,
Хару расва қыладурған бу көнүлдүр, бу көңүл.

Кўринадики, бу шакл — -а/ә (й)+турур+ған (-гән>-а / -ә — (й) + тур + ған (-гән) // -а / -ә (й) + дур + гән > -а/ -ә + ди + гән > эди-гән тарзда тараққиёт босқичини бошидан кечирган.

Эски ўзбек тилида ҳозирги-келаси замон маъноси -р, -әр/-ар, -ўр/-ур қўшимчаси билан ҳам ясаиб, у ўзича шахс-сон қўшимчасининг тўлиқ шакли билан тусланган. Базан I шахсда қисқа шаклнинг қўшилиш ҳолати ҳам учрайди.

Қашы үчүн жан бәрүрәм, достлар.

(Лутфий)

Ҳар нәчә эл тиләмәс, мән тиләрәм,
Эл мэни сийләмәсә, мән сийләрәм.

(Шн.)

1

Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси, 175- бет.

Айни пайтда ҳали бу давр тилида ҳам -р билан бирга -йур/-йур қўшимчаси ҳам ҳозирги-келаси замон феълини ясашда тенг (параллел) иштирок этган: башла+р /башла + йур, сөзл + р / сөзлэ + йўр, тилэ + р // тилэ + йўр. қыйна + р // қыйна + йур каби.

Ҳозирги-келаси замон маъноси бу давр тилида баъзан -ғу/-ғў, -қу/кў қўшимчали феълга шахс-сон қўшимчасини қўшиш асосида ҳам ясалган:

Ҳар кимки вафо қилса, вафо топғусидур,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топғусидур.
Яхши киши кўрмагай ёмонлиғ ҳарғиз,
Ҳар кимки ёмон бўлса, жазо топғусидур.

(Бобур)

Ҳажринг ғамидин оқибат ўлғум, қаро кўз,
Юз ғуссаву андуҳ ила борғум, қаро кўз.
Васлинг била қилмадинг иложин, Бобур,
Мушкулки, фироқинда тирилғум, қаро кўз.

(Бобур)

Бўлишсизлик маъноси бу кўрсаткич олдидан -ма/маё қўшимчасини қўшиш асосида ифодаланган:

Ҳар сўзки, не дермен сенга лоф ўлмағуси,
Бемаънию ҳарзаву разоф ўлмағуси.

Сифатдош эски ўзбек тили даврида -р, -эр/ -ар, -ир/ыр, -ўр/-ур; -миш /мыш; -гән/-ған, -кән/қан (а+ган/-э+гән) қўшимчалари билан ҳосил қилинган. -р, -эр/-ар, -ўр/-ур шаклли сифатдош бу давр тилида ҳам ҳозирги-келаси замон маъносини англатган:

Берди көрэр —кўз-у эшитўр қулоғ,
Айтур тил, атрни аңлар димоғ.

(Навоий)

Бу насиҳатим англа, нэ билўр киши ёнгла,
Нэ болур экин тонгла, сен бугун ғанимат тут.

Ғофил ўлма давлатта, ўзни солма меҳнатта,
Тэнри бэрур албатта, давлат иста, ҳиммат тут.

(Бобур)

Бу кун ахшамғача нэ болури маълум эмэс.

(Махмур)

Бу шакл одатда эски ўзбек тилида фаол ишлатилиб, унинг инкор маъноси -мэс/-мас (-мэ + с, < с < з р) қўшимчаси асосида ифодаланган: сарғарур сарғарай-дур сарғармас сарғармайдур (Келурн.)

-Миш/ -мыш шакли сифатдош туркий тиллар тарихининг дастлабки давридан бошлаб кенг истеъмолда бўлиб, эски ўзбек тилининг ҳам XV асргача бўлган ёдгорликларида худди қадимги ва эски туркий тил давридагидек шаклларда ва маъноларда қўлланилган бўлса, XV асрдан кейинги давр тилида кўпроқ ўтган замон феъли маъносида қўлланиши давом этди: қылмамыш жонин фидо жононға етмас деб эмиш, Эй Навоий ушбу сўз бирла фидо юз жон анга. (Навоий)

Деди ким Шах-заман Балх сары кэлмиш. (Шн.)

Мен сени өлтүрмиш эрдим.

(Сак.)

Ул ишта, агар мухолафат айларсен,
Тенгри ҳақи, бу сўзда хилоф ўлмағуси.

(Бобур)

Ҳаракат номи эски ўзбек тили даврида асосан -ш, -иш / ыш; -мақ/-мек; -в,/ -ув -ув қўшимчалари билан ясалган. Чунончи, -ш, -иш/ -ыш қўшимчасининг истеъмол доираси кам бўлиб, у баъзи ёдгорликларда учрайди: коруп эл қачышын. (Шн.) Хан кэлишидин бурна (Шн.) Аларниң кэлишин кордум (Шн.) Буларның алышы — йу аларның бэриши бу муқаррардин артуқ ва оксук эрмэс. ("Бобурнома")

-Мақ/-мэк шакли эски ўзбек тилининг барча даври учун характерли бўлиб, бу қўшимча билан ясалган ҳаракат номи фаол ишлатилган: оңай алып ағыр сатмақ аның мақсуды. (Махмур) Бағы кўйдүрмэкдин ғам йоқ (Махмур). Бада ичмэк сары болмас майыл (Шн.) Мэниң көнлүмки, гулнинг ғунчасидек таҳ-батаҳ қондур. Агар йуз минг баҳор ўлса, ачымағы нэ имкондур. (Бобур)

Осон эрмас бу майдон ичрә турмақ,
Низомий панжасига панжа урмақ.

(Навоий)

Қайта көрмәк мумкин өлмайди.

(Фурқат)

-в -ув/ -ўв шакли туркий тиллар тарихида дастлаб -ғу /гү, -қу/-кү кўринишда бўлиб, ҳатто эски ўзбек тили тарихининг маълум даврида ҳам шу тарзда қўлланишда давом этди. Баъзан унга -чи/ -чы қўшимчаси қўшилиб, от ҳам ясалди: бар+ғу+чы, кэл+гү+чи каби. Айни пайтда бу қўшимчаларнинг фонетик ўзгаришга учраб, (-ғу/-гү>-уғ/ ўғ>-в, -ув/-ўв/-в, -ув/ ўв шаклига ўтиши ҳам шу даврга тўғри келади: Ўасав. (Бобур) Ондин икки киши болды сақлав. (Шн.) Аммо бу шаклнинг истемол доираси эски ўзбек тилида жуда тор бўлган.

Қадимги туркий тилда учрамаган, эски туркий тил даврига келиб шаклланган, аммо ҳали бу давр тилида истемол доираси тор бўлган -гән/ -ған, -кән/-қан қўшимчаси эски ўзбек тили даврига келиб фаоллашган. Бу қўшимча ҳам ўтган замон сифатдошини ясаб, -миш/-мыш шакли сифатдошларга маънодош сифатида қўлланган. Табиийки, дастлабки шаклларнинг ҳисобига бу қўшимча билан ясалган сифатдошнинг истемол доираси ортган:

Эй, хуш ул майким анга зарф ўлса бир сынған сафол,
Жом ўлур четинамо жамшид ани ичган гадо.

(Навоий)

Гурбат туғи йапқан руҳи зардимниму дей,
Ё ҳажр чықарған оҳи сардимниму дей?

(Бобур)

Шаҳар ҳалин биләтурған бўлди. (Шн.)

Рашишдош шакли эски ўзбек тилида -п/ -б, -ип/ -иб, ып/-ыб қўшимчалари асосида ҳосил қилинган:

Хуштур бир тура шоми ҳажр икки ёр ўчрәшиб,
Танышыб (п), бир-бирларин маҳкам кучушуб йығлашиб.

(Навоий)

Чин дей сенга, Бобурки, ошиқлиқда
Ҳар неки қылыб (п) эрдим пушаймон бўлдум.

(Бобур)

Равишдошнинг қадимги туркий тилдаги -пан/-пән
шакли бу давр тилида -бән / -бан / -ибән / -ыбан, -
ўбән/ -убан) тарзда ишлатилади:

Ногаҳ агар нағма чекиб бир найи,
Маст қылыбан ани ҳолат майи.

(Навоий)

Зулфиға кўнгул қўюб паришон бўлдум,
Кўз алдурубан юзига ҳайрон бўлдум.

(Бобур)

Чиқти ул миңча киши атланыбан,
Иш қилурға бариса қатланыбан.

(Шн.)

-ғач / -гәч, -ьқач / - кәч шаклли равишдош ҳам эски
ўзбек тили даврида истеъмолда бўлди:

Хусни ортар юзда зулфин анбар афшон әйләгәч,
Шамъ равшанроқ бўлур торин паришон әйләгәч.

(Навоий)

Ошиқ олғач кўрдум ўлумни ўзумга, әй рафиқ,
Ўзга кўнглумнинг бу оламда қароси қолдиму?

(Бобур)

Ачылғач келиб эртаси ҳужраси,
Қилур жаң-у жанжал ҳар эртаси.

(Муқ.)

Қадимги туркий тилда мақсад маъносини ифодалашда
фаол ишлатилган -ғали/ -гәли, қали/ кәли шаклли
равишдошнинг эски ўзбек тили даврида ҳам истеъмол
доираси кенг бўлган:

Көргәли ҳуснунгни зори мубтало бўлдум саңа,
Не балолиғ кун эди ким ошно бўлдум саңа.

(Навоий)

Учралы пар чиқарибтур кўнглум.

(Мунис)

-гунча/ - гўнчә, -қунча / - кўнчә шакли келиб чиқиш эътибори билан ҳаракат номи (ғу/ -гў , -қу/ -кў) ва равиш ясовчи (-чә/ -ча) қўшимча асосида (-ғуча / -гучә) шаклланган бўлиб, равишдош сифатида эски ўзбек тили даврида фаол ишлатилган:

Тонг эмас жисмим ақызғунча кўзум гар тўкти ашк,
Не ажаб абри баҳори аққуча хос йиғламоқ.

(Навоий)

Кирмәгўнчә бу улус қолумға,
Бармағумдур йурубон йўлумға.

(Шн.)

Шабнам эрмас наргис ашқидур недун қон йиғламас,
Кўз йумуб ачқунча гулшан умри поёния кўруб.

(Навоий)

Йуз очғил, кўз сени тойғунча кўрсун.

(Лутфий)

Баъзан унияг лабланмаган -гәнчә / -ғанча // -қанча
/ -кәнчә шакли ҳам шу маънода қўлланилган:

Болғанча сипеҳр даври коми бўлсун,
Афлок уза базм ихтишоми бўлсун.

(Навоий)

Та кәлгәниңчә айлар бәзор, ароба қурсун.

(Муқ.)

-а/ -ә (-й) кўринишли равишдош якка такрорланиб,
қўшма феълнинг асосий қисми сифатида ишлатилган:

Фироқ отына йана-йана келдим

(Лутфий)

Ыттыфақ қыла алмай...

(Бобур)

Он кўн өтмэй йана атланды хан.

(Шн.)

Равишдошнинг бўлишсиз маъносини ифодалаш учун ишлатиладиган қадимги туркий тилдаги -мадын /-мэдин шакли эски ўзбек тили даврида (д>з>й фонетик ҳодисаси натижасида -майын/-мэийн ва қисқа -май/ -мэй шаклларда қўлланганки, бу ҳолат ҳам эски ўзбек тилининг ҳозирги ўзбек тилига яқинлаша борганлигини кўрсатади:

Сен гумон қилгандин ўзга жому май мавжуд эрур,
Билмэийн нафи этма бу майхона аҳлин, зоҳида.

(Навоий)

Хўбларни арз қилдим қилмади кўнглум писанд,
Ани кўргач, ихтиёри қалмайин деди бу хўб.

(Навоий)

Сэни көрмэн-өлэр-мэн, гар йолуқсаң.

(Лутфий)

...аш йэмэй йатсам, касал даванамэн.

(Муқ.)

Тил далилларида тарих изининг мужассамлашувини, ҳозирги тилимизга назар ташласак, феъл гуруҳидаги сўзларда ҳам анчагина эканлигига гувоҳ бўламиз. Бундай умумийликни аввало туркий тилларнинг феъл негизида учратиш мумкин. Дарҳақиқат, ҳозирги туркий тилларнинг деярли барчасида худди туркий тиллар тарихидагидек феълларнинг асоси иккинчи шахс буйруқ шакли саналади: бор, ол, кел, кет, ўт, қол, бўл ва б.

Феълнинг бўлишсиз шакли ҳам ҳозирги туркий тиллар ва уларнинг шеваларида -мэ/-ма қўшимчасини феъл негизига қўшиш асосида ифодаланади: көрмэ, барма, экмэ, кэтмэ, ишлэмэ, башлама ва җ.

Ҳозирги ўзбек ва бошқа туркий тилларда қўлланиладиган феъллар ҳам шаклланиш жиҳатидан худди тилимиз тарихидагидек туб ва ясама бўлишдан ташқари, ҳамон бу гуруҳдаги сўзларнинг морфологик усул билан ясалиши маҳсулдордир.

Ҳозирги ўзбек тилида тарих изининг мужассамлашуви

фeъл майллари, замон тушунчаларини англатувчи кўрсаткичларда, шунингдек, фeълнинг грамматик функционал формаларида ҳам ўз аксини топган. Чунончи, буйруқ-истак майли ҳозирги ўзбек тилида ҳам худди тилимиз тарихидагидек ўзак шаклида (бор, ол, кел, кет) ва ўзакка айрим қўшимчаларни қўшиш асосида ифодаланади. Жумладан, бу майлнинг I шахс бирлиги аксарият фeъл ўзагига -й, -эй, баъзан -айин қўшимчасини қўшишдан ҳосил қилинади:

Мен ёнай, учқунланай, нурларга қонай,
Мен буюк одамларни санай куйларда.
Баҳор бўстонларингда сайраб, учиб қўнай:
Қайта бошдан ер босай, қайнар кунларда...

Ол мени... тўлқинингда мард қулоч отай,
Сриб ўтай йўллардан, поғоналардан...
Ол, мени... куй яратай, куйлар таратай,
Қатра-қатра тер тўкиб пешоналардан...

(*Миртемир*)

Азиз несматларим, Сизга ташаккур,
Доимо бўй чўзинг замин комидан.
Мен Сизни кўзимга суртайин ҳар қур,
Шукрона айтайин ҳаёт номидан.

(*А. Орипов*)

Умумхалқ тилида, хусусан, қипчоқ гуруҳ шеваларида ва ўғуз лаҳжасида (мэн бари: н, гэли: н) тил тарихидаги дастлабки тўлиқ - (а) йиң / (а) йин шакли қўлланилади. Мэн бўгўн ўйгə барайин. Саған кеңлимдэгини айтайин ўйгə кирəйин. Худди шундай ҳолат халқ достонлари тилида ҳам сақланиб қолинган: „Бу сўзни эшитиб, Алдомиш айтди: — Бобо, сиз мен бўлиб боринг, мен сиз бўлиб борайин, ким дўст, ким душман, ўз кўзим билан хўрайин, бировнинг чоряғига биров тойиб, ўлиб кетмасин, — деди. („Алдомиш“) Ҳозирги қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ

Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси, ЎзФА нашр. Тошкент, 1978, 90- бет; Сауранбаев Н. Т. О категории лица повелительного наклонения. Изв. АН КазССР, Серия филологии и искусствоведения, вып. 1—2, 1954, 28-45- бетлар.

тилларида ҳам буйруқ-истак майлининг тўлиқ шакли ишлатилади

Буйруқ-истак майлининг I шахс кўплиги ҳозирги ўзбек адабий тилида -лик, -айлик қўшимчаси билан ясалади деб қаралади: Мавриди келганда бир ҳақиқатни эслатиб ўтайлик, шошилмайлик, борайлик, ўзига айтайлик, келайлик каби. Айни пайтда тил тарихида фаол ишлатилган -алым/-элим; а-лы/эли шакллари ҳамон ўғуз лаҳжасида ва шу гуруҳ туркий тилларда қўлланилмоқда. Шунингдек, тарихий -(а) йық/ -(э)йик шакли ҳозирги қипчоқ гуруҳ туркий тиллар ва ўзбекларнинг қипчоқ лаҳжаси учун хос: ўйгә барайық, ўйгә кирәйик, жораларды кәрәйик дэп кәлдик.

Буйруқ-истак шаклининг II шахс бирлик шакли ҳозирги ўзбек тилида ҳам худди тилимиз тарихидагидек ўзак шаклида (бор, кел, ол, қол, кет) ва ўзакка турли қўшимчаларни қўшиш асосида ифодаланади. Феъл ўзагига -ң (-нг), -инг қўшилганда бирлик ҳурмат маъноси ифодаланиш билан бирга баъзан кўплик тушунчаси ҳам англашилади. Бу майлда бошқа буйруқ майлидек урғу феъл ўзагига тушади¹: Боринг, ишланг, ёзинг.

- Сиз ўшами, келинг, марҳабо!
- Мен ўшаман, лол бўлма, бўтам.
- Кўз тутганман, муҳтарам бобо,
- Қўл тутганман азизим - отам.

(*Миртемир*)

Баъзан бу шаклга -чи юкламаси қўшилади: кўрингчи, боринг-чи, келинг+чи каби.

Эски ўзбек тилида қўлланган -ғыл/-гил, -қыл/-кил шакли ҳозир шеърий услубда сақланиб қолдики, бу ҳолат ҳам тил ҳодисасининг барқарорлигини изоҳлайди:

Мени кутгил ва мен қайтарман.

(*Ҳ. Олимжон*)

Тезроқ боргил, халоскор дўстим,
Ёвларни қув, дўстларни қутқар.

(*Ҳ. Олимжон*)

Ойдин палаталар сенгадир тортиқ,
Шифтга боққанингча қоматинг кергил.

¹

Ғуломов А. Ғ. Ўзбек тилида урғу. Тошкент, 1947, 8- бет.

Менга бу ҳашамлар керакмас ортиқ,
Менга ўз кулбаи хонамни бергил.

(А. Орипов)

Эски ўзбек тили даврида бу шаклнинг -н лашишга утган -гын -гин, -қын -кин тури ҳозирги оғзаки нутқда тўлиқ сақланиб қолгани ҳолда (айтқын, баргын, аз+гын, көргин каби) адабий қолип сифатида -гин кўриниши қабул қилинган:

Келма, келмагин, майли,
Йўлда елмагин, майли,
Кутмайман эрта-ю кеч,
Живдек жилмагин, майли,
Сўнмиш ишқи демагин,
Хом хаёлда кулмагин.
Ишқим баттарроқ ҳозир,
Майли, бетинч бўлмагин.

(Миртемир)

Ҳозирги ўзбек адабий тилида II шахс кўплик маъноси айна пайтда худди эски туркий ва эски ўзбек тилидагидек -инг қўшимчаси билан ҳосил қилинади: боринг, ўқинг, келинг. Шу билан бирга, бу шаклга -лар қўшимчасини қўшиб -боринглар, ўқинглар, келинглар тарзида ҳам кўплик маъноси ифодаланади: „Ўтираберинглар, ўтираберинглар!“ — деди Давронов. (П. Турсун) Нутқда бундай қўлланишда ҳурмат муносабати англашилиб туради. Қипчоқ ва ўғуз лаҳжасида қадимий кўпликни англашиш учун қўлланган -иңиз (-иңиз), -ыңыз (-иңиз) шакли кўплик -ләр/ -лар қўшимчасини иккинчи марта қабатланган шаклда олади: ўйгә кириң +из+ләр, төргә әтиң+из+ләр, аштан ал+ың+ыз+лар, шу жәйдә тур+тиң+ыз+лар, бизикигә бар+ың,+ыз+лар каби. Кучли ҳис-туйғуни ифодалаш учун адабий тилда бу шаклдан ҳам фойдаланади.

Бўйруқ-истак майлининг III шахс бирлиги тил тарихидан фақат лабланмаган шаклнинг қўлланилиши билан фарқланади: у бу ерга келсин! ...Ҳар ким ўз ўрнига ўтирсин. (С. Айний). -лар қўшимчаси баъзан ҳурматни,

Ковонов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 206- бет.

баъзан кесатиш, пичингни англатади: **Марҳамат қилсинлар! Гапирсинлар! каби.**

Шарт майли маъноси ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам худди эски ўзбек тилидагидек. Аммо умумхалқ тилида, хусусан сингармонистик хусусият сақланиб қолган шева-ларда бу қўшимча худди тилимиз тарихидагидек -сә/-са шаклда ишлатилади. Булар шахс-сон қўшимчалари билан тусланган пайтда ҳам тарихий шаклдан фарқланмайди:

I шахс -сәм/ -сам	-сәк/ -сақ
II шахс -сәң/-саң	-сәңиз/ -саңыз
III шахс -сә/ -са	сә/ләр/-са (лар)

Б и р л и к

барсам, гәлсәм, кәсәм

барсаң, гәлсәң, кәсәң,
бар саңыз, гәлсәңиз,
кәсәңләр

барса, гәсә, кәсә

К ў п л и к

барсақ, гәлсәк, кәсәк

барсала, гәлсәлә; кәсә (лар)

Етимлар ҳақидан қўрқмаса биров,
Сўқмоққа айланиб кетсалар йўллар;

Қиблагоҳлар осий, туғишганлар ёв,
Ғазналарга чўзилса қўллар;

Болалар руҳига ҳаёт деган дарс—
Манманлик уруғин жойласа;

Ошиқлар кўчада маъшуқасин эмас,
Кимнингдир қадамин пойласа;

Элнинг шоирлари ғаним зотлар каби
Бир-бирларин ғажиб-есалар;
Минбарларга чиқса кўча-кўйнинг гапи,
Андишани қўрқоқ десалар...

Бундай юртда энди қирғин шарт эмас.

(А. Орипов)

Ҳозирги ўзбек тилида фсъл замонларини кўрсатувчи қўшимчаларнинг ишлатилишида ҳам эски ўзбек тили

даври билан деярли умумийлик мавжуд. Фақат бу ерда изоҳталаб бир ҳолат шундан иборатки, эски ўзбек тилидаги айрим шакллар ҳозирги ўзбек тили даврига келиб архаиклашган. Жумладан, -ди/ -ды, -ти/ -ты кўрсаткичи ҳозирги ўзбек тилида ҳам ўтган замон тушунчасини аниқлатувчи феълни ҳосил қилгани ҳолда¹, унинг лабланган (-дў / -ду) кўриниши истъомолдан чиқди:

Бирликда:

Кўпликда

I шахс -дим (-дым; -дик (-дық, -ти+к/ тық),
-тим/ -тым

II шахс -диң, (-дың; - диң-из
-тиң/ -тың)

III шахс -ди /-ды, -ти/ -ди+лар.
-ты

1) бор+ди+м

1) бор+ди+к

2) бор+ди+нг

2) бор+ди+нг+из

3) бор+ди

3) бор+ди+лар.

Умумхалқ тилида ва оғзаки нутқда бу шаклнинг жарангсиз ҳамда тил олди ва тил орқа шакллари (айт+ты, айт+ты+ң, айт+ти-м; айт+ты+қ, айт+ты+ң-ыз; кэт+ти+м, кэт+тиң, кэт+ти; кэт+ти-к, кэт+ти+ңи+з каби). Шунингдек, Топкент шаҳар шеvasида аксарият -ди+миз (бордимиз, айттимиз, ёздимиз каби) кўриниш ҳамон истъомолда эканлиги тил далилларида тарихий ўзгаришнинг акс этиши натижасидир.

Оғзаки нутқда II шахс кўплиги учун ҳурмат маъносига — ўқидинлар, ўқидингизлар, ўқидиларинг, ўқидиларингиз шакллари ҳам қўлланылади. Гарчи бу сўзларда шахс-сон ва кўплик қўшимчаларида ташқи кўринишдан тафовут кўзга ташланса-да, аслида фақат қўшимчаларнинг

¹ Бу ҳақда қаранг: Баскаков Н.А. Причастие на -ди/-ты в тюркских языках. Труды Москов. инст. востоковедения., 1951,6-сон, 205—217-бетлар; Косоков А.Н. Происхождение прошедшего категории времени в тюркских языках. Тюркологический сборник, I, М. -Л.: 1951, 112—117-бетлар; Рамstedт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология, М., 1957, 62-бет; Ғуломов А. Феъл. 23—24-бетлар.

ўрни алмашган бўлиб, аввалги шакллар қарлуқ шеvasи, кейингилари эса қипчоқ шевалари учун хосдир.

Эски ўзбек тили давридаги ўтган замон феъли маъносида қўлланган -ган/-гэн,-қан/кэн шаклли ўтган замон сифатдоши ҳозирги ўзбек тилида ҳам шу маънода қўлланади. Аммо ҳозирги ўзбек тилида -ган>-кан фонетик жараёни юз бериб, эк+ган > эккан, боқ+ган > боққан, соғ+ган>соққан шаклига ўзгаради, деб таъкидланади¹. Бироқ бу ўринда фонетик жараён ҳақида эмас, балки тарихий -ган/ -гэн, -қан/кэн шакллариининг ҳозирги ўзбек тилида ҳам сақланиб қолганлиги ва сингармонизм—оҳангдошлик қонуниятининг талаби билан турли шаклнинг қўшилиш ҳолати ҳақида фикр юритиш ўринлироқ бўлар:

Яхшидир аччиқ ҳақиқат, лек ширин ёлғон ёмон,
Шу ширян ёлғонга, лекин алданиб қолғон ёмон.

(Эркин Воҳидов)

Эски ўзбек тилидаги бу хусусият ҳозир қипчоқ гуруҳ тилларда ва хусусан, қипчоқ лаҳжасида тўлиқ сақланиб қолган: Эк+кэн, тик+кэн, чэк+кэн, чық+қан, тық+қан, қорқ+қан, уқ+қан, туқ+қан; кэ(л) +гэн, дэгэн, көргэн, оз+ған, тоз+ған, соз+ған, бар+ған, тур+ған, бур+ған, айа+ған, тай+ған каби. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам бу шакл худди эски ўзбек тили давридагидек эр тўлиқсиз феъли ва дурур ҳолат феълининг турли кўринишлари билан бирга ҳам қўлланиладики, бу ҳолат ҳам тилдаги барқарорликдан далолат беради.

Тил тарихининг барча даври учун хос бўлган ўтган замон феълени ҳосил қилувчи -миш/-мыш шакли одатда ўғуз гуруҳ тилларга хос бўлиб қолса-да, аммо ҳозирги ўзбек тилида ҳам шеъриятда учрайди:

Ишқинг юрагимда ташламиш каманд,
У кундан ошиқмак, камандингда банд.
Балоларга дучор бўлсам-да ҳарчанд,
Сени унутмайман, о, бўсаси қанд!

(Миртемир,

Демишсан: Ёр унга омад ҳар нафас,
Айрича илтифот бор бу одамга..."

(А. Орипов)

¹ Қаранг: Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 216- бет.

Демишлар: „Ҳар шоир эл қақнусидур,
Битиги — халқ руҳи, ғам, қайғусидур!“
(Жонибек Субҳон)

Саҳройи боболар армон этмиш юрт
Балки шу гўшадур, шу яшил оғуш.
(Миртемир)

Эски ўзбек тилида ҳозирги-келаси замон маъносини
ифодаловчи феъл ясаган -гэй/ -гай шакли Хоразм ўғу-
ва қипчоқ шеваларига хос (бахти йатмарғий, өлмәғийсэн
бўлиш билан бирга, шеърийтда сақланиб қолди:

Сени кутиб олгаймиз
гулзор ё олмазорда,
Гўдакдай чўмилгайсан
Чирчикда ё Анҳорда.
Собит оға, бир оз кун
юриб кетсанг бўлмасми?

(Миртемир)

Соқоли кўксига тушса ҳам гарчанд,
Инсон аталмагай масалан, серка.
Одамлик ҳурмати шунчалар баланд,
Уни ураберма ҳар нафас ерга.

(А. Орипов)

Кимдир чоҳ ичра ҳам давронин сургай,
Кимдир чўққида ҳам ўтга келгай дуч.
Кўзинг очиқ эса ҳар нени кўргай,
Бир ён дўст, бир ёнда — нафрат билан ўч.

(А. Орипов)

Эски ўзбек тилидаги ҳозирги-келаси замоннинг
бўлишсиз -ман/-мән шакли одатда ҳозир ғарбий туркий
тилларга хос. Аммо ҳозирги ўзбек тилида шеърий услубда
гарчи кам даражада бўлса-да, н>м фонетик жараёни
асосида шаклланган -мәм кўриниши учрайди.

Онагинам кўз олдида юргим бор,
Кетмам, тўлқин ирғитгандай қирғоққа.

(Миртемир)

Абдуллаев Ф.А. Кўрсатилган асар, 90- бет.

Унинг сариқ вужудчаси „лов“ этди фақат,
Билмам, уни мафтун этмиш қандоқ манзара?
Не бўлса ҳам хотирамда қолди шу ҳолат,
Менинг мурғак шууримда очилди яра.

(А. Орипов)

Маълумки, ҳозирги ўзбек адабий тилида фаол ишлатиладиган -моқда қўшимчаси билан ясалган феълларнинг дастлаб қўлланилиши эски ўзбек тили давридан бошланган эди.

Эски ўзбек тилида ҳозирги-келаси замон маъносини англатиш учун қўлланилган -р/эр, -ар, -ўр/-ур қўшимчасининг -эр шакли ҳозирги адабий тилда -р, -эр/-ар шакли оғзаки нутқда, -ўр/-ур шакли бошқа шакллар билан бирга шеъриятда учрайди: Ит ҳурар, карвон ўтар. (Мақол) Тап-тап этар, тагидан карвон ўтар. (Топишмоқ: элак) Айтар сөзди айт, айтмас сөздән қайт.

Сойларга тикилсам, кўзим ёшланур,
Жарларга эгилсам —айланур бошим.
Тонг чоғида бунда ҳаёт бошланур,
Далада пахтачи жамий юртдошим.

(Миртемир)

Эски ўзбек тили давридаги -ғу/-гў шаклига шахс-сон кўрсаткичини қўшиш асосида ясалган ҳозирги-келаси замон феъли ҳозирги ўзбек адабий тилида шеърий услубда сақланиб қолди.

„Тулпор тўғри чортоқ томон чопармиш,
Сен ҳам ахир чопиб келгунг Чортоққа.
От айланиб, қозигини топармиш,
Сен ҳам ахир топиб келгунг шу ёққа...“

(Миртемир)

Мен узлатни элимнинг
Юрагидан ахтаргум,
Ўқсиқларнинг энг пинҳон
тилагидан ахтаргум.

(А. Орипов)

Қолган чўллар гул бўлғуси,
Ҳосилингиз мўл бўлғуси,
Душман куйиб, кул бўлғуси.

(С. Абдулла)

Ҳаракат номи ясовчи қўшимчалар доирасида ҳам тарих изининг мужассамлашувини кўриш мумкин. Ҳозирги ўзбек тилида ҳаракат номи асосан -в, -ув; -ш, -иш; -моқ қўшимчалари асосида ифодаланиб, уларнинг қўлланилишида, бир томонлама, тил тарихи ва бошқа туркий тиллар билан умумийлик, иккинчи томондан, ўзига хос жиҳатлар касб этганлигининг гувоҳи бўламиз. Қелиб чиқиш эътибори билан -ғу/-ғў>-(ы)ғ-(у) ¹ қўшимчасига бориб тақалувчи -у ~ ў, ~ (ы) в, ~ (у) в шаклли ҳаракат номининг ўзбек адабий тилида истемол доираси нисбатан камроқ бўлиб, у асосан қипчоқ гуруҳ тиллар² ва ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжаси учун хос. Қиёсланг: қозоқ тилида: оқув, жайлав, шақырув; қирғиз тилида: бару, кёрү, кэлу; нўғай тилида: барув, кэлув; бошқирд тилида: алыв; ўзбек тилида: сайлов, учрашув; қипчоқ лаҳжасида: жәйләв, барув, кәлүв, айтув, қайтув, чақырув ва б. Ҳозирги туркий ва ўзбек адабий тилида худди эски ўзбек тили давридагидек (гарчи у даврда аксарият -ғу/ -ғў шакли истемолда бўлган бўлса-да, бу шаклли ҳаракат номига -чи қўшимчаси қўшилиб, от ҳам ясайди: қозоқ тилида: сөйләвши, сыпырувшы; қирғиз тилида: билучу; қарачай-балқар тилида: йазывчу; нўғой тилида: барувшы; татар тилида: ташувчы; олтой тилида: садучы-садучи; ўзбек тилида: барувчы, келувчи, оқувчы, оқытувчы каби.

Эски ўзбек тили даврида истемол доираси тор бўлган -ш, -иш, -ыш, -уш, -ўш қўшимчасининг ҳозирги ўзбек, уйғур, шунингдек, қирғиз ва туркман тилларида истемол доираси кенгайди. Қозоқ, қорақалпоқ, нўғой тилларида -ш, -иш, -ыш, -уш, -ўшнинг вазифаси асосан -у, -ув га юклатилган бўлса, бошқа қипчоқ гуруҳ ва туркман тилида, бошқа ўғуз гуруҳ ҳамда Сибир ва Олтой тиллари учун бу қўшимча каммаҳсул савалади. Масалан: Озарбайжон тилида: гйрйш, билдирйш; бошқирд тилида: барыш, талаш; қозоқ тилида: жаріс, жүгирис; татар тилида:

1

Баскаков Н.А. Некоторые аффиксы словообразования функциональных форм глагола, общие для алтайских языков, СА, 1973, XVII, 2—4, 87—89-бетлар.

2

Неталиева Х. Қазирги қазақ тилиндеге — У тулгалы қымыл есимдери жайында. Изв. АН. Казахской ССР, серия филологии и искусствоведения, 1961, 1 (17), 80—90; Тойчубекова Б. Имена действия в киргизском языке, АКД, Фрунзе, 1968, 6—7-бетлар.

кўриниш; уйғур тилида: йығылыш, кйрйш; туркман тилида: гўлиш, алыш, опўш, қурулуш; ўзбек тилида: таныш, билиш, барыш, кэлиш, кириш, чықыш, оқыш, тоқыш ва ҳ.

Эски ўзбек тили даврида истемол доираси кенг бўлган -мақ/-мэк қўшимчасининг ҳозирги туркий тилларда қўлланилиш чегараси турличадир. Жумладан, ҳозирги озарбайжон¹, турк, қисман қўмиқ тилларида бу қўшимча характерли. Қиёсланг: озарбайжон тилида: фазмағ, гулмэк; турк.: билмэк; бошқирд тилида: уқимақ, бармақ, тўлэмэк каби. Ҳозирги ўзбек тилида -моқ шаклининг истемол доираси торайди². У аксарият ҳолатда ҳозир ўрин-пайт келишиги билан бирга келади³. Бу шакл ҳозир кўпроқ шеърий услубга хос бўлиш билан бирга, ўзбек тилининг ўғуз лаҳжасида ҳамон унинг истемол доираси кенг.

Сифатдош ясовчи қўшимчаларнинг ҳозирги туркий ва ҳозирги ўзбек тилида қўлланилишида ҳам тарихий ўзгаришларни кўриш мумкин. Жумладан, туркий тиллар тарихининг барча даврида истемол доираси кенг бўлган ўтган замон сифатдошини ясовчи -миш/-мыш шаклининг маъно муносабати эски ўзбек тили давридаёқ қисман ўзгарган эди. Яъни XV асрдан кейинги давр эски ўзбек тилида бу шакл асосан ўтган замон феъли маъносида қўлланишда давом этган эди. Маъно жиҳатдан -ган шаклига яқин бўлган -миш кўринишининг ҳозирги туркий тилларда қўлланилиш даражаси турлича⁴. Яъни у ҳозирги ўғуз гуруҳ тилларда кенг инллатилганидек, ўзбек тилида шеърий услубда сақланиб қолди. Масалан, гагауз тилида:

1 Дашкин Т. Дж. Глагольные имена на -дыр, -ачэг, -маг и -ма в современном азербайджанском литературном языке, АКД, Баку, 1962, 12—16-бетлар.

2

Исхаков Ф. Имена действия и состояния в современном узбекском языке (формы на -(и)ш, -моқ, -(у) в. АКД. Самарканд, 1960, 7- бет; Исҳоқов Ф. Ҳозирги замон ўзбек тилида ҳаракат ва ҳолат номлари. — Научн.тр. Андижанского ГПИ, 1957. IV.

3

-моқта шакли ҳақида қаранг: Ҳожиёв А. Ўзбек тилида -моқта аффикси. УТАМ. 1958, 4, 73—76-бетлар; Мелиев К. Ҳозирги туркий тилларда ҳаракат номлари. 67—68-бетлар; Шўкуров Ш. К истории формы настоящего времени -мақта. Вопросы тюркологии. 1965, 97—99-бетлар.

4

Кононов А.Н. Турецкая глагольная форма *,-мыш". — Уч. зап. Ленинградского гос. унйвер. N 20, Серия филологических наук. 1939, I. 35-бетлар; Мухтаров Дж. История развития причастных форм в узбекском языке. АДД, Ташкент, 1971, 48-бет.

ўрэнмиш (олим), гəчйнмйш; тува тилида: кэлбишэц
бошқирд тилида: қырқмыш; турк тилида: башы,
јрылмыш ва б.

Бир қабила йўлбошчиси демиш Темурга...

(А. Орипов)

Сўнг, топингиз дейишибди, эчки эгасин,
Дарҳол ҳайдаб келтирмишлар ота-болани.
Бир ўқ билан ўчирмишлар отанинг сасин,
Бола эса қолабермиш, чекиб нолани.

(А. Орипов)

Алишербек, маликул калом
Бул исмга жойламиш жисм,
Ки ул ёнмиш тенгсиз фироқда,
Ҳижрон босмиш руҳи равонни.

Дард забтига олгани чоқда,
Балогардон айламиш жонни!

(Муҳаммад Али)

Туркий тиллар тарихида истеъмол доираси кенг бўлган
-гэн (ған, -кэн,) -қан шаклли ўтган замон сифатдоши
ҳозирги барча туркий тиллар учун хос. Масалан, озарбай-
жон тилида: бурулған, чалишған; гагауз тилида: улашқан,
чалышқан; турк тилида: вурушқан, апышқан, қачағон,
чальшқан; қозоқ тилида: сораған, билэгэн.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида бу шакл -гэн/ -гон деб
кўрсатилгани (билаган, чапаган, қапаган) ҳолда¹, умум
ўзбек тилида, яъни унинг барча шеваларида тўлиқ тарихий
шакллари оҳангдошлик қонуниятига амал қилган ҳолда
сақланиб қолган². Масалан, тиккэн, эккэн, төккэн, беккэн,
чеккэн, қорққан, сатқан, чаққан; кергэн, ергэн, тэргэн,
тэкислэгэн; барған, озған, тозған, қозған, қубырсаған
каби. Ҳатто, хоразм-ўғуз шеваларида -гэн билан бир

1

Жуманиязов Р. Ўзбек тилида сифатдош. Тр. ИЯЛ, Т., 1949, 106- бет.

2

Данияров Х. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнении с уз-
бекским литературным языком, изд. „Фан“, Ташкент, 1973, 162—163-
бетлар. Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси, „Фан“ нашриёти,
Т., 1978, 98-99- бетлар.

қаторда -йән ҳам қўлланилади: гэлгән // -гәлийән, гәтгән//гәтйән каби¹.

Ҳозирги-келаси замон маъносини англатувчи -р, -ир, -ыр, -ур, -ўр, -ар, -эр шаклли сифатдош ҳозирги барча туркий тилларидаги каби² ўзбек тили³ ва унинг шева-ларида ҳам тарқалиш доираси чегараланган⁴. Унинг лабланган шакли эса шеърият учун хос:

Агар бу дунёда яшашдан мақсад,
Ном қолдириш бўлса, бу жуда осон.
Қабр тошларига ёзилган сарҳад,
Ўчмай яшай олур неча минг замон.

(Шукрулло)

Ҳозирги-келаси замон маъносини англатувчи тарихий -а+дурур+ған// -ә+дүрүр+ған>а+дур+ған// -ә+дүр+ған>адыған // әдигән тарзда тараққиёт босқичини ўтаган охириги шакл ҳозирги ўзбек тилида адабий қолип сифатида қўлланилади: ёзадиган, борадиган, келадиган, айтадиган, ўқийдиган каби. Бу шакл қипчоқ лаҳжасида ҳозир ҳам худди эски ўзбек тили давридагидек ишлатилади: баратурған адам, айтатурған киши, кэләдйргән адам, оқуйтурған бала, ишләйтирган адам каби. Ҳозирги ўғиз лаҳжасида ҳам айрим товуш жараёнини ҳисобга олмаганда бу шаклнинг қўлланилишида эски ўзбек тили давридаги қолат сақланган: кәләйатырған, барайатқан // -барайатырған; баратоғун а: дам, кәләтоғун мыйма:н, барадаған, боладоғун каби⁵.

Кўринадики, сифатдош шаклларининг қўлланилишида ҳам бир томонидан тил барқарор ҳодиса сифатида туркий тиллар тарихидаги кўринишларнинг аксарияти ҳозирги туркий тиллар, шунингдек, ўзбек тили ва унинг шева-ларида сақланиб қолган. Иккинчидан, тилдаги ижтимоийлик давр ўтиши билан баъзи ўзгаришларни ҳам табиийки, юзага келтирган.

¹ Абдуллаев Ф.А. Ўша асар, 98- бет.

² Современный казахский язык, 323- бет

³ Мухторов Ж. Ўзбек тилида сифатдош шаклларининг тараққиёт тарихи. Науч. тр. Самарқанд. ГПИ, Новая серия, 1969, №1,134- бет.

⁴ Абдуллаев Ф.А. Ўша асар, 99- бет.

⁵ Абдуллаев Ф.А. Ўша асар, 98- бет.

Равишдош шакленинг қўлланилишида ҳам ҳозирги ўзбек тилида тил тарихидаги ҳолат давом этмоқда. Чунончи, қадимги туркий тил, эски туркий тил ва эски ўзбек тилида фаол ишлатилган -п/-б, -ип/-иб, -ып/-ыб қўшимчаси ҳозирги ўзбек тилида ҳам равишдош шаклини ясаида фаол ишлатилади. Тўғри, бу шакли адабий тилда фақат -б/-иб тарзда деб кўрсатилади. Аммо тил тарихи ва бошқа туркий тиллардаги қўлланиладиган шу қўшимча асосида ясалган равишдошларга эътибор берилса, ҳозирги оғзаки нутқ ва халқ шеваларидаги -п ва унинг фонетик вариантлари бирламчилигига гувоҳ бўламыз. Қисланг: көптин қойан қачып қутылмас. Қара сийирим қарап турады, қызыл сийирим йалап турады (-қа: зан-ө: т)¹.

Қипчоқ лаҳжасида: жақшы тавып гөпирөр, жаман қавып. (Мақол) Жугирип бардым жездөмө. Тавып асаңам санап ал. (Мақол) Гарчи равишдошнинг бу тури оғзаки талаффузда жарангсиз -п тарзда талаффуз қилинса-да, аммо имло қондасига биноан -б шаклда ёзилади: Қозининг хотини ўлуб (п), у ёлғиз қолди. (Афанди латифасидан). Афанди янги чопонни кийиб (п), хачирга миниб (п), қўшиниси билан бирга қозига жўнади (Афанди латифасидан) Қадимги туркий тилдаги -пан/ -пән, эски ўзбек тили даврида фонетик ўзгаришга учраган -бан / -бән/, -ибән, /-ыбан/ равишдош шакли ҳозир оғзаки нутқда қисман фонетик ўзгариш юз берган ҳолда -бақ (ыбақ) тарзда ишлатилади: барыбақ айтаман, келибақ тўшўндим, айтыбақ кэләйин ва б.

Тарихий -ғач / -гәч, -қач / -кәч шакли, асосан, ҳозирги ўзбек адабий тилида сақланиб қолган дейиш мумкин. Табиийки, ҳозирги грамматикаларда унинг асл кўриниши -гәч деб қайд этилади ва қолган шакллар фонетик ўзгариши теккач (тег-ғач), чиққач (< чиқ+ғач), йиққач (йиғ+ғач)² деб кўрсатилади. Аммо бу ўринда ўзакнинг хусусиятига қараб, оҳангдошлик қонуниятининг учинчи кўриниши (яъни жаранглилик ва жарангсизликдаги монандлик) асосида қўшимчаларнинг ўзакка монанд равишда тарихийликдан узилмаган ҳолатда қўшилишини таъкидлаш ўринли бўларди.

Ҳозирги ўзбек адабий тили ва унинг деярли барча шеваларида тилимиз тарихида қўлланилган -гәли/-ғалы,

1

Абдуллаев Ф.А. Кўрсатилган асар, 99- бет.

2

Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 243- бет.

-қалы/-кәли ва унга маънодош -гәни/ -ғаны, -қаны/ -кәни шакллари мақсад маъносини ифодаловчи равишдошларни ҳосил қилишда иштирок этади¹. Қиёсланг: көргәли //көргәни кәлди, айтқалы // айтқаны кәлди, йазғалы //йазғаны алды/, эккәли // эккәни алды каби.

Тил тарихида пайт маъносини англатувчи равишдошларни ҳосил қилган -гүнчә / -гунча, -қунча/ -күнчә ва кейинчалик истеъмол қилинган унинг лабламанмаган -гәнчә / -ғанча, -қанча /-кәнчә шакллариининг ҳар икки тури ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланилади: **Ўзим бормагунимча кампирнинг кўнгли тўлмайди.** (П. Турсун)

Қишлоғим, тагин ҳам сулуvsан бугун,
Тагин ҳам суюксан, менинг ардоқлим.
Нечоғлик тўкиссан, нечоғлик тўкин,
Дунё тургунча тур, қўли қадоқлим.

(Миртемир)

Умумхалқ тилида эса асосан унинг лабламанмаган шакллари ишлатилади: барғанча, айтқанча, көргәнчә, чеккәнчә, бөккәнчә, теккәнчә, шашқанча, ташқанча, ойнағанча, тойғанча, озғанча кабилар.

Ҳозирги ўзбек тилида ҳам худди тилимиз тарихидагидек -ә/ -а (й) қўшимчасини феъл негизига қўшиш асосида ҳам равишдош шакли ясалади.

ықандан чықтық таң ата,
Арысқа бардық кўн бата.

(Иқон)

Айта-айта жирәди

(Қипчоқ)

Равишдошнинг бўлишсиз шакли ҳозирги ўзбек тилида худди эски ўзбек тили давридагидек -мәй (-май) қўшимчаси билан ҳосил қилинади: *Ёзувчилар ҳақида ҳар хил гапларни эшитавериб, чалкашиб кетган фикрларимни бир мезонга сололмай юрардим.* (Шукрулло) ...*деганларидек, рўпаро келолмай юрар эдим.* (Шукрулло) Умумхалқ тилида, хусусан қипчоқ лаҳжасида унинг тил тарихидаги тўлиқ -мәйин / -майын шакли истеъмолда:

¹

Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, II. Фонетика и морфология. М., 1962, 471: Исхаков Ф.Г. ИСГТЯ, I, 137- бет; Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология, М., 157, 54- §.

бармайын, айтмайын, сатмайын, келмэйн, кэтмэйн, көрмэйн, билмэйн каби.

Ҳозирги ўзбек адабий тили ва умумхалқ тилида қўлланилаётган равишдошларда ҳам тарихий ўзгаришларни юқоридаги таҳдл тўлиқ асосламоқда.

Равиш гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар

Туркий тиллар тарихида равишлар мустақил сўз туркуми сифатида энг ёш, энг кенжаси бўлиб, қадимги туркий тил даврида бошқа гуруҳдаги сўзлар ҳисобига, алоҳида сўз гуруҳи сифатида эндигина шаклланаётган эди. Яъни фельнинг равишдош шакли ва келишиқ кўшимчаларини олган отларнинг айримлари равиш туркумига ўта бошлади. Бу ҳол, ўз навбатида, равишларнинг бошқа гуруҳдаги сўзлар билан алоқасини, муносабатини белгилайди. Чунончи, қыйын — оғир, қоды — қуйи сўзлари келиб чиқиш эътибори билан равишдош бўлгани ҳолда ичрә -ичра (ич+ра), ташра (таш+ра), кәрү — орқага (кә+рү), әбрү — уйга (әб+рү), йоқару-юқорига, әбгәрү — уйга (әб+гәру), илгәрү — илгарига, олдинга (ил+гәру), анта — унда, у ерда (ан+та), бунта — бунда, бу ерда (бун+та) сўзлари жўналиш ва ўрин-пайт келишиги кўшимчасини олган отди. Бу сўзлар қадимги туркий тил даврига келиб, равиш маъносини ҳам англата бошлаган. Бошқача қилиб айтганда, равиш туркумига ўтган. Айни пайтда, ўша давр тилидаёқ -ча /-чә, -тәг кўшимчалари равиш маъносидаги сўзларни шакллантирган ҳам: отча — ўтдай, өртча — ёнгиндай, субча — сувдай; беридаг — бўридай, қойтәг — қўйдек каби.

Эски туркий, хусусан, эски ўзбек тили даврига келиб, қадимги туркий тилдаги асл туркий равишлардан ташқари, эрон тиллари ва араб тилидан бу гуруҳга доир сўзлар ҳам ўзлаша бошлади. Масалан, аҳиста, ҳаргәз, даима, даым, агаҳ, раван, ҳардам, дам, ҳануз, дамадам, ҳардам, ҳарлаҳза, пайваста, субҳидам ва б. Шу билан бирга, эски ўзбек тили даврида ҳам равишларнинг ясалишида худди қадимги туркий тил давридагидек, морфологик, синтактик усул давом этдики, бу ҳол улардаги умумий ҳолатни белгилайди. Чунончи, бу давр тилида ҳам -ча/-чә кўшимчаси турли сўзларга қўшилиб, иш-ҳаракатнинг ҳолати, даражаси, миқдорини англатувчи равишлар ясаган: улуглуғы бўргүтчә болғай. (Бобур)

Мән туркчә бошлабан ривоят,
Қилдим бу фасонани ҳикоят.

(Навоий)

Жўналиш келишиги қўшимчасига -ча/-чە қўшиш асосида шаклланган -га+ча > гача, -гә+чә > гәчә, -қа+ча > қача, -кә+чә > кәчә қўшимчаси ҳам эски ўзбек тили даврида исм гуруҳидаги сўалардан равиш ясаган: ҳанузгача киши эвуна тушмаймән. (*Шаж. турк.*) Та намаз хуфтангача йол барылды. (*Бобур*)

Эски ўзбек тили даврига келиб, -дәк/-тәк қўшимчасининг истъомол доираси ортди. Яъни, бу давр тилида у -мыш// -миш; -ған / -гән, -қан/-кән; -р, -әр/-ар, -ўр/-ур; -гў/ -гу, -кў/ -ку қўшимчали сифатдош ва ҳаракат номига қўшилиб равишлар ясаган: мән дэгәндәкоқ болды. (*Бобур*) Йағи бирлә урушурдәк болғай. (*Шн.*)

Айни пайтда бу қўшимча шахс ва кўрсатиш олношларига ҳам қўшилиб ишлатилган: Тапылмас насли адамдын сәниң-тәк. (*Атойи*) Сабадын нары андағ қилур-мән, Мундағ қылурмән. (*Шаж. турк.*)

Эски ўзбек тили даврида қадимги туркий ва ҳатто, ҳозирги ўзбек тилидан фарқли ўлароқ, таң ва тўн сўзларига -ла/ -лә қўшимчасини қўшиш асосида ҳам пайт равиши ҳосил қилинган: эмди бу кун таңла бу сөз Абид ханга йәтәр. (*Шаж. турк.*) Тўнләоқ йәтти ошул қорғанға. (*Шн.*) Таңласыға бу йүрттин көчүб (*Бобур*) Мазкур қўшимча XV асрдан бошлаб баъзан: шул, бул, ул кўрсатиш олношларига ҳам қўшилиб, фонетик ҳодисага учраган ҳолда (бул+ла>буй+ла, шул+ла>шуйла, ул+ла>уйла каби) буйла, шуйла, уйла тарзда қўлланган. Бу шакл ҳозир ғарбий туркий тилларда сақланиб қолган бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида ундай, бундай, шундай деган маъноларни англатади:

Оразин ёпқоч кўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Буйлаким пайдо бўлур, юлдуз ниҳон бўлғач қуёш.

(*Навоий*)

Шуйла ким башта барын айтылды.

(*Шн.*)

Эски ўзбек тилида равишлар синтактик усул билан ясалганда, асосан ҳозирги ўзбек тилига тўғри келади, дейиш мумкин. Чунончи, қўшма равишлар бир кун, бир лаҳза, ҳар кун, ҳар қайда, ҳар сафар; жуфт равишлар тун-кун, кеча-кундуз, бара-бара, аз-аз тарзда ишлатилганидек, ҳозирги ўзбек тилида ҳам шу усул давом этмоқда.

Ҳозирги ўзбек адабий тили¹ ва умумхалқ тилида, яъни халқ шеваларида равишларнинг шаклланиши ва қўлланишида тил тарихидаги ҳолат давом этмоқда, дейиш мумкин. Жумладан, ҳозирги ўзбек тилида ҳам морфологик усул билан равиш ясалганда -ча қўшимчаси отга (дўст+ча, ўзбек+ча), сифат ва равишга (атроф-ли+ча, янги+ча, яширин+ча), бўлмошга (менинг+ча, сенинг+ча, бул>бун+ча, шул>шун+ча, ул>унча) анча фаол қўшилади. Бу қўшимча олдида -лар кўплик қўшимчаси келтирилиб, *одамларча, болаларча, дўстларча* тарзда қўллаш ҳозирги ўзбек адабий тили учун хос бўлгани ҳолда ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида бундай шаклни худди тилимиз тарихидагидек одатдаги ҳол деб бўлмайди. Аммо тил барқарор ҳодиса бўлганлиги сабабли умумхалқ тилининг аксарияти, чунончи, қипчоқ лаҳжасида адабий тилдан фарқли ўлароқ ҳануз ишлатиладиган ўйтип // օйтип; бийтип // бўйтип; шўйтип // шօйтип равишлари тарихий бўйла, шуйла, уйла равишларидирки, бу халқ тилининг туганмас бир манба эканлигини исботлайди: шуйтып жыргәнгәң, әлгән жақшы. Бийтип отырмай, ишинди қымайсама. Балларды օйтып урышмаң. Шуй-дәп>шуйтип, буйдәп >буйтып, уй+дәп >ўйтип.

Бу ўринда шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, равиш гуруҳидаги сўзларнинг деярли барча турида ҳозирги умумхалқ тили билан тарихий шакл орасида умумийликлар, ўхшашликлар мавжуд. Бундай умумийликлар нафақат умумўзбек тилида, балки умумтурк тилида ҳам сақланиб қолганки, бу ҳолат уларни фақат қиёсий усулда ўргангандагина тилнинг тараққиёт босқичини тўғри белгилаш имконини беради. Дарҳақиқат, ҳозирги ўзбек тилида равиш гуруҳидаги сўзларда ҳам тарихий ўзгаришлар анчагина.

Кўмакчи гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар

Қадимги туркий тил давридаги кўмакчилар ҳам ўзича мустақил маъно аниқлашдан от ёки отлашган сўзлар билан бирикиб, гап бўлақларининг ўзаро муносабатини белгилаб келган. Чунончи, тэг кўмакчиси ўхшатиш маъносини ифодалаш учун қўлланган бўлиб, у ҳозирги туркий тилларга қўшимча сифатда етиб келди:

Тәңритәг, тәңридә болмыш түрк билгә қаған бу өдкә

1

Фузаилов С. Ўзбек тилида равишлар. Тошкент, 1953.

олуртум (Қ.б.) — Тангридай, тангридан бўлмиш турк билга ҳоқон бу дунёга келдим.

тәги кўмакчиси келиб чиқиш эттибори билан тәг (тег-моқ, етмоқ) фсълнинг равешдош шакли бўлиб, бу давр тилида асосан жўналиш келишигидаги сўз билан бирга қўлланган:

тәмир қапығқа тәги иртимиз (Тон). Темир дарвозагача қувиб бордик. Учўн кўмакчиси ҳам қадимги туркий тил даврида қўлланилиб, ҳозирги туркий тилларда англагган маъноларни ифодалаган:

Турк будун учўн тўн удымадым: кўнтўз олурмадым (Қ.б). Турк халқи учун тунда ухламадим, кундуз бекор ўтирмадим. етру сўзи ҳам бу давр тилида кўмакчи вазифасида қўлланилган: -Анта етру қаганыма етунтум (Тон) — Шунинг учун ҳоқонимга мурожаат қилдим.

Бирла сўзи қадимги туркий тил даврида ҳам биргалик маъносини англайиб, кўмакчи сўз сифатида истезмолда бўлган: иним кул-тәгин бирлө сөзләнцидимиз (Қ.б). иним култәгин билан сўзлашдик. ара сўзи ҳам қадимги туркий тил даврида худди ҳозирги туркий тилларда англагган маънони ифодалаган: әкин ара киси орлы қылынмыс (Қ.б). Иккаласи орасида инсон боласи (ўғли) пайдо бўлди.

Эски туркий тил даврида ҳам асосан қадимги туркий тил давридаги кўмакчилар қўлланилган. Айни пайтда уларнинг айримларида баъзи фонетик ўзгаришлар ҳам юз берган. Масалан „бирла“ кўмакчисидаги ана шундай жараёнлар ва уларнинг маъноси ҳақида Маҳмуд Кошғарий махсус изоҳ беради: „Бирла сўзи бирга, шерик маъносидадир. Ул менинг бирла эрди каби. Сўзда енгиллик учун баъзан Р туширилиб, била тарзида талаффуз қилинади“¹. Айни пайтда ўша давр тилидаёқ „билан“ шакли ҳам мавжуд эди. Бу кўмакчи, шунингдек, худди ҳозирги ўзбек тилидагидек биргалик, восита, сабаб, натижа маъноларини англагган. Эски туркий тил даврида каби, йаңлығ сўзлари ҳам кўмакчи вазифасида ишлатилган:

Кул йаңлығ ўғуллуғинғни қилсам,
Ўғул кәби қуллуғинғни қилсам.

(„Қутадағу биллиг“)

Эски ўзбек тили даврига келиб, кўмакчиларнинг қўлланилишида бир томондан қадимги туркий ва эски туркий тил даври аъналарини давом этса, иккинчи томон-

¹ Маҳмуд Кошғарий. „Девону луротит турк“, I, 360-бет.

дан, шу даврагина хос бўлган жиҳатлар ҳам кўзга ташланади. Чунончи, бу давр тилида ҳам -дек/ -тек кўмакчиси худди аввалгидек ўхшатиш, қиёслаш маъносида қўлланилган:

Қаро тилни демактин бир замон чек,
Десаиғ ким бормағай бошинг қалам-тек.

(Навоий)

Бу ўринда изоҳталаб бир ҳолат шундан иборатки, -дек қўшимчиси ҳозирги ўзбек адабий тилидаги каби фақат баш келишиқдаги сўзни бошқариб қолмай, балки қаратқич келишиғидаги кишилиқ ва кўрсатиш олмошларини ҳам бошқарган. Қиёслаиғ: Муддаосидек фармонлар бериб, рухсат берилди. Мунигдек жавоб қилди. ("Бобурнома")

Бу кеча кулбамға келди ул қуёшим ёшурун,
Қариларда келмади қарғиз мунигдек кечқурун.

(Бобур)

Жаҳондин менга ғам бўлса, улусдин гар алам бўлса,
Не ғам юз мунча ҳам бўлса, сенигдек ғам-ғусорим бор.

(Бобур)

Бу давр тилида йаңлығ кўмакчисиниғ истемол доираси кенг бўлиб, у ҳам ўхшатиш, қиёслаш маъноларини ифодалаган:

Минг бандаси ҳоқон била қайсар йаңлығ,
Юз чокари Дороу Искандар йаңлығ,
Ҳам тахтиға поя чархи ахзар йаңлығ,
Ҳам тожиға қубба меҳри анвар йаңлығ.

(Навоий)

Билан кўмакчиси эски туркий ва ҳозирги ўзбек тилидаги маънони ифодалагани ҳолда, бирлан, бирла, билан, била, илан, ила шаклларда ишлатилганлиғи кўзга ташланади:

Сендек менга ёри жафокор топилмас,
Мендек сенга бир зори вафодор топилмас.
Бу шаклу шамойил била худ ҳуру парийсен,
Ким жинси башар ичра бу миқдор топилмас.

(Бобур)

Қуёшим ҳар сариға азм қилса, зарре, қолмон,
Не учунким агар айрилсам, ондин кун кўра олмон.
Онингдек бўлмишам ҳайрон қуёш янглиғ юзунгаким,
Қуёшдек найзалар тегса кўзумга кўз ила олмон.

(Бобур)

Ким бир шоҳ учун кетургай ул тоифани,
Тождир ўзин айлаган баҳо бирла ғани.

(Навоий)

Кўзу кўнглумга то бўлди аён ул зулф бирлан юз,
Кўзумдин уйқу учти тун кўнгулдин сабр ҳам кундуз.

(Навоий)

Мумтоз адабиётда учун ва жигат кўмакчилари фаол ишлатилгани ҳолда, ҳозирги ўзбек тилидан фарқли ўлароқ, таркибида феъл шакли бўлмаган ёйиқ бирикмаларни ҳам бошқара олган. Қиссланг: Темурбекнинг зод ва буди кечдин учун. („Бобурнома“) (Кечдин бўлгани учун). Қор улуг жигатдин. („Бобурнома“) (Қор кўп бўлгани). Ҳозирги ўзбек адабий тилида бундай бирикмаларда албатта сифатдош шакли иштирок этади.

Сари кўмакчиси эски ўзбек тили даврида ҳозирги ўзбек тилига нисбатан фаолроқ ишлатилган. Баъзи ҳолатда сари сўзи ўзининг асл маъносини, яъни предметлик маъносини сақлагани ҳолда отлар каби эгалик, келишиқ, кўплик қўшимчаларини қабул қила олган: Кобул олгондин бир печа кун сўнг Қандаҳар Сарыға рухсат этилди. („Бобурнома“)

Сохию кўзию қошидин бонга ҳанодур,
Не бошда ҳаво, ҳар бариси бонга балодур.
Қош ёси била ул қаро кўз ғамза ўқини
Ушшоқдин ўзга сариға отса хатодур.

(Бобур)

Эски ўзбек адабий тилида ҳам от кўмакчилар анчилига бўлиб, жумладан, олд, йон, қот, қош, ўнг сўзлари кўмакчилик вазифасида қўлланган пайтда айрим ҳолатда ўзаро маънодошлик ҳам касб этади. Бу ўринда яна шуни таъкидлаш лозимки, бу сўзларнинг шу вазифада келиш даври ҳам бир хил эмас. Чунончи, агар қот, ўнг сўзлари XIII—XIV асрдан бошлаб кўмакчи вазифасида келса, қош,

олд сўзларининг бу вазифаси XV асрдан бошланди. Бу давр тилида „қош“ кўмакчи оти бошқаларига нисбатан фаол ишлатилган:

Қошинга кўн бора олмон, нетай оралиқда,
Ешим тишинг дуридин айру бақру уммондур.

(Бобур)

Тўғри, бу сўз ҳозирги ўзбек тилида ҳам сақланган. Бироқ ҳозир унинг маънодош шакли бўлган „олд“ ва „ён“ сўзлари фаол ишлатилади. Эски ўзбек тилида „олд“ кўмакчи отининг истемол доираси тор бўлиш билан бирга, аксарият „д“ товуши фонетик жараёнга учраган ҳолда қўлланилади:

Агёр кўз оллидаву ул ёр аён йўқ,
Ғамхоре кўнгул ичраю ғамхор топилмас.

(Бобур)

Боғловчи гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар

Боғловчи сўзларнинг шакли қадимги туркий тилда ҳозирги туркий ва ҳозирги ўзбек тилидан фарқлироқ бўлган, дейиш мумкин. Чунончи, -ли/ -лы кўшимчаси қадимги туркий тил даврида боғловчи вазифасида қўлланилиб, ҳозирги у, ва боғловчилари ифодалаган маънони аниқлатган, яъни шу боғловчилар вазифасини бажарган дейиш мумкин:

аыдыгылы тоңузлы -айиқ ва тўнғыз.
тўнли кўнли — туну кун.

Шунингдек, қадимги туркий тил даврида азу боғловчиси ҳозирги ё боғловчисининг, йэмэ боғловчиси ҳозирги ўзбек адабий тилидаги ҳам боғловчисининг вазифасида қўлланилган. Аммо бу ўрinda шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, ҳозир умумхалқ тилининг барча гуруҳларида унинг йэм тарзда ишлатилишини тарих изининг сақлавиши деб қарашга тўғри келади: ғазийём өтө кәлишкөн. Мәнәм бараман. Айтқанам өзи, қайтқанам өзи кәб.

Эски туркий тил даврида ҳам йэм, йэмэ боғловчиси қўлланишда давом этди: кәздән пирасә кенүлдән йәм йирар. (Девон) Айни пайтда бу давр тилида ушбу боғловчи билан бирга ҳам боғловчисининг қўлланганлигини учратиш мумкин: Бўри; тулку, арслон, айиғ ҳам тўнғуз.

(„Қутадғу билиг“) Қадимги туркий тил даврида айирувчи боғловчи сифатида ишлатилган азу сўзининг эски туркий тил даврида ҳам шу маънони аңлатганлигини Маҳмуд Кошғарий алоҳида таъкидлайди: „Икки ишнинг бирини ихтиёр қилиш, танлаш маъносини ифодаловчи ёрдамчи азудир. — Узум егил азу қовин егил дегандаги каби“¹. Бу давр тилида тақи, йана бириктирувчи боғловчилари фаол ишлатилганидек, йа боғловчиси ҳам қўлланилган. Шунингдек, ҳозирги ки боғловчисининг тўлиқ ким шакли ҳам истеъмолда бўлган: Боқа кўр бу сўзлар ким айдим сенга. („Қутадғу билиг“).

Эски ўзбек тили даври боғловчиларнинг ишлатилиши жиҳатидан ҳам боғламалик вазифасини ўтайди, дейиш мумкин. Чунки эски ўзбек тилида ишлатилган боғловчиларнинг бир қисми қадимги туркий тил ва эски туркий тилда қўлланилган бўлса, бир гуруҳи ҳозирги ўзбек тилигача етиб келди. Чунончи, эски ўзбек тилида истеъмолда бўлган ва, -у (йу), ҳам (ҳам...ҳам), тақы // дағы, йэмд бириктирувчи боғловчиларининг аксарияти ҳозирги ўзбек тилида ҳам қўлланади:

Сенга бори сўзунгда муттафиқмен,
Муҳиқсен сен дағы мен ҳам муҳиқмен.

(Навоий)

Ёки эски ўзбек тилида айирувчи боғловчилардан йа (йа...йа), йақы, йахуд, (йахуд... йахуд, хаҳ, хаҳы, гаҳ (гаҳ...гаҳ), гаҳы (гаҳы...гаҳы), азу кабиларнинг ишлатилганлиги ҳам масалани янада ойдинлаштиради:

Йа эшитмас, йа эшитгач зулмин айлар бирга юз.

(Навоий)

Гаҳ-гаҳ, иситма ўтидин ёнмоқ иши,
Гаҳ тўнгдуруридин яна чиранмоқ иши.

(Навоий)

Бу боғловчилар табиийки, (азу боғловчисидан ташқари) ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам истеъмолда. Эски ўзбек тили даврида аммо, лэкин, лэк, валэкин, валэк, валэ зидловчи боғловчилари фаол ишлатилган:

¹

Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, I, 82- бет.

Ғам ўтидин, эй ҳақим, ўлмак тилармен, жомима,
Заҳр қўшсанг қўш валекин қотмағил зинҳор.

(Навоий)

Дедимки бу ишдаким бўлубмен маъмур,
Ҳар нечаки тутмасам ўзумни маъзур.
Лек риштани аждаҳоға келтурган зўр,
Зўр эткай ўзига истаса қилмоқ мўр.

(Навоий)

Тошиб ҳолин неча ким айлаб идрок,
Ҳунардин мамлу, аммо айбдин пок.

(Навоий)

Куйдум ул дам ким юз очдинг халқни куйдурғали,
Элга ўт солдинг вале мен нотавонға тушти ўт.

(Навоий)

Ҳозирги ўзбек адабий тили ва умумхалқ тилига бу боғловчиларнинг дастлабки иккитаси етиб келгани ҳолда, кейингилари фақат эски ўзбек тили даври учун хос бўлиб қолди, холос.

Эски ўзбек тилида эргаштирувчи боғловчиларнинг махсус бир гуруҳи мавжудки, улар -ки боғловчиси асосида тузилган боғловчилар ва боғловчилашган сўз бирикмаларидир. Чунончи, -ки, -ким, қачонким, ҳарқачонким, вақтики, замониким, ўшандоқки, вақтдаким, нечукким, не жиҳатданким, нега ким, ани учунким кабилар: Элининг лафзи қалам бирла росттур. Ани учунким, мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бовужудким Ҳирида нашъу намо топибтур, бу тил биладур. („Бобурнома“) Ҳозирги ўзбек тилига эргаштирувчи боғловчиларнинг ҳам бир қисми етиб келди.

Юклама гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар

Қадимги туркий тилда юклама кам бўлиб, асосан оқ //оқ сўздан иборат. Бу юкламанинг эски туркий тил даврида истемол доираси ортди. Бу сўз „Девону луғотит турк“ да фақат гина маъносини ифодалагани ҳолда „Қутадғу билиг“ да ёлғиз, фақат, гина, атиги, бирдан-бир, албатта, бутунлай маъноларини ҳам билдирган:

Бирўқ эрса душман минг ул ёслиғи.

(„Қутадғу билиг“)

Мингин дўстинг эрса бирўқ озлиғи.

(„Қутадғу билиг“)

Бу давр тилида -қына, -кинә юкламасынинг мавжуд бўлганлигини Маҳмуд Кошғарий изоҳлаганидек¹, П.М. Мелиоранский² ҳам таъкидлайди. Шунингдек, эски туркий тил даврида -му/-мў сўроқ юкламаси ҳам қўлланилган: тилегин болурму, кэлүрмў эшин. („Қутадғу билиг“)

Эски ўзбек тилининг барча даврида юкламалар шаклий кўриниши, маъно хусусияти, ишлатилиш ўрнига қараб бир қатор ўзига хос хусусиятлар билан характерланади. Жумладан, улар қўшимча шаклда соф юклама сифатида ҳамда юкламалар вазифасида қўлланувчи мустақил сўз сифатида учрайди. Маъно хусусиятига кўра улар таъкид, кучайтириш, сўраш, илтимос, ажратиб кўрсатиш, қатъийлик, аниқлик, таажжуб, фараз, тахмин, истак, орзу каби бир қатор қўшимча маъно нозикликларини юзага келтириш билан характерланади. Ишлатилиш ўрнига қараб ҳам юкламалар фарқланади. Яъни уларнинг айримлари сўз охирида, айримлари ўзи алоқадор бўлган сўзнинг ёнида, баъзи пайтда ўртада бошқа сўз ҳам келиши мумкин ёки ўша ўзига алоқадор сўзнинг икки томонида, баъзан эса жумланинг бошида келиши ҳам мумкин, эски ўзбек тилида - ўқ (-оқ) юкламаси фаол ишлатилиб, у асосан, чегаралаш, таъкид, ажратиб кўрсатиш каби маъноларни ифода-лаб, гап бўлақларининг барчаси билан бирга кела олган: Бу тажрибалиқ беқларнинг сўзига кириб, маҳаллотнинг ёқасидан-ўқ ёндуқ. („Бобурнома“) Рўбару бўлғоч-ўқ уруша ҳам олмади. („Бобурнома“)

Ҳозирги ўзбек адабий тили ва умумхалқ тилида ундош товушдан сўнг -оқ, унли товушдан сўнг -ёқ (йақ) қўшимчаси худди шу маънони англатади. Айни пайтда бу қўшимчани шу сўзнинг фонетик жараён асосида шакли деб қарашга тўғри келади: Биринчи кунийёқ, ҳозирданоқ айтади. У келибоқ ишга тушди.

Эски ўзбек тилида мустақил сўз сифатида сўз ва гап

1

Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, III

2

Мелиоранский П.М. Араб. филолог. о турецком языке, 112- бет.

олдидан қўлланган магар юкламаси таажжуб, фараз, тахмин; гўйа юкламаси ўхшатиш; кошкэ юкламаси орзу, истак; шойод юкламаси истак, тахмин, фараз; балкэ юкламаси маънони кучайтириш, таъкидлаш маъноларида ишлатилган. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам бу юкламалар айрим фонетик тафовутлар билан қўлланилади.

Қўшимча юкламалардан -му//-мў эски ўзбек тили даврида фаол ишлатилган бўлиб, у аксарият ҳолатда мантиқли урғу олган сўзларга қўшилган. Яна шуни таъкидлаш мумкинки, эски ўзбек тили даврида унинг асосан лабланган шакли қўлланган:

Ё қошинг янглиғ эгилган жисми зоримниму дей?

Ё сочингдек тийра бўлгон рўзгоримниму дей?

Ҳажри қотил бирла кўнглум ҳолатинму шарҳ этай?

Дарди муҳлик ичра жони беқароримниму дей?

(Бобур)

-чи/-чы юкламаси эски ўзбек тилининг дастлабки даврида камроқ қўлланиб, XIX аср тилидан бошлаб фаоллашди:

Эй водийи Айман ичра қўйчи,

Итмен сенга ўз қошингда қўй-чи!

(Навоий)

Ҳозирги ўзбек адабий тили ва умумхалқ тилида бу қўшимча юкламалар худди эски ўзбек тилидагидек фаол ишлатилади. Фақат бу ўринда таъкидланадиган бир ҳолат шундан иборатки, сўз охирида лабланган унли товушни талаффуз қилиш қийин бўлганлигидан ҳозир тарихий -му/-мў юкламаси -ми тарзида ишлатилади. Тарихий -гина қўшимчаси ҳам ҳозирги ўзбек тилида ҳамон истеъмолда. Шунингдек, ҳозирги ўзбек тилида -да, -ку, -у, -а қўшимча юкламалари ҳам фаол қўлланилади.

Ундов гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар

Инсон ҳис-туйғусини, ҳолатини ифодаловчи сўзлар ҳамиша ҳам мавжуд бўлган. Шунинг учун тил тарихнинг барча даврига хос.

Эски туркий тил даврида ва (во) сўзи ачиниш, алам маъносини англатувчи ундов сўз бўлиб, эски ўзбек тилида вай, эй, вай, вой шаклида фаол қўлланди: Вай, йўз миң вай ким, сарви равоним бардыла. (Навоий) Ҳозир умум-

халқ тилида ҳам бу сўз вай(вой), вай-вай (вой-вой) шаклида ишлатилади. Сўзловчининг тингловчи фикрини жалб этиш, хитоб, мурожаат этиш маъноларини ифодалаш учун эски ўзбек тилида қўлланган эй ундов сўзининг ҳозирги ўзбек тилида ҳам истемол доираси кенг:

Эй Навоий, йиғламоқ оқимға таскин бермади,
Ваҳ, бу не ўтдурки, йўқ таъсири тўфондин анга.

(Навоий)

Эски туркий ва эски ўзбек тилида огоҳлантиришни англатиш маъносига қўлланган ай, айа ундовлари ҳозирги тилимизда архаиклашган:

Май бирла юзунг тимгим аҳмарму экин айа,
Ё шуъла аро бир-бир аҳгарму экин айа.

(Навоий)

Аҳ сўзига сўзловчининг ҳис-ҳаяжони, таажжубланиши, афсусланиши каби маънолар англашилиб, эски ўзбек тилида бу ундов сўзи фаол қўлланилган:

Аҳ, эмди қалмады аҳ урғалы ҳам қувватым.

(Атойи)

Айни пайтда бу сўз шу маъноларда ҳозирги ўзбек тилида ҳам кенг ишлатилади.

Маҳмуд Кошғарий эски туркий тил даврида қушларни, ҳайвонларни чақиритиш учун бирмунча ундов сўзлар қўлланганлигини таъкидлайди¹. Чунончи, бу давр тилида чилк-чилк// чик-чик сўзлари эчкини чақиритиш, чөк-чөк сўзи туяни чўктириш, хөш-хөш сўзи сигирни соғаетганда тинчлатиш учун қўлланилганки, ҳозирги ўзбек тилида бу сўзларнинг дастлабки иккитаси айрим фонетик тафовут билан чигы-чиги шаклда, кейинги икки жуфти эса ҳеч қандай ўзгаришсиз ишлатилади. Бу ҳолат ҳам ундов гуруҳидаги сўзлардаги маълум тарихий ўзгаришларни кўрсатади.

¹

Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, II, 334—338- бетлар.

ХУЛОСА

Қиёсий-тарихий усулда тилни кузатиш тилшунослиқда ўзини ҳар жиҳатдан оқлаган усул эканлиги бугун янада аниқ бўлиб қолмоқда. Айни пайтда, ўзбек тилини кейинги пайтда фақат бир қолипда ўрганиш, аниқроғи уни рус тили қолипига солиб таҳлил этиш, бошқача қилиб айтганда, тил далилларидан, матндан келиб чиқиб эмас, балки назарияга амалиётни мослаб таҳлил қилиш аксарият ўзбек тили ҳақида сунъий хулосалар чиқаришга олиб келди. Вақолғнки, ҳозирги ўзбек тилида тарихий шакллар етарли ва ҳатто жуда кўп бўлиб, ҳозирги ўзбек тилини умумтаълим мактабларида ва олийгоҳларда ҳам фақат қиёсий-тарихий усулда ўргатишгина кишиларда бу тилга нисбатан меҳр уйғотади. Негаки, бундай ўрганиш ҳозирги ўзбек тили ҳақида тўғри хулоса чиқаришга имкон беради. Зеро:

1. Ўзбек тили тараққиёт босқичининг бирор даврида олти унлилик тизимига эга бўлмаган. Туркий тилларнинг дастлабки даврида саккиз унлилик тизими, ўзбек тили тарихининг барча даврида тўққиз унлилик тизимидан иборат бўлган. Табиийки, ҳозирги ўзбек тили ана шу узоқ тарихий босқичнинг тадрижий давомидир. Демак, ўз-ўзидан ҳозирги ўзбек тили ҳам тўққиз унлилик тизимига амал қилади.

2. Туркий тиллар тарихининг бирор даврида, шунингдек, ўзбек тилининг тараққиёт босқичи жараёнида ҳам ярим унли, графема деб аталувчи товуш ҳам, унинг шартли белгиси — ҳарфий ифодаси ҳам бўлмаган. Бу тушунча славян-кирилл алифбосини қабул қилиш муносабати билан бирданига пайдо бўлди ва тил гўё йил сайин ўзгариб турадиган ҳодиса сифатида биз уни ўзбек тили фонетикаси дарслигига киритдик, айни пайтда ўқувчининг саводсизлигигагина хизмат қилувчи бу белгиларни ўқувчига сингса-сингмаса тарғиб қилмоқдамизки, қиёсий-тарихий усулда кузатиш бундай „киритма“ нинг ўзбек тили учун ортиқча юк эканлигини ҳар жиҳатдан исботламоқда.

3. Ўзбек тилини қиёсий-тарихий усулда кузатиш, жумладан, товуш жараёнларини шу усулда таҳлил этиш, туркий тилда, хусусан, ўзбек тилида қайси товушлар бирламчи, қайсылари иккиламчи эканлигини аниқлашга илмий асос беради.

4. Тилни шу усулда ўрганиш ўзбек тилидаги ундош товушларда рўй берган тадрижий тараққиёт босқичларини тўғри белгилашга ёрдам беради.

5. Ўзбек тилининг тарихий тараққиёти ва умумхалқ тили манбаси оҳангдонлик қонуниятига амал қилганлиги сабабли унинг бошқа бир қатор туркий тиллар билан умумий жиҳатлари мавжуд. Бу ҳолат туркий тилларни қиёсий ўрганиш асосида уларни яқинлаштириш йўлида ҳаракат қилишга имкон беради. Шу вақтга қадар амалда бўлган, мутлақо алоҳида йўлдан кетишдек ноилмий ва зўраки йўналишга тўсиқ қўйиш имконини турдиради.

6. Ҳозирги ўзбек адабий тили ва умумхалқ тилининг грамматик қурилишида ҳам тарих изи мужассам. Бу жиҳатлари ўзбек тилини тарихдан узиб олиб ўрганиш мутлақо мумкин эмаслигини кўрсатиш билан бирга, у бошқа туркий тиллар билан узвий алоқадорлигини ҳам эътироф этишни тақозо этади.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
---------------------	---

І б о б

Нутқ товушларида тарихий ўзгаришларнинг акс этиши	7
---	---

I. Унли товушларда тарихий ўзгаришлар	8
II Ундош товушларда тарихий ўзгаришлар	26
III Баъзи товуш жараёнлари	55
Оҳангдошлик қонуниятида тарихий ўзгаришлар	64

II б о б

Сўз гуруҳларида тарихий ўзгаришларнинг акс этиши	69
--	----

От гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар	69
Сон кўрсаткичида тарихий ўзгаришлар	69
Эгалик кўрсаткичида тарихий ўзгаришлар	73
Келишик қўшимчаларида тарихий ўзгаришлар	75
Сифат гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар	92
Сон гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар	97
Олмош гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар	109
Феъл гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар	123
Равиш гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар	162
Кўмакчи гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар	164
Богловчи гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар	168
Юклама гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар	170
Ундов гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар	172
Хулоса	174